

ԱՆՈՒՄ

ՀԱՆՂԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ
ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ ԹԻԻ 4 1929 ՆՈՅԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ANAHIT

Revue Littéraire, Artistique et Scientifique

Փ Ո Ր Ի Ձ

N. 7577/2

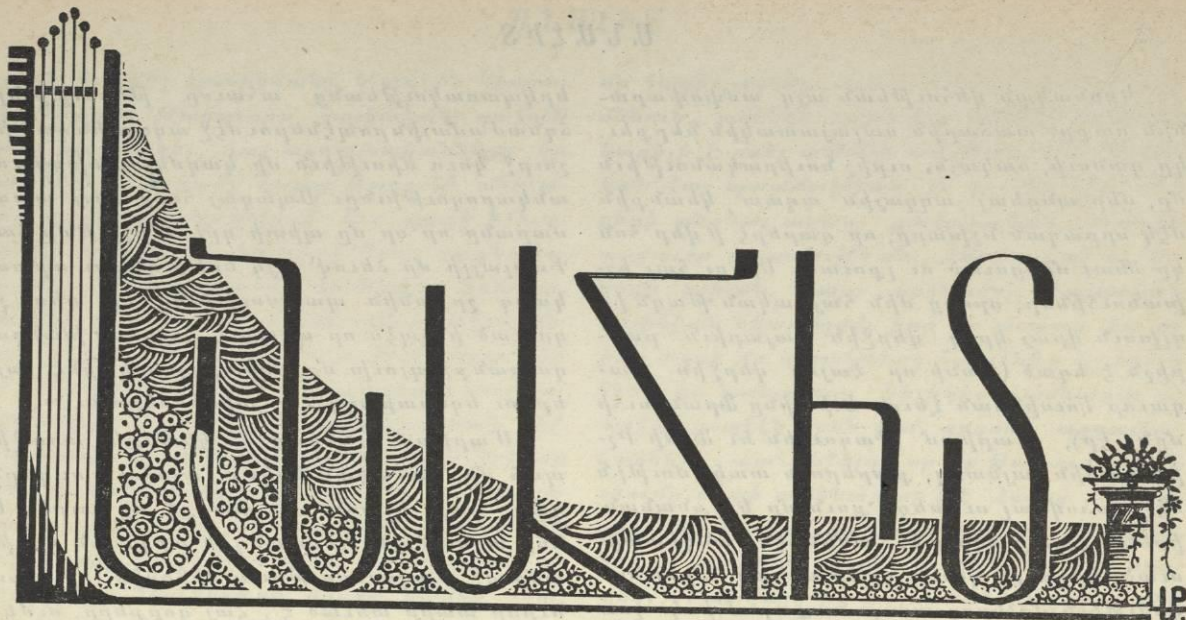
Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Էջ

Մոոցուածները	Ա. Չօպանեան	1
Մտածման ցուքեր (անտիպ)	Արտաշէս Յովհաննէսեան	6
Միհայիլ Էմինեսքու	Յ. ձ. Սիրունի	10
Բանաստեղծութիւններ	Միհայիլ Էմինեսքու. Թարգմ. Յ. ձ. Սիրունի	17
Անտիպ նամակ մը	Գրիգոր Ստեան	20
Խաղաղութեան համար	Գրիգոր Վճնջէկիւլեան	22
Դրունք յաւիտենից	Գէորգ Չուբար	33
Նոտր-Դամի Քիմերան (հատուած)	Կոստան Զարեան	37
Շրջում էր Էնտուզիաստը...	Մկրտիչ Արմէն	39
Տաղիկ	Գուսան	42
Լվովի հայկական մայր եկեղեցին եւ Յովսէփ Թէոտորովիչ արքեպսկին կատարած զործը	Ա. Չօպանեան	44
Տրամուծեան Մեհեան	Ախարոն	37
Փապլօ Քաղալսի վրայ քիչ մը խօսինք	Տիրան Ալեքսանեան	39
Բնութեան մէջ.-- Առանձնութիւն	Խորոս Ազատեան	64
Մովսէս Խորենացույ ժամանակն եւ անձնաւորութիւնը	Հ. Ներսէս Ալիմեան	67
Հայաստանի արուեստագէտները, Ա. Քանդակագործներ (Ս. Թուրեան, Ուրարտու Քոչարեան	Արամ Երեմեան	79
Արքեպսկիւն	Վարուժնակ	83
Հայ անգիր գանձերէն.—Լեւօ ու Պապէ Ֆորնկ (Տէքեաթ)	Զիթունի	84
Արեւուն	Ասատուր Սոփոկլեան	94
Քրոնիկ (Մահ Յ. Յովհաննիսեանի, մահ Ա. Մոաւեանի, մահ Ժ. Քլէմանտոյի	Ա. Չօպանեան	95
Քլէմանտոյի կտակը		113
Ուիլսոնի եւ Լոյս ճօրճի յայտարարութիւնները Քլէմանտոյի մասին		113
Քլէմանտօ	Լոյս ճօրճ	114
Ֆրանսացի մեծ մտաւորականներու կարծիքը Քլէմանտոյի մասին		
ԷՄԻՆ ԶՈՂԱ, ԱՆԱԹՈՂ ՅՐՄՆՍ,		
ՕՔԹԱՎ ՄԻՌՊՕ, ԺԱՆ ԺՈՌԷՍ,		
ԼԷՈՆ ՏՈՏԷ, Ժ. Հ. ՌՈՆԻ ԷՆԷ		117
Ուիլեմ Պլէք	Տօքթ. Մ. Քէշիշեան	120
Այն ատեն Նէ ծնաւ տփոյն փափաքը	Ուիլեմ Պլէք, Թարգմ. Մ. Ք.	120
Շարժանկար, Տարին	Անայիս	123
Timesի յօդուածը Ա. Սազըզեանի La Miniature Persane գրքի մասին		125

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

Կենդանագիրներ՝ Արտ. Յովհաննէսեանի, Ուրարտու Քոչարեանի արձաններու Բազմա-Յովհ. Յովհաննիսեանի, Ա. Մոաւեանի, Ժօրժ Քլէմանտոյի. Փապլօ Քաղալսի, Ստեփան Եկեղեցույն այլ եւ այլ մասերը ներկա-Թուրեանի: Լուսանկարներ՝ Ա. Թուրեանի եւ յացնող:

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ

Ա. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 4

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՆՈՅ. ԴԵԿՏ. 1929

Մ Ո Ռ Ց Ո Ւ Ա Ծ Ն Ե Ր Ը

Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց տաճարին մէջ, կայ կողմնակի փոքրիկ մատուռ մը, ուր կը հանգչի «Գլխադիր Ս. Յակոբ» առաքեալին մարմինը: Հայկական Սաղիմին ամենէն խորհրդաւոր, վեհաշուք ու յուզիչ կէտն է ան: Մարմարն ու ոսկեզօծ զարդերը, թաւիշն ու թանկագին կերպասները կը պճնեն զայն. կանթեղներու բոյլ մը մշտացոյ պայծառութեան ցօղ մը իր կաթեցնէ հոն: Որոշ օրեր այնտեղ յատուկ պատարագ կը մատուցուի: Սրբաժայր մըն է ան, ուր իր յաւերժական քունը կը քնանայ հաւատքի հերոս մը. իր իտէալին համար գլխատուած միստիքական արի գինուոր մը: Սուրբին զուխը, ըստ աւանդութեան, սպանիական քաղաքի մը նշանաւոր մէկ վանքին մէջ պահուած ըլլալով և միայն մարմինը գտնուելով մեր Սաղիմական տաճարին մէջ, կաթողիկ վանականներ ան-

գամ մը ամենէն վիպական միջոցներուն զիմեր են զիշերանց տաճարը մտնելով մարմինը առնել տանելու համար, որպէս զի սպանիական վանքին եկեղեցւոյն մէջ հանգչող զուխուն զայն միացնեն, բայց աշայուրջ պատրիարքի մը ձեռք առած միջոցները եւ անոր հրամանները գործադրող հայ գինուոր-վանականներուն ցոյց տուած կորովի վերաբերմունքը՝ այդ յափշտակման ծրագիրն ի զերեւ են հաներ:

Դարերէ ի վեր, աշխարհիս ամէն կողմերէն, բազմաթիւ բարեպաշտ Հայերը որ գացեր են Երուսաղէմ Գրիստոսի գերեզմանին երկրպագելու, պարտք են համարեր նաեւ պատկառանքով խոնարհիլ շիրմին առջեւ այդ արիւնեւորանգ սուրբին որուն Հայ տուն մը բազմն ունեցեր է հանգստավայրը հանդիսանալու:

Կրօնական վեհութեան այդ ամփոփարանին ոտքը, տաճարին սալաշատակին ներքեւ, կը գտնուի, սակայն, ուրիշ նուիրականութիւն մը, մեր անցեալ ազգային ազատ կեանքին մէկ սրբազան նշխարը, որ դարերէ ի վեր հոն կը մնայ մոռցուած ու լքուած: Երկու հայ իշխանուհիներ, որոնց մին հայկական թագն իր գլխուն վրայ կրող վերջին հայարիւն բամբիշն է եղած (քանի որ Հայոց վերջին թագաւոր Լուսինեան Լեւոն Ե.ի կինը Յրանսուհի մըն էր), Մարիամ Թագուհին եւ Յիմի Իշխանուհին, այնտեղ, քարերուն տակ, մութին մէջ, խռովեալ ու խեղճ քուն մը կը քնանան, իրենք իրենց ձգուած, ամենքէն անգիտացուած, երկուքը զուլխ զլխի մինակ, արձանագրութիւն մը կրող տապանաքար մ'իսկ չունենալով իրենց վերեւ: Հազարներով ուխտաւորներ քալեր անցեր են անոնց գլխուն վրայէն, առանց գիտնալու թէ իրենց ոտքին տակ պառկած կան ոսկրոտիքներ որ թանկագին են ամէն ազգասէր Հայու համար:

Այդ երկու տոհմիկ Հայուհիները մեր ցեղի հին պատմութեան ամենէն դիւցազնական շրջաններէն մէկուն վերջին եղերական տարիներուն ամենէն սրտալոյզ դէմքերէն եղած են: Մին, Մարիամ, Ունիթորներու լատինամու կուսակցութեան դէմ մոլեգնօրէն մաքառող ազգայնական (ու մերթ կրքոտօրէն ազգայնամու) կուսակցութեան պետ Օշին Պայլին դուստրը եւ Կիլիկիոյ Նղրեան հայկական տոհմէն Կոստանդին Բ. (ըստ Բասմաջեանի՝ Կոստանդին Գ.) քաջ եւ իմաստուն թագաւորին կինն էր. միւսը՝ Յիմի, Հայոց մարաշախտ Նղրեան Պաղատինի դուստրը, որ ամուսնացած էր Լեւոն Գ.ի հօրաքրոջ Տիւրոսի կոմսուհի Զապէլի որդւոյն Պեմուզին հետ զոր Լեւոն Կոստանդին կոմս անուանած էր: Իրենց կեանքը, ցայտուն ու ինքնատիպ մէկ դրուագը կը կազմէ այն բուռն, դունադեղ, ջղուտ, սխրալի հերոսավէպին, — վառ գեղեցկութեան ու թանձր սեով արատներու խառնուրդ,— զոր մեր ցեղն ապրեցաւ Կիլիկիոյ մէջ ԺԱ. դարէն մինչեւ ԺԳ. դար, պատմական մեծաղոյրդ ու խորանշան ժամանակաշրջանի մը զլխաւոր դերակատարներէն մին հանդիսանալով, ցոյց տալով արութեան ու տաղանդի առաջնակարգ յատկութիւններ, այլ եւ նոյն ատեն, աւա՛ղ, երեւան բերելով կրօնական մուկանութիւնէ բղխող մահացու

երկպառակութեանց անաւոր թերութիւնը, ճգնաժամային րոպէներումէջ ազգային դատին շուրջ կուռ միութիւն մը կազմելու ախտաւոր անկարողութիւնը: Ապագայ հզօր հայ պատմաբանը որ օր մը պիտի գրէ՝ Միշլէի մը կամ Քարալայլի մը ձեւով՝ այդ երեք դարու արտակարգ շրջանին պատմութիւնը որ դեռ չէ գրուած ինչպէս որ պէտք է, յուզեալ խանդադատանքի գլուխ մը պիտի յատկացնէ այդ երկու եղերաբաղդ Հայ տիկիներուն:

Մարիամ ունեցած է կեանքի առաջին պահ մը, բաւական երկար, ալեծուփ ու դժուրդակ, բայց եւ լոյսէ ու փառքէ ոչ զուրկ: Անոր ամուսնոյն՝ Կոստանդին արքային գրեթէ ամբողջ թագաւորութեան միջոցին (որ տասն եւինը տարի տեւած է), Հայ զօրքերը, ուժեղ, լուրջ ու խելացի պետի մը դեկավարութեան տակ, յարձակող բոլոր թշնամիները ետ են մղած. ներքին պառակտումներն ալ զսպուած, մեղմացած, հանդարտած են: Լատին իշխանները, ընդհանրապէս, օգնած են Կոստանդինին՝ արտաքին թշնամիներուն դէմ, փոխանակ դաւելու (ինչպէս անոնցմէ մէկ քանին մերթ ըրած են անոր նախորդներէ ոմանց օրով): Միայն, վերջերը, Կիպրոսի Լուսինեանները սկսած են Կոստանդինի դէմ էնթրիկներ լարել՝ Հայոց գահն իրենց իրաւունքը համարելով (որովհետեւ իրենցմէ մին, Գուրտոն, բազմած էր այդ գահուն վրայ ու իր հայատեաց ու կրօնամու վարմունքով քիչ յետոյ սպաննուած) եւ Կոստանդինը յափշտակող մը նկատելով, բայց այդ էնթրիկներն ապարդիւն մնացած են՝ շնորհիւ Կոստանդինի ճարտար քաղաքականութեան: Կոստանդին Բ.ի մեռնելէ ետքն է որ այրի Մարիամ թագուհիին համար սկսաւ մարտիրոսութեան շրջանը. գահուն վրայ բառձրացաւ նոյն Նղրեան տոհմէն Հեթում Սենեշայի որդի Կոստանդին Գ.ը, անկարագիր, թոյլ, վատոգի անձ մը, որ տխուր համբաւ մը ձգած է պատմութեան մէջ (մանաւանդ թրկուրանցիի անմահ վիպերգով առյաւէտ սեւով սեւեռուած), մէկէ աւելի յանցաւոր արարքներով, ու մասնաւորապէս՝ անօգնական ձգած, դաւաճանօրէն թշնամուոյն կատաղութեան մատնած ըլլալուն համար Մամուլներուն ու թիւրքմէններուն տարիներէ ի վեր դիւցազնաբար դիմադրող Հայոց քաջ սպարապետ Լիպարիտը: Ամենքը դժգոհ էին այդ սղորմելի ար-

քայլն, եւ մինչ Լուսինեանք կ'ուզէին Կիպրոսի Պետրոս թագաւորը հայկական դահուն վրայ բազմեցնել, հայ ազգայնականները կը մտածէին Մարիամը Հայոց թագուհի անուանել՝ դայն ամուսնացնելով Եւրոպացի իշխանի մը հետ: Ասոնք նոյն իսկ Սոյ արքեպիսկոպոսը զրկեցին Հոռոմ, Վենետիկ, Ճենովա, Նափոլի եւ Ավինեոն՝ այդ ծրագիրը յաջողցնելու համար: Վենետիկի Տօթը խոստացաւ իր եւ Ճենովայի դուքսին եւ Եգիպտոսի սուլթանին միջեւ կնքուելիք դաշնագրութեան մէջ այդ մասին իր աջակցութիւնը բերել: Գրիգոր ԺԱ. Պապը առաջարկ զրկեց Պոլսոյ տիտղոսաւոր ինքնակալ եւ Մարիամ թագուհւոյն մօրեղբայր Փիլիպպոս Գ.ին, որ Մարիամ ամուսնանայ Պրունսպիքի դուքս Օթոնի հետ, որովհետեւ կը կարծէր թէ այս վերջինը գերման կայսեր եւ Կիպրոսի թագաւորին ազգական ըլլալով՝ կրնար զիւրաւ Եւրոպայէն Հայոց համար օգնութիւն ձեռք բերել: Օթոն հանդիսաւորապէս «Հայաստանի թագաւոր» օձուեցաւ, բայց ամուսնութիւնը տեղի չունեցաւ, որովհետեւ յանկարծ յայտնուեցաւ որ Կոստանդին Գ. մտադիր էր Կիլիկիան յանձնել Մելիք-Աշրաֆ Սուլթանին, հայրենիքին անկախութիւնը թշնամիին ծախելով իր ոխը հանելու եւ իր անձնական շահերն ապահովելու համար: Բիչ յետոյ՝ պալատական յեղափոխութեան մը մէջ Կոստանդին սպաննուեցաւ: Ազգայնականներն ու լատինասէրները այն ատեն, ուրիշ ելք չգտնելով, համաձայնեցան (կարճ պահու մը համար միայն դժբաղաբար), ու միասնաբար որոշեցին Կիպրոսի Պետրոս Բ. թագաւորին պատգամաւորութիւն մը զրկել, յայտնելու համար որ կը փափաքին Լուսինեան Լեւոն իշխանը տեսնել Հայոց դահուն վրայ բարձրացած: Պատգամաւորները, Պետրոս Բ.ի դիմելէ յետոյ, դիմեցին նոյն ինքն Լեւոնին, ցոյց տալով անոր Մարիամ թագուհիին, Կաթողիկոսին եւ Հայ իշխաններուն կողմէ ստորագրուած հրաւիրական թուղթը: Լեւոն ընդունեցաւ առաջարկը եւ մինչեւ իր Կիլիկիա հասնիլը խնամակալ կարգեց Մարիամ թագուհին որ արդէն «տեղապահ» էր, իր Պեմունդ հօրեղբօր այրին՝ Հայազգի Յիմի կոմսուհին, Պեմունդի անհարազատ որդին Բարթողիմէոսը եւ Պարոն Վասիլը:

Լեւոն Ե.ի թագաւորութիւնը, որ տարի

մը հազիւ տեւեց, եղաւ, ինչպէս յայտնի է ամենուն, ամենէն դժբաղդ, ամենէն տխուր, կարելի է ըսել ամենէն ամօթալի էջը Կիլիկեան Հայ պատմութեան, ու վերջին էջը մեր ցեղի անցեալ ազատ քաղաքական կեանքի դարաւոր պատմութեան: Լեւոն, քաջ ու կորովի իշխան, բայց կրօնամոլ, հայկական Կիլիկիան նկատելով իբր իր աւատը եւ ոչ իբր ազգի մը պատկանող հայրենիք մը որուն հետ կը նոյնանար, Կիլիկիա հասնելուն առաջին րոպէէն իրեն դէմ զրգոեց ազգայնականները, պահանջելով որ իր թագաւորական օձումը տեղի ունենար ոչ թէ Հայոց Կաթողիկոսին ձեռքով, այլ լատին ծէսով ու միւռոնով ու Նեբրոնի լատին եպիսկոպոսին ձեռքով: Եւ սակայն իր գալստեան րոպէէն, մեծ ցնծութեամբ ու վեհաշուք հանդիսաւորութեամբ իրեն ընդ առաջ գացած էին Պօղոս Ա. կաթողիկոսը, ամբողջ արքունիքը, բանակը, ժողովուրդը, կղերը, ու ջահերով, նուագարաններով ու երգերով գինքը Սիս առաջնորդած էին: Ըստ որում ան իր պահանջին վրայ կը յամառէր, ազգայնականները ստիպուեցան հաւանիլ, պայմանով որ ան երկու անգամ օձուէր, նախ լատին ու յետոյ հայ ծէսով ու միւռոնով, եւ այդպէս ալ եղաւ: Լեւոն իր կրկնակ օձումէն քիչ յետոյ Հայոց մարաշախտ անուանեց իր գինակից Սոհիէրը, եւ գայն ամուսնացուց Յիմի այրի կոմսուհւոյն հետ: Շուտով նորէն բորբոքեցան լատինասէրները եւ ազգայնականներու վէճերը, որովհետեւ թագաւորը հետգհետէ ինքզինքը լատիններով ու լատինասէրներով սկսաւ շըրջապատել, զրգոեց ու վերաւորեց Հայ տարրը օտարի պէս վարուելով անոր հետ, մինչեւ որ ազգայնականներուն ամենէն ծայրայեղները, այդ գրեթէ ընդհանուր դժգոհութեան զգացումը սանելով հեռալից ու ազգադաւ մուկուանութեան մը զգուելի աստիճանին, նախընտրեցին երկիրը մահմետական իշխանութեան ենթարկել քան լատին թագաւորի մը եւ լատինամոլ կուսակցութեան «լուծին» տակ մնալ, եւ իրենք իսկ զրգոեցին Եգիպտոսի Մամլուքները եւ այլ թիրբմէն ու թուրք իշխաններ որ գան պաշարեն Սիսը: Պաշարումը տեղի ունենալէն յետոյ լքեցին թագաւորը, թշնամիներուն օգնեցին, մինչեւ որ իր հաւատարիմներուն հետ կարճատեւ ու արի դիմադրութենէ մը յետոյ, Լեւոն Ե. ստիպ-

ուեցաւ ընդունիլ Եգիպտոսի Սուլթանին գօր-
քերուն հրամանատարող Հալէպի Ըշըկթի-
մուր ամիրայետին պայմանները, իր հետն
առած իր կիւնը՝ Հայոց թագուհի Մարկրիթ
տը Սուլթանը, Պօղոս Ա. կաթողիկոսը, Մա-
րիամ թագուհին, իր թիկնապահ Սոնիէրն ու
անոր ամուսինը Ֆիմի, եւ այն քանի մը իշ-
խանները որ պաշարման ատեն իր հետ մնա-
ցած էին, դնաց անձնատուր ըլլալ Ըշըկթի-
մուրին, որ գանոնք պատուով ընդունեցաւ:
Այդ յաղթութեան լուրը երբ հասաւ Գահիրէ,
«Մելիք էլ Աշրաֆ Սուլթանը մեծապէս ուրա-
խացաւ», կ'ըսէ ժամանակակից արաբ քրո-
նիկագիր մը, եւ Գահիրէի միջնաբերդին
մէջ երեք օր թմբկահարութիւն եղաւ, — ինչ
որ ցոյց կուտայ կարեւորութիւնը զոր ունէր
յաչս Մամլուքներուն՝ իբր ընդդիմադիր ուժ
մը՝ Կիլիկեան հայ պետութիւնը:

Սոյ կառավարիչ անուանուեցաւ Յակոբ-
Շահ անուն անձ մը, որ հաւանօրէն մահմե-
տականացած Հայ մըն էր: Գերինները զրկուե-
ցան Գահիրէ. Սուլթանը առաջարկեց որ Լե-
ւոն մահմետականութիւն ընդունի, ի փոխա-
րէն զինքն ազատ արձակել խոստանալով:
Լեւոն մերժեց, եւ բանտարկեալները յանձ-
նուեցան Եգիպտոսի սպարապետ Սէյֆէտտին
Տաշտիմուրի հակողութեան: Այս վերջինը հա-
ւանեցաւ, Գահիրէի հայ զաղութի երաշխա-
ւորութեամբ, Լեւոնը ազատ թողուլ՝ պայմա-
նով որ քաղաքէն դուրս չելլէր: Գահիրէի
Հայերը ճոխ բնակարան մը նուիրեցին գահա-
զուրկ թագաւորին Սուլթանը անոր ապրուս-
տին համար օրական 60 արծաթ զրամ թո-
շակ կապեց: Տաշտիմուր քիչ յետոյ՝ ազատ
արձակեց Լեւոնի ընկերակիցները. Լեւոն ատ-
կից օգտուեցաւ. ինչպէս յայտնի է, իբր իր
կողմէ պատգամաւոր Երոպա զրկելու համար
իր խոստովանահայր Յովհաննէս Տարտէլ
քահանան, (որ Լեւոնի կարճատեւ թագաւո-
րութեան միջոցին ազգայնամոլ Հայոց տխուր
դերը նկարագրած է իր խարանիչ քրոնիկին
մէջ, թերեւս քիչ մըն ալ չափազանցելով, ո-
րովհետեւ յայտնապէս ինքն ալ մոլեռանդ
Լատին մըն է, ոչ թէ Հայոց այլ Լեւոնի ջերմ
բարեկամ, եւ ամէն յանցանք միմիայն Հայոց
վրայ կը ձգէ): Տարտէլ զիմեց Պապին եւ մէկէ
աւելի քրիստոնեայ վեհապետներու, որոնցմէ
մին, Արակոնի Պետրոս Դ. թագաւորը, հաւա-
նեցաւ աջակցել Լեւոնի ազատման, Սուլթա-

նին մէկ քանի անգամ պատգամաւորներ զըր-
կեց նուէրներով, եւ յաջողեցաւ՝ երկար ու
յամառող դիմումներով՝ ստանալ Լեւոնի
ազատ արձակումը՝ եօթնամեայ գերութենէ
մը յետոյ, որու միջոցին Մարկրիթ թագուհին
եւ երկու ղեռատի արքայազուստերը վախ-
ճանած էին: Գահիրէ հասնելէն քիչ յետոյ,
Պօղոս կաթողիկոս իրեն տրուած ազատութե-
նէն օգտուելով, դարձած էր Սիս, անշուշտ
խոստանալով մնալ հոն Սուլթանին հաւատա-
րիմ հպատակ: Մարիամ թագուհին, եւ Ֆիմի
կոմսուհին, գերի հայրենիքի մը մէջ մահմե-
տական լուծի տակ իրենց կեանքին վերջին
օրերն անցընելու վշտին չկարենալով հան-
դուրժել, նախընտրեցին երթալ Երուսաղէմ:
Սոհիէր կոմսը կ'ընկերանար անոնց, բայց
յետոյ ան հեռացաւ Երուսաղէմէն ու գնաց
Երոպա (Հոմ, Փարիզ եւ Լոնտոն) Լեւոն
թագաւորին համար ինք ալ իր կողմէն դի-
մումներ ընելու: Երկու հայ իշխանուհիները,
ամենադառն օրերու, ամենատխուր զէպֆերու
լեզին մինչեւ մրուրը քամած, աշխարհի
կեանքէն յոգնած ու զգուած, կրօնքի զբեա-
զոյն սփոփանքին մէջ փնտոեցին իրենց վի-
րաւոր հոգւոյն խաղաղութիւնը. Հայոց Ս.
Յակոբեանց վանքը մտան, կրօն, սքեմ հա-
զան, մայրապետ դարձան, ու իրենց վերջին
տարիները հայկական հինաւուրց տաճարին
մէջ աղօթելով ու ծառայելով անցընելէ յե-
տոյ, իրենց մահուրէն ետքը, ըստ իրենց
յայտնած փափաքին, Գլխազիր Ս. Յակոբի
մատուտին մօտիկ՝ տաճարին մէջ թաղուե-
ցան:

Թէ այդ երկու հայ իշխանուհիներուն ու-
կրոտիքները Ս. Յակոբեանց տաճարին մէջ
թաղուած են, ապացոյցներ չեն պակսիր ա-
տոր: Մարտիրոս Ղրիմեցի կը գրէ իր մէկ
տաղաչափեալ քրոնիկին մէջ, թէ Եգիպտոսի
Սուլթանը Լեւոնն ու իր մերձաւորները գերի
պահեց, բայց Մարիամին (բնագրին մէջ՝
«Սօրու») գութ ունեցաւ եւ արտօնեց երթալ
Երուսաղէմ, ուր ան վախճանեցաւ.

Առ որ խղնեալ բռնաւորին
Թողու ազատ գայն քաղուհին,
Ասե գրնալ ուր եւ կամին.
Իսկ նա դիմէ ի Պապեսին,

Հասանէ գրաւ կենաց նորին
 Յերուսաղէմ սուրբ քաղաքին,
 Թաղի ընդ սեամբ սուրբ տաճարին,
 Հայոց ազգի սուրբ աթոռին:

Բասմաջեան, իր լեւոն Ե. Լուսինեան հմտալից աշխատութեան մէջ, յիշատակելով Ղրիմեցիի այս տողերը, կ'ըսէ. «Երուսաղէմի միաբաններէն Սերովբէ վարդապետ Սամուէլեան ինձ կը գրէ որ 1896ին Ս. Գլխազրի մատրան մէջ նորոգութիւններ կատարուած միջոցին երկու գերեզմաններ գտնուեցան, երկուքն ալ առանց յիշատակարանի, որոնք կը կարծուին Մարիամի եւ Ֆիմիի գերեզմաններն ըլլալ»: Ու Ղրիմեցիի ըսածը հաստատելով, երկու գերեզմանները երեւան ելած են, ինչպէս Սամուէլեան վարդապետը գրած է Բասմաջեանին, չորս սիւներէն մէկուն շատ մօտ»: 1929ին Երուսաղէմ գտնուած միջոցիս, յարգելի բարեկամս Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան (այժմ եպիսկոպոս) ինձի յայտնեց թէ ինք ալ ներկայ եղած էր այդ նորոգութեանց եւ տեսած էր երկու կանացի կմախքները, մին քիչ մ'աւելի մեծ քան միւսը:

Ահա վեց դար է որ այդ կմախքները կը մնան լքուած: Թրքական տիրապետութեան օրով անհնար էր գտնոնք պատուել: Բայց այժմ Հայոց Պատրիարքարանը կարող է առանց ո եւ է անպատեհութեան անոնց մատուցանել մեծարանքի հարկը որուն անոնք իրաւունք ունին:

Փոթորիկներով, յեղաշրջումներով, աւերումներով հարուստ մեր պատմութեան ընթացքին, մենք ինչքան ունեցեր ենք քաջ թագաւորներ, շնորհալի զշխոններ, որոնց գե-

րեզմանները պղծուած, ոսկորները փճացուած են թշնամիներու ձեռքով. ինչքան ունեցեր ենք մեծագործ բազմերախտ նախնիքներ որոնց ուր թաղուած ըլլալն իսկ որոշ չենք գիտեր: Այստեղ ունինք, հոգեւոր տան մը խաղաղ ու մայրական հովանւոյն տակ պահպանուած, ոսկրտիքը երկու ազնուատոհմ Հայուհիներու, որոնց մէջ կը խտանան քրիստոնէական քաղաքակրթութեան համար մղուած երեքդարեան հայ արի պայքարի մը յիշատակները: Պարտք մը չէ՞ միթէ որ տաճարին սալայատակին այն մասին վրայ որու տակ երկու իշխանուհիները թաղուած են, եթէ ոչ շիրիմ մը, գէթ պարզ փոքրիկ քար մը գետեղուի անոնց անունը կրող արձանագրութեամբ մը, ու գէթ այսուհետեւ անոնց աճիւնին վերեւ հոգեհանգստեան արարողութիւն մը կատարուի տարին անգամ մը: Որով եւ Երուսաղէմ ուխտի գացող բարեպաշտ Հայերը, այսուհետեւ պիտի կարենային Գլխազրի Ս. Յակոբի շիրմին առջեւ աղօթելէ յետոյ, վերջին Հայ թագուհւոյն եւ իրեն ընկերացող Ֆիմի կոմսուհւոյն գերեզմանին վերեւ ալ յարգական ու խանդաղատագին մտամփոփում մ'ունենալ, եւ ըսել անոնց, սիրփելու համար անոնց ցաւատանջ ոսկորները, թէ վեց դար առաջ Տաւրոսեան բարձունքներուն վրայ մտրած Հայ ազատութեան ջահը հիմայ Արագածի ոտքին տակ մեր վաղնջական հայրենիքին մէջ վերսկսեր է նորածագ այգու նշողում մ'արձակել:

Այս հայրենասիրական երկիւղածութեան ժեսթը կրնանք չսպասել, իր յոբելեանէն յետոյ, Երուսաղէմի բանաստեղծ ու ազգասէր Պատրիարքէն:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

ԱՆՏԻՊ ԷՋ ՄԸ ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵԱՆԷՆ (1)

Մ Տ Ա Ծ Մ Ա Ն Յ Ո Ւ Ք Ե Ր

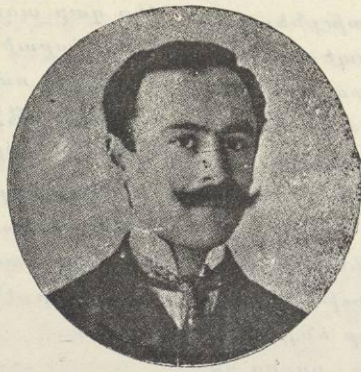
(Գ Ա Ի Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք Է Ն)

Գեղջուկի կեանքն ունի երբեմն պարզ երեւոյթներ, իրենց արտաքին ձեւին մէջ աննշան միջազէպեր, որոնք ժողովուրդի բազմերես հոգիին մէկ երեսիկը շրջագծելու, ընկերային հոգեբանութեան մէկ ստուերոտ խորշը լուսաւորելու ընտիր յատկութիւնն ունին զիտողներուն համար: Ամբողջ բանաստեղծութիւններ շարժումի մը, ճայնարկութեան մը, շրթունքի կծկումի մը մէջ սղուած, ամփոփուած, և խտացուած իմաստասիրութիւն մը այդ երեւոյթներուն մէջ՝ որոնց սովորող աչքը աւանակութիւններ ու վայրենութիւններ միայն կը տեսնէ հոն, — այնքա՛ն վարժուած է անոնց արտաքին բանուածքներուն:

Այդ երեւոյթները սակայն, մասնաւորապէս ա՛յն ատեն խորհրդանշանական յատկութիւններ ունին, երբ զանոնք յա-

ռաջ բերելու ծառայող պատճառները հեռու սովորութիւն մը, սարք մը, նուիրագործում մը, պարտաւորութիւն մը բլլալէ, գերազանցապէս ինքնաբեր են ու պատահական, բնազդական եւ անգիտակից, ուր յառաջգիմութեան ընթացքին մէջ հետըհետէ մշակուած, ալլասեռուած իմացական դրութեան մը առժամանակեայ չէզոքացման մէջ, պարզ հոգին երեւան կուգայ իր ամենէն ճշմարիտ ու ամենէ՛ն սկզբնական հանգամանքներով: Մարդկութեանսկզբնականութեան ամբողջ նրբահիւթ մը կայ հոն, տեսակ մը չուկէտ մը տաւորականութեան եւ հոգեւորականութեան, որոնց մէջ սկսած է կարծես մարդը՝ գալու համար հոս, քա-

ղաքակրթութեան այս դարավերջին նրբացումներուն եւ եղծ բարոյական դրութեանը:

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵԱՆ

(1) Ողբացեալ գմայլելի գրագէտին այս գեղեցիկ էջը, ա՛յնքան ինքնատիպ ու առոյգ մտածուածով լի եւ ա՛յնքան զոլուտ, կենդանի արուեստով մը գրուած, 1895ի աշնան դրկըուած էր Պոլսոյ *Մաղիկին*, ուրիշ յօդուածի մը հետ, հրատարակուելու համար: Շարուած

էին երկուքն ալ, երբ այդ հանդէսին տնօրէնը Թերթը յանկարծ դադրեցուց ու հեռացաւ Պոլսէն: Մեր յաջորդ Թիւերէն մէկուն մէջ պիտի հրատարակենք նաեւ երկար տարիներէ ի վեր անտիպ մնացած միւս գրուածքը:

(Մ. Խ.)

Այս մտածումներն ունեցայ երբ երու-
սաղէմէն վերադարձող ուխտաւորները դի-
մաւորելու գացինք, ամբողջ գիւղացին, օ-
տարազգիներն ալ:

Եւ ամէն տարի կ'երթան անոնցմէ,
ամբողջ ընտանիքներ, մեծով պզտիկով,
ծերուկ աղքատիկ մամ մը, որուն ամբողջ
վերջացող կեանքին իղձն ու «մուրաս»ը ե-
ղած է Սուրբ Վայրերը համբուրելու ար-
ժանանալ, որ գիշերներով, ճրագկալին
ազմիկոտ ցուքերուն տակ ճահրա մանելով
կամ Աստուծուն օրը կտաւ գործելով պըզ-
տիկ ինայողութիւններ ըրած է, «առչէն
կրիելով» (1) ճշմարիտ զրկանքներ յանձն
տուած է, համեստ գեսոց մը պատրաստե-
լու համար իր իտէալին սիրուն, որուն մէջ
իրական զօրավիզ մը, ճշմարիտ կազու-
րում մը կայ իր Ֆիզիքական եւ բարոյա-
կան պարտաստեմներուն համար:— Այրի մըն
ալ, որ տարիներով Պոլիս վաւիամուքիւն ը-
րած է պանդուխտ ու մոռցուած, ու այսօր
վերջապէս կը յաջողի երթալու իր այրիա-
ցած, ամայացած կեանքին ու պարպուած
սրտին առանձնութիւնը կրօնքի բանաստեղ-
ծութեան թերիակէնովն օծելու: Տարիքոտ
աղջիկ մըն ալ, որ իր մարդերէն մերժուա-
ծի խորապէս, ցմահ վիրաւորուած ետակա-
նութեան եւ երիտասարդութեան բորբո-
քումներէն յետոյ, — որոնք մարդերէն
գաղտնի մնացած են ու չեն հասկցուած ա-
նոնցմէ, — գառնացած ու հեզնոտ լքումի
մէջ ի յնող սրտին ամբողջ գանձերը, բոլ-
րանուէր խանդաղատանքն ու անսպառ գ-
րովանքը երկնաւոր փեսային կ'երթայ
նուիրել մարապետ ըլլալով: Ու մարդերը
պիտի ըսեն իրեն համար. «Չգտաւ կարա-
պետ եղաւ մարապետ»:

Ու ամենուն ալ, անխտրաբար ամէն
գաւառացիներուն սրտին մէջ տեղ մը ու
մտքին մէջ անկիւն մը ունի երուսաղէմ
երթալու գաղափարը, որ կեանքի նպատակ
մը, տքնութիւն վախճան մը գարձած է
իրենց համար:

(1) Ակուայէն կարելով:

Կրօնքի գէպի այս թանձրացում, շօ-
շափելիութիւն ձգտումը, որուն ամենէն
միթին խորշերուն մէջ գէպի անթրօփո-
մօրֆութիւն հաւատարմութեան պէս բան
մը կայ կարծես, կարելի է նկատել ան-
ժըխտելի կերպով այն անցամաքելի բաղ-
ճանքի աղբիւրը, զոր մարդ ունի իտէալին
համար, երազին համար, — բանաստեղծու-
թեան համար: Մարդուն մէջ սկզբնական
վիճակ մըն է այս, իր արտաքին եթերա-
կանութեան մէջ բոլորովին հոգեղէն ու ի-
բապաշա, հանոյթին ու վիճիւն փոփոխակի
ապտակումներուն եւ ալեկոծումներուն մէջ
երեւան ելած, ու հետզհետէ, դարերու
բազմափոփոխ հանգամանքներուն բարե-
շրջականութեան տակ այսօր նրբացած ու
գերանրբացած: Կ'ըմբռնեմ թէ հոգեկան
այդ վիճակը բացատրող արտայայտու-
թիւնները, որոնք գասակարգին ու նոյն իսկ
անհատին համար կը տարբերին, պիտի փո-
փոխուին միշտ, ու մարդկային բնութիւնը
կը պահանջէ որ փոփոխուին, — բայց ու է
ենթադրական ապագայ պայմաններու
մէջ անոր ամբողջական ջնջումին հաւա-
տալ՝ անկարելի է ինձի համար:

Տօնի պէս բան մըն է ուխտաւորներուն
վերադարձը: Ամբողջ յուզում մը, ամ-
բողջ համերաշխական տրամագրութիւն-
ներ, որոնք աւելի գաղափարի մը կը խըն-
կարկուին քան թէ անձերու: «Հաճինքրը կու-
գան եղեր». ո՛վ կ'ուզէ թող ըլլայ հաճին,
բաւական է որ լուս գերեզմանը տեսած ու
ճերմակ, ցուրտ մարմարիոնին քսած է իր
գէմքն ու իր ձեռքերը, որոնք սուրբ մըթ-
նոլորտի մը ամբողջ անտեսանելի լուսա-
պսակն ու գինովցնող բուրմունքն ունին:

— Հա՛տի ծէ, դուն ատ հաճիններուն
գէմ պիտ ' չ' երթա՞ս ա:

Չիւտորներ ու էշաւորներ որ օրուան
մը ճամբայ գացած էին զանոնք գիմաւո-
րելու, ամբողջ ընտանիքներ, որ հեռաւոր
նաւահանգիստ մը օրերով սպասած էին ա-
նոնց գալուտային, հաճիններուն հետ կը վե-

րադառնան խմբովին, ու այսօր գեղացին ամբողջ, առանց տարիքի ու սեռի խտրութեան, կէս ժամու ճամբու մը վրայ դէմ գացած է հաճիներուն: Շատերուն վիզը արաբական մետաքսէ կակուղ գունազեղ ֆէյֆիկներ պլորուած են, որոնք ուխտաւորներուն յաջող վերագարձը խորհրդանշանելու միայն կը ծառայեն: Եւ յորդում մը ամբողջ զսպուած ու վերապահուած զգացումներու, արցունքներ, ողջագուրումներ, գրկախառնումներ, համբոյրներ, որոնք կէս տարուան բաժանումի մը միջոցին անզգալապէս ուռճացած էին սրտերուն մէջ: Անտարբերութիւնը հազուադիւր է հոս: Եղբայրութեան եւ համասեռութեան վայրենի ուժն է որ ամենէն անարգ շրթունքներն իրարու կը մօտեցնէ, ու բարի տրամադրութիւններու մասին ամենէն ժլատ սրտերն իրարու կը համալծորդէ: Մոռացում մը կայ եղծուած անձնականութեան, եւ եւ այդ մոռացումը կարծես տրամօրէն ուրախաբեր ու հեզնոտ վերագարձ մըն է մարդուն գէպի սիզբնական ընկերհաշտականութիւնը, այս կեղծիքի, եսամոլութեան, բարոյական ստորնացումի եւ զզուելիութեան աշխարհին մէջ, որ կ'եռայ, կը ծփայ ու յորդան կուտայ: — Վասն զի այդ արցունքներուն մէջ դասն յուսափրկումներ եւ բերկրառիթ յուսապսակումներ կան, որոնք հոգին կ'ալեկոծեն: — Վասն զի մ'ամբողջ առողջ գտած է իր թոռնիկը, եւ կան դարձեալ որ վեց ամիս առաջ առողջութեան ամենէն ապահով վիճակի մէջ թողուած սիրելիներ չեն գտներ հիմայ զիրենք շրջապատող ազգականներու եւ բարեկամներու ամբոխին մէջ: Մահուան առջեւ սրտերը աւելի կ'ուռին, ու աւելի կը գեղուն: Որբեր կան, իրենց մայրիկէն դեռ նոր բաժնուած տղեկներ, որոնք մահտեսի հօրաքրոջ ձեռքերը արցունքով կ'օծեն: Ո՛ր է իրենց մայրը, մանաւանդ այս յորդումի աշխարհին մէջ իրենց առանձնութիւնը կը շեշտուի ու կը ստորագծուի կարծես: Ու լքումի գաղափարը մահու

չափ կը ճմլէ իրենց սիրտերը: Կուլան, բայց ի՛նչ կուլան: Մարդուն երկու պզտիկ աչքերուն մէջ այդչափ ալ արցունքը ո՛ր կը սղմի եղեր: Սիրտեփոց տեսարան: — Ու տարիքոտ մարդ մը, որ կ'ինը կորսնցուցած է հաճիներուն բացակայութեան, եւ որ թէեւ անոնցմէ ոչ մէկին ազգական, աչքերուն մէջ արցունքի աղօտ փայլով մը «Բարի եկար» կը մաղթէ ուխտաւորներուն:

Ընտո՛ր էք, աղէ՛կ էք:

— Է՛հ, ընտո՛ր պիտ'ըլլանք, գիտցածնուդ պէս, Թագուհի ապլանիդ մեզ մի՛նակ ձգեց գնաց...»: Ու նորէն արցունքներ, ամենէն անկեղծներն ու ամենէն սրտաբուխները, այդ արցունքի կաթիլները, որոնք մանաւանդ տարօրինապէս ցրտասարսուռ բան մը ունին տարիքոտ մարդուն ցամքած այտերուն վրայ, ուրկէ դուն ուրեք յուզմունքի եւ սրտագեղումի սարսուռներ անցած են երկար ատենէ ի վեր:

Ուխտաւորներուն մէջ տէր պապա մըն ալ կայ, որուն ձեռքերուն նուիրուած համբոյրներուն մէջ տեսակ մը կատաղութիւն, տեսակ մը կիրք ու վայրենութիւն կայ, որ ալլապէս յատկանշական է: Խեղճ տէր պապաին սուրբ ձեռքերը ան կը քաշէ մէկալը կը քաշէ, ու տեսակ մը մըցում կայ այդ կրօնքի համեստ ու գեղջուկ պաշտօնէին իրենց մէջ խտացուցած գաղափարին ամենէն արժանի պաշտամունքն ու յարգանքը նուիրելու մասին:

Թափօրը, խառն ու անկանոն, քաղաք կը մտնէ, ու գէպի եկեղեցին կ'ուղղուի, ուր մանաւոր արարողութիւններ պիտի կատարեն: Փողոցները կնիկներ ու սղաքներ կը վազվտեն ու պատուհանները դիտողներով լեցուած են: Թափօրին առջեւէն տիրացուները, շապիկ հագած, ու խահն ունենալով իրենց առաջնորդ, շարականներ կ'երգեն: Բայց այս անկանոնութիւնն իսկ անկեղծութեան եւ բարեյօժարութեան կնիք մը կը կրէ, որ արդարեւ կը պակսի ձեւակերպական տօներուն ու սարքուած հանդէսներուն, ուր նախապատրաստուած յայտագիր մը կը տրամադրէ զգացումներ:

րուն որակն ու անոնց արտայայտութեան կերպերը, — ինչ որ, սակայն, գրեթէ միշտ, կեղծ բարեպաշտութեան մը կը նմանի:

~*~

Ալեկոծ ու նաւաբեկեալ ճամբորդութենէ մը յետոյ, որ ուխտաւորներուն կեանքին կը սպառնար ու պատրանքներու եւ յոյսերու հակընդդէմ ծփանքի մը ամենէն սպառիչ ելեւէջումներուն մասնածէր անոնց հոգին, հիմայ, մազաղկուն, իրենց տան սեմին առջեւ, հանգրուաններու ամենէն ապահովին մէջ գտնուած ըլլալու գիտակցութիւնը անսահման գոհունակութեան բոլորանուէր շնորհակալութեան ցոյցով մը երեւան կուգայ, որ իր պարզութեան մէջ նշանակութիւն մը ունի: Ուխտաւորներուն մէջ կան՝ որ իրենց շրթունքները տան սեմին կը քսեն, մարմնաւորում մը տալով թողուած միջնորդութիւն մը վերադարձնող գաղափարին:

Եւ բոլոր այս կարճ ժամանակամիջոցին մէջ սահող արարուածը պերճախօս յատկութիւն մը ունի, որ կարծես մարդը ծաղրել կ'ուզէ: — Ինչո՞ւ այս բռուն անկեղծութիւնը, որուն պիտի յաջորդէ քիչ վերջը այն արմատական կեղծը, տխուր ծրարտանքը, անհամ կատակախաղի մը համար, զոր մարդերը կեանքին նպատակն իսկ ուզած են ընել: Ինչո՞ւ այս ամենասխալ ըմբռնումը կեանքին, ուր իրերը, մարդերու առնչականութեան չտեսակէտով, այնքան շեղած են իրենց սկզբնական ու բնական կարգէն: Եւ իրօք, տխուր բան է հաստատել թէ, մարդը իր գիտակցական վիճակին մէջ ամենէն աւելի գարշելի է, հոգեկան այն կարողութեան, որուն համար հոգեբաններն ու փիլիսոփաները կ'ըսեն թէ

մարդը անասունէն բաժնող իսկութիւնն է, «չար»ը «բարի»էն զտող աստուածատուր պարզեւր: Եւ գոյութեան պայքարը արդարացումը պիտի ըլլայ ամէն կեղծաւորութեան եւ ամէն անիրաւութեան, որոնց տակ գազանային եսամոլութիւնը դարանի մտած է: — Վասն զի, աւա՛ղ, գաւառն ալ այսօր քաղաքակրթութեան բարեքները կը վայելէ, դարավերջին նրբացումներէն ու կնճիռներէն ինքն ալ վարակուած է, ու եթէ կան դեռ երազողներ թէ հոն պարզութիւնն ու միամտութիւնն ու թունտիկութիւնը գոյութիւն ունին դեռ, այդ բանը գաւառացիին հոգիին ու մտքին մէջ թող չփնտռեն, այլ արտաքին բնութեան մէջ, որ միշտ վայրենի ու գեղեցիկ, այսօր անխօսուկ հեգնութիւն մ'ըն է մեր քաղաքակիրթ այլասեռածութեան քով:

Ուխտաւորներու վերադարձը, պարզ, գեղջուկ ու անփառունակ, իր անկեղծ յատկութիւններովն ու անտաշ ձեւակերպութեամբ, ընկերական կեանքին արդի ախտավարակ ու ցուցամոլական բարեպաշտութեան մշուշին մէջ, որ գաւառներուն նախկին բուրումնալից պայծառ միջնորդութիւնը գերեզմանական օդի մը փոխած է, ուր բարոյականութիւնը, փտախտաւոր ու խեղ, ամենէն հրէշային մեքենականութեան մը ատամնագոյցքին մէջ կը ծամծամուի, — ուխտաւորներուն վերադարձը, պարզ, գեղջուկ ու անփառունակ, երկնքի խուսափուկ պատառի մը, կապոյտ բեհեզ փայլուն լուսամուտի մը տպաւորութիւնը կը թողու վրաս, ամպակուռ միջնորդութիւն մը ստուերներուն մէջ բացուած:

ԿԱՐՕ

(ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ)

Մակարա, 1895

Մ Ի Յ Ա Յ Ի Լ Է Մ Ի Ն Ե Ս Ք Ո Ւ

Ռ Ո Ւ Մ Է Ն Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Ծ Ը

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԻՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՈՒ ԳՈՐԹԻՆ ՎՐԱՅ

(Շար.)

ՅԻՄԱՐԸ

Աճենէն տաժանելի գլուխն է այս՝ զոր ստիպուած է գրի առնել Էժինեսքուն վերլուծող ճը:

Այո՛, Էժինեսքուն, յիմարանոցի ճէջ անցուց իր կեանքին վերջին վեց տարիները, ու հոն աչքերը փակեց եղբրական ճահով ճը: Բախտակից յիմար ճըն էր որ, նոպայի ճը ճէջ, թակի ճը հարուածով գետին փռեց ճեճ բանաստեղծը:

Աճբողջ գրականութիւնն ճը կայ Էժինեսքուն կեանքէն ու արուեստէն զատող ճակատագրին ճասին: Մարդիկ, անշուշտ, նախ պրպտած են բանաստեղծը այդ ճակատագրին տանող շարժառիթները: Ու, ինչպէս ճիշտ, հոս ալ վեճի փոխուած է այդ պրպտութիւնը: Ոճանք առհաւական սերմերու վրայ կը բեռցնեն բովանդակ ճեղքը, ու կը պնդեն թէ Էժինեսքուն ճնած օրէն կը քայլեր այս եղբրական վախճանին: Կան որ իր պարած անկանոն կեանքը կը նկատեն իբրեւ զրդիջը առհաւական տրամադրութիւններուն: Դաս ճըն ալ կայ որ ճիջավայրը կը հոչակէ գերագոյն պատասխանատուն, ու կը կարճէ թէ տարբեր կ'ըլլար բանաստեղծին վերջը՝ եթէ Ռուճէնները տարբեր գուրգուրանք ունեցած ըլլային ճէպ ի իրենց ամենէն ճեճ բերթողը:

Թիթու Մայօրէսքուն՝ բանաստեղծին ճտերիճը

եւ անոր օգնողը, կը սրտմտի ամէն անգամ որ թըշուառ կեանքի ճը կը վերագրեն Էժինեսքունի հոգեկան աղէտը:

«Եթէ յիմարացաւ Էժինեսքուն, կ'ըսէ Թիթու Մայօրէսքուն, բացարձակապէս ներքին է ատոր շարժառիթը, ինքնաճին, ժառանգական: Անոնք որ ճանչցան իր ընտանիքը՝ գիտեն թէ իրճէ առաջ յիմարացան ու անճնասպան եղան իր երկու եղբայրներն ալ, եւ թէ այս ջլախտութիւնը իր նախնիքներէն կուգայ: Ասկէ գատ իր անցուցած կեանքը այնպիսի ատեն ճը՝ երբ ճեռ առողջ էր իր հոգեկան վիճակը՝ կը սպառնար ճինքը տանիլ եղբրական վախճանի ճը, ինչպէս կը վախնային իր բարեկամները: Անկանոն էր իր կեանքը. յաճախ կը սնանէր լոկ նարքողիքներով եւ գրգռիչներով. ճարաջար կը գորճածէր ճխախտ եւ սուրճ. ճիշերներ կ'անցընէր կարդալով ու գրելով, եւ ամբողջ ցորեկներ առանց սնունդի. ու յանկարճ, անսովոր պահու ճը, կէս ճիշերէն ետք, կ'ուտէր ու կը խճէր առանց ընտրութիւն եւ ճափ ճնելու. այսպէս կ'ապրէր Էժինեսքուն: Այս կեանքը ճէր սակայն իր յիմարութեան պատճառը. իր ճէջ յիմարութեան սերմերն էին որ կը ճրդէին այս կեանքը: Այդ բանը կ'երեւայ նաեւ անկէ որ ի գուր կ'անցնէին ճեր, իր բարեկամներուն, յաճախակի փորճերը ճինքը բնա-

կանոն կենցաղի ճը բերելու: Կարելի չէ նաեւ ըսել որ դժբախտութիւններն էին որ ազդեցին իր ծառայութեան վրայ: Եթէ հարցը թէ երջանիկ էր Էմիլիանոսը, ես ալ հարց կուտամ թէ ո՞վ երջանիկ է: Բայց դժբախտ. ո՛չ, դժբախտ չէր Էմիլիանոսը:»

Տարակոյս չկայ թէ Էմիլիանոսը ի ճնէ տրամադրուած էր արդէն իր վախճանին: Ռուսներն ճեմ գրագէտ ճը՝ Քարաճիլալէ՝ որ ճտերիմ ապրած է բանաստեղծին հետ, կը գրէ տեղ ճը.

«Իր ճէկ եղբայրը՝ որ ճեմ ապագայ ճը կը խոստանար իբր զինուորական, անճնասպան եղաւ հարկը դարճած Գերճանիայէն, փայլուն քննութենէ ճը յետոյ: Ատեն ճը ետքը Էմիլիանոսը հետ խօսքը կ'ընէինք իր եղբրաբախտ եղբորը:

«—Աւելի՛ լաւ, ըսաւ ան. անիկա ճեգճէ աւելի խելացի եղաւ:

«Ուրիշ անգամ ճը հարցուցի Էմիլիանոսին թէ արդեօք կ'ապրէր իր ճայրը: Մեռած է եղեր իր ճայրը, բայց ճուայ դէճքէն՝ որով ան պատասխանեց հարցումիս, կուահեցի թէ այդ ճահուան հետ աւելի դառն յիշողութիւններ կապուած են՝ քան ինչ որ պիտի ունենար բնական ճահ ճը, ոչ ճիայն կակճալի, այլ եւ տհաճելի ալ:

«Յետոյ իճացայ որ իր ճէկ քոյրը, ճոր շատ կը սիրէր, քաշուած էր վանք ճը: Անդամալոյճ էր ան, իր ճանկութենէն:»

Ախտաւոր այս ընտանիքէն սիրած էր Էմիլիանոսը, ու չէր կրնար անոր ազդեցութենէն ճողուրիլ: Վհուկը, որ իր պարագաները ճգեսներ էր, քայլ առ քայլ կը հետեւէր եւ իրեն: Էմիլիանոսը անոր շունչը երբեմն շատ ճօղը կը ճգար: Ու քանիցս անոնք դէճ առ դէճ եկան, ինչպէս պատահեցաւ ճեր Եղիային ալ, որ նոյնպէս տագնապներ կրեց՝ ճլխուն ընդունելէ առաջ վերջին լախտը վըհուկին: Ու երկուքն ալ, Էմիլիանոսը եւ ճեր Եղիան, անէն անգամ որ իրենց հոգիին ճէջ այդ խաճածութը ճգացին, ատեցին այս աշխարհը, փորճեցին ճերբաղատուիլ անոր լուճէն, ու երթալ հանգչիլ յաւիտենական խաղաղութեան ճիրկը, ճոցը նիրվանային: Ու երկուքն ալ երազեցին նիրվանան, ու երգեցին ճանիկա: Անոնք, երկուքն ալ, նիրվանան քարողեցին եւ ուրիշներո՛ւն, իբրեւ ճերագոյն սփոփանքը, իբրեւ անենաբուճ բալասանը վշտերուն:

«Իր շողշողուն եռանդովը ան պուտտայականութիւն կը քարողէր ինճ, կը պատճէ Քարաճիլալէ, եւ կ'երգէր նիրվանան, ճերագոյն նպատակը Սաքիաճունիլ: Այսպիսի ցնցուճ ճը, այսպիսի տագնապ ճը ունեցաւ իր բնականոն կեանքի վերջերը, եւ ատիկա ազդանշանը եղաւ իր վախճանին: Յընցումէն յետոյ ան իր սենեակը ճփակուեցաւ պառկելու: Յառաջ քալեց, ճիշտ յառաջ, ճինչև որ ինկաւ հարուածներուն տակ ոտիսէն ճոր իր ճէջը կը կրէր երբ նոյն իսկ ճեռ իր ճօրը ճոցն էր: Չաւակը աղնիւ եւ ճեր ցեղի ճը, անոր ճէջ կը ճոուէր վճռական կուրը անենաբարճր կեանքի ճը բոցին եւ ցեղին վերջնական փճացճան սերճին ճիջեւ,— ընդճէջ հանճարին ու յիճարութեան:»

Հոգին պարտուեցաւ վերջապէս, ու քանիցս խաբուսիկ ապաքինութենէն յետոյ՝ ան նետուեցաւ ի վերջոյ հոգեկան հիւանդներու ապաստարանը: Հոն ալ պիտի գտնէր իր սարսափելի վախճանը:

Ռուսներն յայտնի բանաստեղճ ճը, Արեքսանտրու Վլահուցա, կը նկարագրէ իր ճէկ այցը Էմիլիանոսին, անոր կեանքի վերջին օրերուն, երբ ան կը տուայտէր Պուքրէշ, յիճարանոցի ճը ճէջ: Երկու բանաստեղճները նախ կ'ոտոտոտեն նիւթէ նիւթ, ու ի վերջոյ խօսակցութիւնը կուգայ բանաստեղճութեան վրայ:

«Ու այն ատեն, կը պատճէ Վլահուցա, ստեղճագորճ հրճուանք ճը, ճանկունակ ճեռով արտայայտուած, պատեց Էմիլիանոսը: Գրպանէն հանեց տրցակ ճը թուղթ, նստաւ աթոռի ճը վրայ, ու սկըսաւ կարդալ երկար շարք ճը քառեակներու՝ ճճայլելի հնչականութեամբ եւ կշռոյթով առլի: Քանի կ'արտասանէր՝ կը տաքնար տակաւ, եւ ճաշին ու աչքերը կեանք կը ստանային: Բայց թուղթին վրայ երկու բառեր ճիայն կային. «Փառապանճ Իեիսուսը»: Էմիլիանոսը յանպատրաստից կ'արտասանէր: Ու ճտիկ ըրի այսպէս, ապշած, աւելի քան քսան քառեակներ, հնչեղ, բայց անիճատ ու անյարիր: Իւրաքանչիւր տողը ճերեցիկ քերթուածէ ճը անշատուած էր կարճես: Կը յիշեճ ճիայն որ երկու բառեր՝ կրակ եւ ոսկի՝ անէն վայրկեան կը կըրկներ, գրեթէ անէն ճէկ քառեակին ճէջ: Այս տարօրինակ ընթերցումէն սա ճորս տողերը ճիայն կըրցեր եճ ճիտքս պահել, ճորս տողեր՝ խորհրճաւոր իճաստով ճը թաթաւուն:

«Այդքան կրակ ու այդքան ոսկի,
 Այդքան նուիրական իրեր
 Այս միին կեանքին վրայ
 Կը սարածես դուն, ո՛վ Հայր...

«Եւ սակայն, ձայներու այս բովանդակ ներդաշնակութեանը ճէջ, կատարելապէս կը զգացուէր վարպետի անստղանելի թէքնիքը, իր ընտրեալ եւ երաժշտական լեզուն՝ որ դեռ կը հնազանդէր ու կը հպատակէր ձեքենաբար անդունդներու ճէջ ծխըր-ճուած հոգիի ճը վերջին սարսուռներուն: Այն ատեն է որ ես խորունկ ու սոսկալի իմաստը հասկցայ իր երբեմնի խօսքերուն:

Ո՛ւր են վնիս պատմութիւններ կեանքիս...
 Խորսակուած են հիմա նիգերը,
 Ու արուեսագէտն ընկնուած...»

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏԸ

Լաւազոյն գիծը, սակայն, Էմինեսքուի ճէջ, արուեստագէտն է: Միւս բոլոր արժէքները երկրորդական կը մնան իր ճէջ: Երուեստի ձտահոգութիւնն է որ չարչարած է զինքը ամէն բանէ աւաջ, ու ամէն բանէ աւելի: Բայց ոչ այն արուեստը որ ձեւն է ճիայն, շպարը, ջնարակը. անո՛րը՝ ձեւին տակ ծածկուող խորքն ալ էր, ձտածուծը, հոգիի ճիգը որ իմաստ կուտայ գեղեցկութեան, ու կ'ապրեցնէ ձեւը:

Էմինեսքու կատարեալ արուեստագէտն է, — արձանագործը որ ձեւ կուտայ ձարձարին ու հոգին կը փչէ անոր որպէս զի կեանք տայ քարին ու ձտածուծ:

Էմինեսքուի քերթուածները առաջին իսկ հըրպուծիդ կը ձտանեն արդէն ճիգը՝ զոր արուեստագէտը թափեր է իր հոգիին յուզումները իրենց ամենէն գեղեցիկ ձեւին ճէջ հաղորդելու համար քեզի:

Էմինեսքուն, արդարեւ, շատ բժախնդիր էր ձեւին համար:

Շատ կը չարչարէր ինքզինքը ճինչեւ որ իր քերթուածներուն կը հագցնէր անոնց վերջնական ձեւը: Մեր վարուժանին պէս որ յաճախ արձանագործի ճը նձան կը քանդակէր իր ձէն ճի տողը, և եւ բառերը կը տանջէր ճինչեւ որ կարենային իր

ձտածուծը շտել, Էմինեսքուն ալ կը յոգնէր ամէն ձէկ տողին ու ամէն ձէկ բառին համար: Քերթուածներ ունի որոնք տասնիցս ձեւ փոխած են ճինչեւ գտած են իրենց վերջնական կերպարանքը: Ան հոգ կ'ընէր ոչ ճիայն իր հոգին պարպելու համար գեղեցիկ բաժակի ճը ճէջ, այլ կ'ուզէր որ իր յուզումները կարենային նուազի ճը պէս ձարդոց սրտին ձտենալ: Ատկէ՛ է ներդաշնակութիւնը, երաժշտականութիւնը իր քերթուածներուն, որոնք կ'երգեն անուշ առուակի ճը պէս: Ատկէ՛ է ազնուութիւնը իր ձէ՛ն ճի բառին, ու անուշութիւնը որ անոր տողերուն ձէջէն կը հոսի:

Ռուձէն քննադատ ճը, Բատուլէսքու Մօթրու, տեսէք ի՛նչ գեղեցիկ կը վերլուծէ արուեստագէտ Էմինեսքուն:

«Էմինեսքու աշխատեցաւ իր իւրաքանչիւր բառին, նոյն իսկ իր իւրաքանչիւր հնչումին ընտրութեանը համար: Ձեռագիրները որոնք իրձէ հասած են ձեզի, ապացոյց են ատոր: Երբ կը տեսնես այս ձեռագիրները եւ կը նշձարես բազմաթիւ սըրբազրութիւնները որոնք կը վխտան անոնց վրայ, երբ կը կարգաս անթիւ փոփոխակները իր բազմաթիւ քերթուածներուն, այն սպաւորութիւնը կը կրես թէ կը գտնուի ձարդու ճը առջեւ որ յաճառօրէն բան ճը կը փնտռէ: Պատկերը կը յաջորդէ պատկերին, «կը բախէ իր ձտածձան դոները», իսկ վարպետը կը զննէ. կը բաղբատէ եւ վերջապէս կ'ընտրէ: Վերստին կարդացէք իր ձէկ քերթուածը: Կը տեսնէք որ հոն զրած է ինչ որ պէտք է իր ձտածուծը բիւրեղի պէս պայձառ արտայայտելու համար: Էմինեսքու բա՛ն ճը կը փնտռէր, արդարեւ: Կը փնտռէր անձնական ձեւ ճը, համապատասխան իր ձտածձան: Ան կը փնտռէր ինքզինքը: Ու զայն գտաւ:»

Էմինեսքուն, այո՛, չարչարուած է ձեւին համար. բայց ոչ գերի դարձած անոր: Իր ճիգը՝ հոգիին պոթկուծը զիւրացնելու աշխատանքն է, ու ձտատանջութիւնը ձարդոց հաղորդելու զանիկա: Ձեւը ձեւին համար չէ՛ որ փնտռած է ան: Ահա թէ ինչո՛ւ իր քերթուածներուն խորը, իր հոգին է որ կը բաբախէ: Անոնք թաթաւուն են կեանքով, ջերձութեամբ, որովհետեւ կեղծ չեն ու բանաստեղծին հոգիէն կուգան: Անոնց բոլորին ալ խորքը փլիտփայտութիւն ճը կայ, նոյն իսկ անոնց ճէջ որոնք քանի ճը զիձով յօրինուած պարզուկ պատկերներ են:

Ռուսէն գրականութեան վարպետներէն մէկը, Պ. Բ. Հաշտեու, պատմաբան ու գրողէտ, կ'ըսէ.

«Էմիլիեսքու շատ ճը զճայլելի քերթուածներ թողոց. բայց իր մեծագոյն արժանիքը եղաւ այն որ ռուսէն բանաստեղծութեան մէջ ներմուծեց ճշմարիտ մտածուծը իբր խորք եւ ճշմարիտ արուեստը իբր ձեւ, փոխանակ նախկին զիւրին զեղզիղներուն որ շատ առողջապահական էին թէ՛ բանաստեղծին եւ թէ՛ ընթերցողին համար, և որ զանոնք երկուքն ալ զերծ կը կացուցանէին մտքի եւ սրտի ճիգէ:» Ու Հաշտեուի եզրակացութիւնը այն կ'ըլլայ թէ «Էմիլիեսքու պիտի ապրի որովհետեւ կրցաւ զեղզիղը գտնել առանց նմանելու որ եւ է մէկուն:»

Չեւին համար այդքան չարչարուող արուեստագէտ ճը անշուշտ ո՞՞՞՞ ճը պիտի ստեղծէր: Էմիլիեսքուն աւելի՛ն ըրաւ. գրեթէ ինքը ստեղծեց քերթողական բարբառը: Իրմէ առաջ աղքատ էր ռուսէն գրական բարբառը՝ կարենալ պատմելու համար արուեստագէտի ճը հոգին: Էմիլիեսքու ստիպուեցաւ նախ բարբառ ճը յօրինել որպէս զի ինքզինքը բացատրէ, ինչպէս ըրին հայ գրական վերածնութեան ռահվիրաները յեղծէ կէս դար առաջ, իրենց ճիգերուն մեծ ճասը վասնելով աշխարհաբարին հագցնելու համար գրական պատմութեանը, ու կարճ առտեն ճը ճիայն ունենալով մտքի ճիգերու, հոգեկան վերելքներու: Էմիլիեսքու պատրաստ բա՛ն ճը չգտաւ՝ ինչպէս մեզ նախորդող հայ գրական սերունդը: Պէտք եղաւ նախ լեզուն կուել՝ որպէս զի չկազգէ մտածումները բացատրած առտեն:

Կարապետ Իպրայիլեանու, հայագի յայտնի գրական քննադատը, սսպէս կը ճշդէ Էմիլիեսքուի դերը ռուսէն քերթողական բարբառի կազմութեանը մէջ .

«Պէտք եղաւ որ ան կազմէ գրական լեզուն ու քերթողական բարբառը, — բաներ զոր զարգացած երկիրներու մէջ պատրաստ կը գտնեն բանաստեղծները: Վիքթոր Հիլեօի արժանիքներէն մէկը այն եղաւ որ ճոխացոյց բանաստեղծական բարբառը՝ քերթողական արժէք տալով բացատրութեանց ուրոնք ճինջեւ այն առտեն հեռու կը պահուէին բանաստեղծութենէն: Իսկ Էմիլիեսքու գրեթէ ամբողջապէս ստեղծեց ռուսէն քերթողական լեզուն, նախապէս ճշդելէ յետոյ նաեւ գրական բարբառը: Ու ի՛նչ աւելի մեծ պիտի ըլլար իբր բանաստեղծ եթէ իր մտաւոր ճիգերուն գրեթէ կէսը չսպառէր այս-

պիտի բաներու վրայ, զոր բանաստեղծները՝ որոնք կազմուած գրականութիւն ճը ունին իրենց առջեւ՝ արդէն պատրաստ կը գտնեն: Ինչպէս զիտութեան, նոյնպէս եւ գրականութեան մէջ, անոնք որ յետոյ կուգան՝ կ'աւելցնեն ճիայն ճիգերուած գրամագլուխը:»

Եւ հետեւաբար, թերեւս առանց ուշելու, Էմիլիեսքու ռուսէն լեզուին ստեղծիչներէն մէկը եղաւ: Իր ո՞՞՞՞ ճը դարձաւ տեսակ ճը զիմաղի՞ծ ռուսէն լեզուին համար: Ու չափազանցութիւն չէ ըսելը որ անոր քերթուածները կազմեցին տեսակ ճը զասական ուղեցոյց սերունդներուն համար որ յետոյ եկան: Ճիշտ ինչպէս պատահեցաւ մեր աշխարհաբարին կազմութեանը առտեն: Մեր մէջ ալ գրական զէմքերն էին որ կրցան ընել քերականներուն չլաչոյ՞ ճածը: Անոնց երկերն էին որ կազմեցին մեր աշխարհաբարին քերականութիւնը:

Բատուլէսքու Մօթրուէն է դարձեալ որ սա մէջբերուծը կը փորձուի՞մ ընել.

«Էմիլիեսքու մեր բոլոր գրողներուն մէջ ճի ալին է որ կրցաւ մտածման եւ իտէալիսթ զգացուծի ա՞մենէն հարուստ խորքը արտայայտել ա՞մենէն վճիտ ուսմաներէնով: Երբ իր մայրենի լեզուին բառը անբաւական էր բարձր մտածման ճը խորքը հագուեցնելու, ան խորքը չզոհեց ոչ ալ խոշամանեց բառը, այլ ճգնեցաւ ու ըրաւ այնպէս ճը որ երկուքն ալ յարմարեցան իրարու: Աշխատուած է իր լեզուն, բայց ոչ չարչարուած: Լեզու ճըն է որ պէտք է զար ապագային, երբ ժամանակը իր ճշակոյթը բերէր ու կատարէր բնական ձեւափոխութիւնները: Էմիլիեսքու փութացուց աշխատանքը՝ զոր իրմէ յետոյ գլուխ պիտի հանէր ապագայ սեշունդներու իմացականութիւնը: Ան գտաւ իր կիրքերուն եւ կարօտներուն համար ամենէն ամուր հանդերձանքը որ անոնց կեանք պիտի ապահովէր: Ուրիշ որ և է գրող չկայ որ Էմիլիեսքուի պէս բծախնդիր եղած ըլլայ հակակշռելու իր իւրաբանչիւր խօսքը, իւրաբանչիւր բառն իսկ:»

Եւ ինչպէս բոլոր ճշմարիտ արուեստագէտները՝ Էմիլիեսքու ճափը արհամարհեց: Ան երբեք չճօտեցաւ ամբոխին: Ան երգեց որովհետեւ չէր կրնար չերգել իր հոգին: Ու եթէ գրեց՝ գրելու հաճոյքին համար էր: Գրեց իրե՛ն համար, ու այն երջանիկ քիչերուն համար որոնք կրնային հասկընալ զինքը: Այն երգեց ասպետներուն համար:

Թիթու Մայօրէսքու, ուսմէն ծտաւորական եւ պետական ճարդ, որ Էմիլիեսքուն ճանչցած է անոր փթթուծի օրերէն. կը պատմէ.

«Երբ ճեր մէջը կուգար ան իր ճանկունակ պարզամտութեամբը, որ ամենուն սիրաւ կը շահէր իրեն. կը բերէր մեզի իր վերջին քերթուածը՝ զոր կը յղկէր, կը վերայղկէր, կը նրբացնէր, ճիշտ փնտռելով աւելի կատարեալ ձեւ ճը, եւ զայն կը կարդար մեզի իբրեւ թէ օտարի ճը երկը ըլլար: Երբեք չէր մտածեր զայն տպագրելու. անոր հրատարակութիւնը անտարբեր կը թողուր զինքը. մեզմէ մէկը կամ ճիւղը կ'առնէր քերթուածը ձեռքէն ու կը տանէր Քօնվօրպիւր Լիթերարէ Հանդէսին: Իր բանաստեղծութիւններուն համար, որոնց մէջ այնքան հրաշալի կերպով կը գետեղէր իր մտածումներն ու զգացումները, կը գոհանար բարեկամներու պղտիկ շրջանակի ճը էսթէթիք յուզումովը, առանց երբեք խորհելու արժանապատուութեան գոհացումի ճը մասին:»

ՄԱՐԴԸ

Իր բոլոր կենսագիրներն ալ համերաշխ են իր մէջ գնահատելու համար ճարդը: Ու բոլորն ալ կ'ընդունին որ այս բանաստեղծը՝ որուն կեանքը ճրրիկէ ճրրիկ քալեց՝ կը բնակէր անուշ, բարի, այլասէր ճարդու ճը մէջ:

Ու արդէն իր քերթուածները կը պատմեն լրիւ իր քաղցր հոգին: Անոնցմէ կը հօսի ճարդկային, հաղորդական ժպիտ ճը, որ անուշ է՝ նոյն իսկ երբ կուլայ: Անոնք կը պատմեն թէ Էմիլիեսքու ի՛նչպէս կը սիրէ ճարդը, ճարդիկը:

Իր նկարագրին ամենէն ուժեղ գիծը՝ արդէն՝ իր այլասիրութիւնն է: Այս ճարդը՝ որ պահպանողական կը հօշակէր ինքզինքը, ու աղնուականութիւնը կը ճանչնար իբրեւ աւանդապահը ցեղին, այս ճարդը կը գուրգուրար խոնարհներուն վրայ: Ժողովուրդն էր, իր համեստ խաւերով, անոր սիրոյն առարկան:

Բարի էր Էմիլիեսքուն, քաղցր իր խօսակցութեանը մէջ, համեստ ու համակրելի, կը պատմէ Եաքօպ Նէկրուցցի, ժողովուրդին խոնարհ խաւերուն համար անսահման գուժ ու սէր ունէր: Ժողովուրդէն ճարդոց հետ աւելի լաւ կը յարմարուէր քան թէ մտաւոր ընտրանիին հետ: Ամբողջ ամառ

ճը ան ագարակի մէջ անցուց քանի ճը հովիւներու հետ մէկտեղ: Իմ ճանչցած բոլոր ճարդոցս մէջ ամենէն նուազ անձնականն էր ան: Իր սեւ, խորունկ աչքերը՝ զոր ան միշտ կը սեւեռէր հեռունները, ցոյց կուտային թէ ան շատ քիչ կը հետաքրքրուէր ճեր այս աշխարհով:

Աչքէ անցուցի յիշատակները շատ շատերուն՝ որոնք ապրած են Էմիլիեսքուի մտերմութեանը մէջ: Մէկը չկայ որ անոր քաղցրութիւնը չյիշատակէ: Մէկը չկայ որ գուրգուրանքով չվերջիջէ անոր ընկերական ոգին:

«Իբրեւ պաշտօնակից Էմիլիեսքու գեղեցկութեան ճշմարիտ պարտէզ ճըն էր, — կը պատմէ Իօն Սլավիչ, — միշտ մօտիկ ամենուն, եւ սրտաբաց: Իմացականութեան, մշակոյթի, ընկերային դիւբի, ճնունդի կամ ինչքի տարբերութիւններ չկային իրեն համար: Բոլոր ճարդիկը հաւասար էին իր աչքին, եւ ամէն մէկը, իր կարգին, հաճելի, շահեկան եւ օգտակար: Մեծամիտներն ու սնապարճները ճիւղն չէր կրնար հանդուրժել:»

Էմիլիեսքուի մէջ տիրող մէկ գիծն ալ աշխարհի հանդէպ իր արհամարհանքը, ճանաւանդ իր անշահախնդրութիւնն է եղած:

Ն. Կանէ սկադեմականը սապէս կ'ուրուագծէ Էմիլիեսքուն.

«Աչքերուս առջեւ է ան, գեղեցիկ եւ քաղցր դէմք ճը, խորհրդաւոր բնաւորութիւն ճը, աշխարհին օտար, կարծես ճնամ ուրիշ ոլորտներու մէջ: Ի՛նչ խոշոր ճակատ, մտածումներով ճանրաբեռն: Ի՛նչ խոր եւ երազուն ակնարկ՝ որ կը բխի ճարդկային ամենէն ազնիւ սրտէն: Ի՛նչ կատարեալ եւ բացարձակ անշահախնդրութիւն ամէն բանի հանդէպ որ կապ ունի նիւթական կեանքին հետ: Պիտի ըսելիք թէ ճլած է գերերկրային ոլորտի ճը մէջ:»

Բայց այս քաղցր ու բարի ճարդը փոթորիկ ունէր ներսը:»

Քաղաճիպլէ, ուսմէն մեծ գրագէտը՝ որ մօտէն ճանչցած է Էմիլիեսքուն, կը նկատէ բանաստեղծը իր հոգիին տարբեր երեսներուն մէջ.

«Ի՛նչպէս ճանցայ առաջին օրերուն՝ այդպէս ալ միաց ան մինչեւ վերջը, — զուարթ ու տխուր, հաղորդական եւ անհամբոյր, քաղցր ու դառն, ու չինչէ մը գոհանալով ու ամէն բանէ դժգոհ, մերթ ճգնաւորի մը պէս զրկուած, մերթ անյագ կեանքի հաճոյքներէն, ճարդոցմէն փախչելով ու փնտռելով

զանոնք, անտարբեր ստույիկ ճերունիի ճը նման, եւ դիւրագրգիւռ ինչպէս ջղային աղջիկ ճը,— տարօրինակ խառնուրդ, որ բախտաւոր կ'ընէ արուեստագէտը, բայց ճարգը դժբախտ:»

ԻՐ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Էծինեսքուն չափելու համար՝ չի բաւեր նժաւրը դնել իր քերթողական երկը:

Կարելի էէ զանիկա դատել ճիւղին իր արժէքին ճէջ: Որովհետեւ իր ճեծութիւնը լոկ իր տաղանդին ու անոր ժայթքումներուն ճէջ էէ: Էծինեսքուն ճե՛ծ եղաւ՝ որովհետեւ ճեճ էր իբր բանաստեղծ, եւ ճեճ է իր թողած ազդեցութիւնը իրճէ յետոյ: Աստղեր կան որ կը շողան ու կը ճարին՝ աշխարհը պահ ճը զճայլեցնելէ ետքը: Էծինեսքուն, իր ետին, կրցաւ լուսաւոր հետք ճը ճգել:

Արդարեւ, ուճէն գրականութիւնը, անոր հետ, նոր անկիւն ճը կը դառնայ: Աւելի՛ն: Ռուճէն բանաստեղծութիւնը գրեթէ անով կը սկսի:

Չկայ ուճէն գրադատ ճը որ ժխտէ Էծինեսքուի բացաճ նոր ուղին: Բոլորը հաճերաշխ են անոր ազդեցութիւնը ճանչնալու համար գրական վերջին յիսնամեակին վրայ:

Ռուճէն քննադատ ճը, Բատուէսքուն Մօթրու, սապէս կը վերլուճէ Էծինեսքուի դերը.

«Էծինեսքուի ազդեցութիւնը պիտի ընդունին ոչ թէ անոր ճօտի սերունդները, այլ բոլոր սերունդները որոնք պիտի գան, եւ այս կերպով բովանդակ ուճէն ճշակոյթը: Էծինեսքուի գորճը աղղած է ճտայնութեանը վրայ բոլոր անոնց որ ուճէն լեզուով կը խօսին ու կը գրեն: Անոր բանին գեղեցկութիւնը ճիշտ ընդելուզուած պիտի մնայ ուճէն հոգիին որքան ատեն որ սա ապրի:

«Ռուճէն ճշակոյթի պատճութեան ճէջ Էծինեսքուի ազդեցութիւնը ճիակն է, ու ճիակ տեւականը՝ որ կը բիտի ուճէն անճնականութենէ ճը: Միւս բոլոր ազդեցութիւնները՝ որքան ալ բազմաթիւ ըլլան ու ներգոր, կուգան սակայն օտար կամ անանուն աղբիւրէ: Կնիքը՝ ճոր այս բանաստեղծին հանճարը դրաւ ուճէն հոգիին վրայ՝ ճիակն է որ ճ'եղճանիր ժամանակին ժանիքներէն: Միւսներունը տեւեց այնքան՝ որքան տեւեց իրենց ճարմեղէն կեանքը: Անճահ՝ բառին թոյլատրելի իճաստովը՝ Էծինեսքուն եղաւ լոկ:»

Էծինեսքու, նախ, լիզու ճը պարգեւած է ուճէն բանաստեղծութեան: Իր դերը անով կը սկսի: Էծինեսքու, իր ճտաճման գեղեցկութեան, իր խորունկ ու անկեղճ ճգացումներուն հետ ճէկտեղ, ճճայլելի լեզու ճը բերաւ, պարզ. վճիտ, բայց գեղեցիկ եւ ուճեղ, ու ճանաւանդ քաղցր, ներդաշնակ ու հաղորդական:

Ու անոնք որ իրճէ յետոյ եկան, գտան արղէն պատրաստ լեզու ճը՝ որ կրնար հոգիին յուզումները պարպել ու աղղել հոգիներուն: Իր լեզուն տեսակ ճը բարբաւ դարճաւ բանաստեղծութեան համար. նոյն իսկ իր ոճը կապկեցին, ու կը կապկեն ճինչեւ այսօր ալ:

Ռուճէն շատ յայտնի բանաստեղծ ճը, Ա. Վլահուցա, Էծինեսքուի լեզուին գովքը հիւսելէ յետոյ, կ'ըսէ.

«Ինչպէ՛ս ճհետեւիս, եւ ինչպէ՛ս ախճայ ճհնազանդիս այս նոր լեզուին, որ կը բաբախէ երիտասարդութեանը, աշխուճով եւ ճարճայնող երանգով ճը: Այս տեսակէտով, Էծինեսքու ճեր երիտասարդութեան վրայ գրեթէ թովիչ ազդեցութիւն ճը թողուց: Անոնք որ, աւելի յետոյ, ճեր այսօրուան գրականութեան պատճութիւնը պիտի գրեն, աւելի յատակօրէն պիտի տեսնեն թէ ի՛նչ ստեղճագորճ ցայտքով ճը պիտի բարճրանայ Էծինեսքուի դէճքը, եւ թէ ո՛րքան խորունկ են հետքերը ճոր իր ուճեղ տաղանդը ճգեց ուճէն լեզուի կեանքին ճէջ:»

Թէ յաճորդ սերունդները շնչեցին Էծինեսքուի ազդեցութեան տակ՝ այդ ճասին վէճ՝ ճկայ: Բայց թէ ի՛նչ բարիք բերաւ այդ ազդեցութիւնը՝ երբեմն կը բախին հոտ տեսակէտները:

Ոճանք, ճանչնալով հանդերճ անոր արուեստին գեղեցկութիւնը, ուճն ու հճայքը, կը կարճն որ ան աճլութեան ճատնեց իրճէ ետքի սերունդը: Իր բացառիկ տաղանդը ճթողուց որ նորերը ճլին, կ'ըսեն: Ինչպէս արեւը որ աստղերուն շողը կ'արգելէ, արտակարգ տաղանդները փոքրերուն վրայ ստուեր կը ցանեն, նոյն իսկ կը կապկպեն սկսնակներուն քայլերը: Այսպէս ճեղա՛ւ, պահ ճը, ճեր ճէջ ալ: Վարուճանն ու Միւսանթօսն ճէի՞ն որ իրենց պատեանը քշեցին անտաղանդներու հոյլը, ու ճթողուցին, ատեն ճը, որ նորերը բուսնին: Ուճեղ դէճքերը, յաճախ, ստուերի ճէջ կը պահեն ճիշտակութիւնները, եւ իրենց ուճը երբեմն կը տեւէ եւ իրենց ճահէն յետոյ: Էծինեսքուն, արղարեւ, յա-

ջորդ չունեցաւ: Ունեցաւ զինքը նմանցնողներ, բայց երբեք իր համբաւը հեգնող:

Ռուսէն ծանօթ քննադատ ձը, Տօպրուճանու Կէրէա, զիւրաւ կը բացատրէ Էմիլիեսքուի ազդեցութիւնը իր յաջորդներուն վրայ:

«Էմիլիեսքու բանաստեղծ է բառին բոլոր ուժովը, եւ ժամանակակից ամենէն ճեճ բանաստեղծը, եւ իրբեւ այդպիսին սկսած է ունենալ ճեճ ազդեցութիւն մեր երիտասարդ գրականութեան վրայ: Շատ երիտասարդներ կը նմանցնեն զինքը: Բանաստեղծը զպրոց հիմնեց, բան ձը որ ճեճ գոհունակութիւն կրնայ պատճառել: Էմիլիեսքու ունի հարուստ, երաժշտական եւ գեղեցիկ տաղաչափութիւն, հրաշալի լեզու եւ նոյնքան հրաշալի պատկերներ: Էմիլիեսքու արուեստագէտ է: Բոլոր այս քերթողական յատկանիշերը ցանկալի է որ ազդեն մեր գրականութեան վրայ, նմանողներ ունենան: Բայց Էմիլիեսքու վրէպներ ալ ունի, եւ չկայ բանաստեղծ ձը որ չունենայ: Եւրոպայի ամենէն ճեճ բանաստեղծները, Հիւկօ, Միւսէ, Պայրըն, Կէօթէն իսկ, վրիպումներ ունեցան: Եւ որքան ճեճ է բանաստեղծը՝ այնքան աւելի վտանգաւոր են իր վրէպները: Լաւագոյն յատկանիշերուն հետ՝ նմանողներ կ'ունենան նաեւ սխալները, որովհետեւ քիչերը կրնան վերլուծել քերթողին երկը, եւ լաւը գատել յոռիէն: Աւելին, բանաստեղծներու սխալանքներն են աւելի որ հիացողներ կը գտնեն:»

Արդարեւ Էմիլիեսքու պարտադրեց եւ իր վրէպները, իր հոգիին յուսահատ գիծը: Ան հիւանդ սերունդ ձը հասցուց: Իր մեղամտոճոտ, տխուր, յաճախ յուստես երգերը վարակեցին բոլորը: Իր եղբրական վախճանը աւելի հճայք ձը կուտար անոնց ու կը սիրցնէր իր երգերը բոլորին: Բայց շատերը ձեւը միայն կապկեցին, անոր բառերուն տըխուր երաժշտականութիւնը, առանց սակայն կարենալ հաղորդուելու անոր հոգիին, որ իր խորքին մէջ լաւատես էր եւ ժպտուն: Տեսակ ձը ախտ դարձաւ ցաւը, սուզը, ծահը երգելը. ուսմէն քննադատները Էմիլիեսքեան կը կոչեն այդ ախտը, որ ամէն ինչ սեւ կը տեսնէ իր շուրջը, եւ գերեզմանին խաղաղութիւնը կ'երազէ:

Դուրեան ալ այդպէս չեղա՛ւ մեր գրականութեան համար: Այդ վսեմ պատանին, որ պարտուեցաւ որդէ ձը բայց Աստուծոյ դէճ ծառայաւ, որ ապրիլ կ'ուզէր եւ սակայն կը զղար թէ ժամէ ժամ

կը հատնի, իր տառապանքը, յուսահատութիւնը, գայրոյթը երգեց միամիտ, անկեղծ, բայց չմեռնող երգերու մէջ: Ու անոնք որ իրմէ յետոյ եկան՝ կարծեցին թէ իրենք ալ կրնան անէճքով ձը սարսել Աստուծոյ գահը, ու կրնան ապրիլ՝ հառաչելով, լալով, գերեզմանէն վախնալով: Դուրեանի երգերը յուսահատներու, լալաններու երամ ձը ստեղծեցին, հիւանդներու ամբողջ շարան ձը՝ որոնցմէ մէկը չապրեցաւ: Էմիլիեսքուն, մեր Դուրեանին պէս, յուսահատութիւնը, մեղամտոճութիւնը հաճեցի յարձուց: Սիրցուց կեանքէն համ չառնել, հաճոյքները արհամարհել, ու բաղձալ գերեզմանը:

Վլահուցան ալ նկատած է իր եղբայրակցին ձգած այդ յոռի գիծը:

«Շատերը, կ'ըսէ, նոյն իսկ Էմիլիեսքուի տաղանդին հիացողներուն մէջ, կը գտնեն որ բանաստեղծին մեղամտոճութիւնը եւ պփփանքը վարակած եւ հիւանդացուցած են մեր երիտասարդութեան մէկ ճեճ մասը. ու ամէն անգամ որ յուստես քերթուած ձը կարդամ՝ կ'ըսեմ. «Ահա Էմիլիեսքուի գործերուն յոռի եւ դժբախտ կողմը. ան իր գեղեցիկ բանաստեղծութիւններով, ստեղծեց տխուր եւ հիւանդունակ հոսանք ձը, իր վտանգաւոր տաղանդը վարակեց մեր երիտասարդութեան հոգին: Այլ եւս չեմ լսեր հրճուանքի ձիջ ձը, երիտասարդութեան երգ ձը: Էմիլիեսքուի նմանողները կ'ըսեն թէ յագեցած են կեանքէն, եւ կ'երգեն պատրանքը, յուսահատութիւնը, յաւիտենական խաղաղութեան ծարուր:»

Վլահուցան ինքն է որ կ'ըսէ.

«Կը հաւաստեն թէ Էմիլիեսքուի քերթուածները կը մեռցնեն խանդավառութիւնը եւ մեր հոգիներուն մէջ կը թողուն դառնութեան եւ հիւանդագին յուսահատութեան թթիւմոր ձը: Եւ բանաստեղծին իբր զո՛հ ցոյց կուտան այնքան սկսնակներ որոնք կ'երգեն իրենց դժբախտ կեանքը, եւ կ'անիծեն միշտ աշխարհը, եւ ճակատագիրը, եւ իրենց ծնած ժամը: Էմիլիեսքուի այս ազդեցութիւնը, կ'ըսեն, ընկերութեան գրկէն կը խլէ այնքան կենսունակ ուժեր, ազգային իրական վտանգ ձը կազմելով այդպէս է որ տղայ ձը, 16 տարու, մտքին մէջ կը դնէ թէ ձերացած է ինքը, յոգնած, այս աշխարհէն յագեցած, եւ կամ կ'ըսէ թէ գերագոյն երջանկութիւնը կը կայանայ յաւիտենական հանգիստին, պուտոտայական նիրվանային մէջ:

Այս ճտայնութիւնը կը փճացնէ բարութեան, աշխատանքի, յառաջդիմութեան ամէն՝ զաղափար:»

Ու այս նիրվանան ձեզ չի՛ յիշեցնէր քիչ ճր ճեր եղիան, որ նոյնպէս յաւիտենական խաղաղութիւնը կանչեց՝ կեանքէն ձանձրացած, եւ որ նոյնպէս կորսնցուց ի վերջոյ իր հոգիին հաւատարակչութիւնը՝ հուսկ ուրեմն յանգելով կղերական վախճանի ճր: Եղիան ալ իր զոհերը ունեցաւ որոնք ոչ ճիայն ուղեցին կապկել անոր ճտածումները, այլ

եւ անոր արտառոցութիւնը: Ճարօրինակ երեւալու ձգտուճը՝ որ քիչ ճր բնական էր եղիային ճէջ, ուրիշներ ճայրայեղութեան տարին, ճինչեւ որ իրենք ալ խախտեցին իրենց ճտքին կշիռքը: Նիրվանային պաշտամունքը էճինեսքուն ալ ուճէն գրականութեան ճէջ ճոցուց, ու շատ ճը ճոհեր քաղեց՝ ճանաւանդ անցեալ դարուն վերջերը, երբ հրապարակը ողողած էին անտաղանդները՝ սնունդ ճարելով ուրիշին սրտէն, ու կապկելով ուրիշին ճւր:

Ն Մ Ո Ւ Շ Ն Ե Ր Ի Ր Ե Ր Կ Է Ն

Յանդգնիլ էճինեսքուն թարգմանել՝ ճանր բեռ ճը առնել է ուսին:

Թարգմանող՝ Դաւանանող. իտալական այս աւաճը երբեք այնքան տեղին չէ՛ որքան էճինեսքուն թարգմանուած ատեն:

էճինեսքուն ամբողջ երաճշտութիւն է, տողերու եւ բառերու կշռոյթ, ու իր ճտածումները, խոսվքն ու յուզումները ընդելուզուած են քաղցր, ներդաշնակ երգի ճր: Այդ երաճշտութիւնը պահպանել քերթուածները թարգմանած ատեն՝ կարելի

չէ: Ու դժուար է տող առ տող անոնց իճաստը տալ, որովհետեւ կարելի չէ էճինեսքուն ըճբունել աւելի ճիշդը՝ ճաշակել, առանց իր քնարական լեզուին:

Ու փորճել իր երգերուն կշռոյթը պահպանել, թարգմանութեան ատեն՝ նոյնպէս անհնար է. իր քերթուածներէն շատերը կարճ տողեր ունին, ու թարգմանողը ազատութիւնը չունի բառերուն հետ խաղալու:

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Ո՛Վ Մ Ա Յ Ր

Զի՛ս կը կանչես, մայր, մըշուշին մէջէն՝
Սոսափիւնին հետ շիրմիդ ճառերուն...
Գերեզմանիդ վրայ հսկող աքասիան՝
Աշունն ու քամին ահա կը ցնցեն...
Կը սարսին ճիւղերն, ու կը ննջես դուն...
Անոնք սարսին պիտի միշտ, ու դուն քնանա՛ս յաւիտեան...
Երբ մեռնիմ՝ վրբաս չողբա՛ս, սիրակա՛ն,
Թմբիէն փրցուր ճի՛ւղ մը լոկ վրաիտ
Ու ճայն խընամբով տնկէ գլխուս վրան,
Ու կաթկըթէ հոն արցունքներն աչքիդ.
Պիտի ըզգամ ես շուքն իր ճովական...
Շուքը պիտի մեճնա՛յ միշտ, ու ես քնանա՛մ յաւիտեան...
Ու երբ ըլլայ որ մեռնինք միասին՝
Թող մեզ չըտանի՛ն գերեզմաննոցը,
Փորեն մեր շիրիմն եզերքը ճետին,
Ու մեզ դընեն նո՛յն դազաղին ճոցը,
Որպէս ճի ըլլաս միշտ մո՛տն իմ սրտին...
Զուրն հեճեճէ պիտի միշտ, ու մենք քնանա՛նք յաւիտեան...

ԻՂՁ Մ'ՈՒՆԻՄ ԴԵՌ ԵՍ

—o—

Իդձ մ'ունիմ ես դեռ միակ,—
Որ խաղաղ մէկ իրիկուն
Փակեմ լրոհիկ, միայնակ,
Աչքերս՝ եզերքը ծովուն...

Քունս հոն խաղա՛ղ թող ըլլայ,
Ու ըլլայ մօտըս անտառ.
Ու անսահման ծովուն վրայ՝
Երկինքը ջինջ ու պայծառ...

Յուզարկ ես չե՛մ ուզեր պերճ,
Ոչ ալ կ'ուզեմ ճոխ դագաղ.
Թարմ ոստերու ծոցին մէջ՝
Ջրգուլի մահի՛ճըս խաղաղ...

Ու մէ՛կը թող չարտասուէ
Մնարիս վրոյս, այլ կամա՛ց,
Աշունը երգը բերէ
Տերեւներուն թառամած...

Ու մինչ հոսին երգելէն
Առուակները անվախճան,
Նոճիներուն կատարէն
Մինչ սաւառնի լուսընկան,

Թող իրկըւան ցուրտ քամին
Ջանգալին ձայնը բերէ,
Ու շիրմիս վրան սո՛ւրբ թմբին
Թող իր ճիւղերը թոթվէ...

Այլ եւս պիտի չըլլամ ես
Թափառականն այս մրոայլ,
Ու պիտի վրաս տեղան հեզ
Յիշատակներն անայլայլ:

Ու արուսեակն երբ ծագի
Նոճիներուն ետեւէն,
Ջերդ սրտակից վաղեմի՛
Պիտի ժպտի՛ ինձ նորէն...

Պիտի ողբայ դառնապէս
Դրժընդակ երգը ծովուն,
Ու հո՛ղ դառնամ պիտի ես
Մենու թեանըս մէջ անհուն...

* * *

Ա Ն Տ Ա Ռ Ի Ն

(ԺՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆ)

—o—

Ի՞նչ կ'օրօրուիս, անտա՛ռ, անտա՛ռ,
Ջրկան անձրեւն ու քամին.
Ի՞նչ կ'օրօրուիս դուն անդադար՝
Հակած ճիւղերը գետին...

—Ինչպէ՞ս կրնամ չօրօրուիլ ես՝
Երբ ժամանակը կ'անցնի,
Օրը կ'իյնայ մեռելի պէս
Ու գիշերը կը ծաղկի...
Ինչպէ՞ս կրնամ չօրօրուիլ ես՝
Երբ ամէն օր տենդագին
Կը նօսրանան իմ տերեւներս,
Ու կ'թափէ հովը գետին...
Ու երբոր հովը ամէն օր
Թռչունները կը ցրուէ,
Ու կ'երեւի ձրմնոր խոր
Իսկ ամառը հեռուն է...
Ինչպէ՞ս կրնամ չօրօրուիլ ես...

Ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս չըհակիմ ես՝
Երբ թռչունները կ'անցնին
Ամէն օր իմ կատարէս...
Ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս չըհակիմ ես՝
Երբ ծիծառները կ'անցնին
Հետ տանելով մրտածումներս,
Հետ տանելով բախտս իմին...

Կ'անցնին կ'երթան անոնք կարգով,
Հորիզոնին լազուարթը
Կը մ'թըննայ անոնց շուքով.
Կ'երթան արագ ու սուբալով
Կ'անցնին ինչպէս ականթարթը
Իրենց թեւը թոթվելով...

Ու ամայի կը թողուն զիս,
Թառամած, գօս ու լրոհն,
Ու կը ձրգեն որ կարօտիս
Հետ տանջըլիմ առանձին...
Ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս չըհակիմ ես,
Ինչպէ՞ս կրնամ չօրօրուիլ ես...

* * *

Մ Ն Ա Ս Բ Ա Ր Ո Վ

—o—

Ա՛լ չըտեսնենք պիտի զիրար,
Մընա՛ս բարով. այլ եւս քեզ
Հեռու պիտի պահեն՝ յար
Իմ նամբէս:

Ա՛լ ըրէ ինչ որ կամիս.
Ա՛լ բընաւ իմ հոգըս չէ
Որ կանանց է՛ն քաղցրը զիս
Կը ձըգէ...

Գընա՛, ես չեմ կրնար ա՛լ,
Ինչպէս այն հին օրերուն,
Շողերովը գինովնալ
Աստղերուն,

Կը դիտէի երբ՝ դողով
Քեզ ճիւղերուն մէջէն խոր,
Պատուհանէն տենչալով
Դէմքդ աղուոր...

Ի՛նչքան էի երջանիկ՝
Երբ կ'երթայինք միասին
Խաղաղութեան տակ քաղցրիկ
Լուսնակին

Աղերսելով զաղտնարար
Որ գիշերը չըբալէ՛ր,
Որպէն զի քովըս երկա՛ր
Մընաս դեռ,

Որպէս զի լըսե՛մ նամբան՝
Սիրոյ բառերն այն աղուոր,
Որոնք հազի՛ւ թէ կուգան
Միտքս այսօր...

Եթէ կը լսեմ դեռ, ա՛յսօր,
Քաղցրը չնչին բաներն այդ,
Ինձ կը թըւին հեռաւո՛ր,
Հի՛ն հէքեաթ...

Թէպէտ նա՛եւ լուսընկան
Մարգին, լիճին կ'իջնէ դեռ,
Ինձ կը թըւի թէ անցա՛ն
Շատ դարեր...

Անգօ՛ր եմ քեզ դիտելու
Ինչպէս առջի գիշերով.
Մնացի՛ր ուրեմն հեռու,
Մնա՛ս բարով...

ՄԻ ՀԱՅԻԼ ԷՄԻՆԵՍՔՈՒ

(Մնացեալը յաջորդ քիւով)

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՄԷԿ ՆԱՄԱԿԸ

11 ՆՈՅ. 1879, ԲԵՐԱ

Սիրելի Սաֆգդ իմ,

Քսաներկու տարու էի, դու ալ քսաներկու, երբ իրար ճանչցանք, ճանչալնիս ու իրար սիրելնիս մէկ եղաւ կարծեմ. անկէ ի վեր միշտ իրար սիրեցինք. եւ ի՛նչպէս ու ո՛րքան. կարծիքներով ու սկզբունքներով իրարու շատ մօտ էինք արդէն, աւելի մօտեցանք, գրեթէ նոյնացանք. նոյն եղան մեր անձկութիւնները, մեր իղձերը, մեր աշխատութիւնքը, գրեթէ մեր զրկանքն ու մեր յոյսերը: Իրարու գաղտնի բան չուրեցանք, գրեթէ եւ ոչ իրարմէ մեկուսի. Տէրութեան մէջ աշխատեցանք, ազգին մէջ աշխատեցանք, գաղտնի կամ յայտնի, անբաժան իրարմէ: Տէրութեան մէջ ալ ուր որ գտնուեցանք եւ ազգին մէջ ամենուրեք ազատութեան սկզբունքը մտածինք: Այս սկզբունքը ինչ երկրակալութիւն որ ըրաւ հոս, կրնանք ըսել թէ մեծաւ մասամբ մեր արդիւնքն է անի: Երբեմն դու կ'աշխատէիր ուրիշ սենեակ, ես քովի սենեակը, այլ միեւնոյն հոգւով եւ իրարու աշխատութեան միշտ մասնակից ըլլալով: Միտքդ բեր այն օրերը ուր ներկայն մեզ այնքան կը տապալէիր, այլ ուր ապագայ մ'ունէինք առջեւնիս(1). ըսէ՛ թէ կարելի է որ երկու հոգի իրար աւելի սիրած ըլլան: Սոյն օրերէն ի վեր շատ փոփոխութիւններ

կրեցինք, մեր ապրելու եղանակին մէջ, մեր յոյսերուն մէջ, նա՛ մեր աշխատութեանցը մէջ զոր կեդրոնացուցինք եւ ա՛լ բոլորովին պէտք է կեդրոնացնենք. այն օրերէն ի վեր քու վիճակդ փոխվեցաւ, ու իմ սիրտս ալ գրեթէ փոխվեցաւ, կամ գոնէ իր բաբախելը մոռցաւ ու իր սուրբ եռանդն ուրացաւ. այլ դեռ իրար կրնանք սիրել, կը սիրենք ու պիտի սիրենք. ու դեռ չը մոռցանք Փարիզ աշխատելն ալ ոչ միայն միեւնոյն այլ միմիայն նպատակի համար: Այսպէս ահա՛ տաս տարիէ ի վեր դու միշտ զիս քու քովդ տեսար, երբ գտնուած կրօնական հաւասարակութեանդ մէջ ազգային զգացման համար պատերազմեցար. եւ ես դեռ անցեալ տարի ու դեռ անցեալ օր քեզ ինձի աջակից գտայ: Ժամ է որ միանանք բոլորովին: Երկու դաշնակից բանակի մէջ գտնուող զօրակամներու պէս էինք եւ ենք դեռ. այլ երբ միեւնոյն ազգի են երկու բանակն ալ, ինչո՞ւ իբրեւ մի չը գործեն եւ իբրեւ դաշնակից միայն գործեն: Մինչեւ հիմայ այս կեղծիքն իմաստ մ'ունէր, ունենալով նաեւ ամէն կեղծեաց յարակից անտեղութիւնները. ասկէ ետքը՝ միմիայն մէկ քանի անիմաստ մարդոց անիմաստ վէճերուն ծառայելէն ուրիշ նշանակութիւն չունի քու մնալդ հոն ուր քու տեղդ չէ: Ինձի չափ դու ալ իրաւունք ունիս այս ազգին մէջ եւ այս ազգին վերաբերեալ ամէն բանին: — Չըլլա՛յ որ արիութեան պակասութիւն կոչվի քու կողմէդ, ինչ որ մինչեւ հիմայ, նոյն

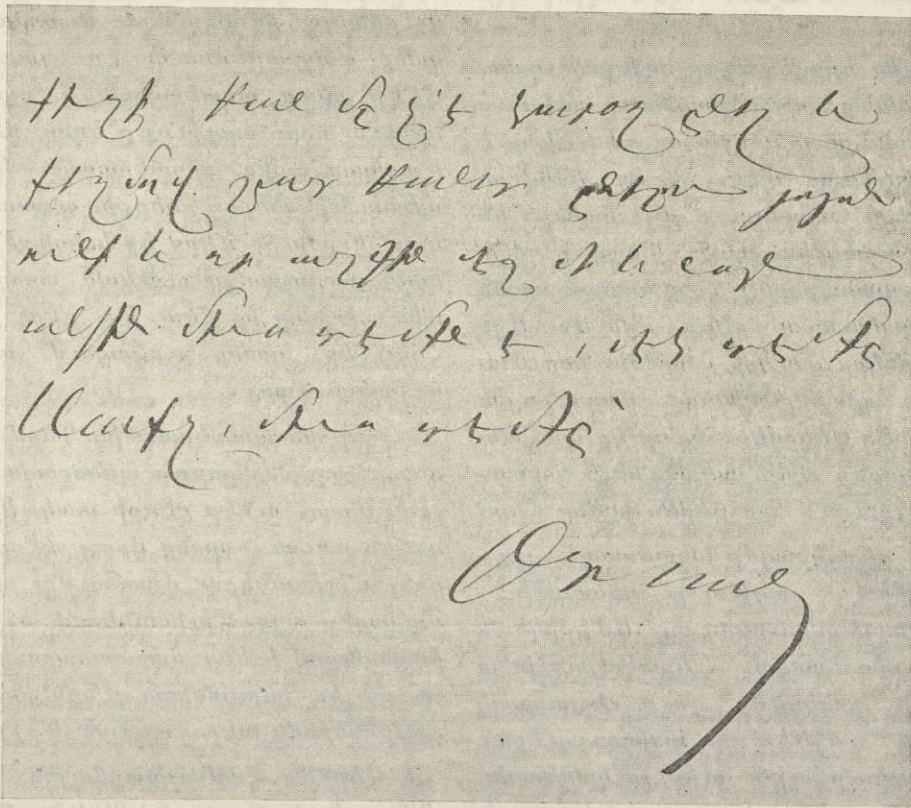
(1) Կ'ակնարկէ հաւանօրէն 1877-78ի շրջանին ուր ազգային դատին համար աշխատեան:

(Ծ. Խ.)

իսկ ազգային քաղաքականութեան պահանջներն էր, եւ որ ասկէ ետեւ, ինչ առերեւոյթ պատճառ ալ յառաջ բերվի՝ սոյն պատճառները չե՛ն արժեր մի՛ն ի հազարաց այն օգուտներուն որ ազգը սլտի քաղէ քենէ երբ ամենուն առջեւ ու մանաւանդ պաշտօնական աշխարհին առջեւ, ամէն պարագայի մէջ ու ամէն բանի համար կարենայ ըսել «Սաքըզը իմն է»: — Ջինաւորներդ զրկեցիր մեզի, դու զօրապետ՝ ո՛ւր ես: Դու ի՛նչ բռն ունիս, դու մենիկ տաղանդ մեր ազգին մէջ, այն չարքի տրամաբանութիւններուն հետ, այն անհե-

թեթ կիրքերուն հետ, այն դաւաճան հնարագիտութիւններուն հետ եւ այն շաղփաղփութեանց հետ եւ այն խոհեմութեան անուշին ներքեւ ծածկուած երկչոտութեանց կամ կեղծաւորութեանց հետ որ չորս կողմից կը վզըլտան: Քու տեղը ասկէ ետքը հո՛ն է ուր է նա որ առանց քեզի բոն մը չե՛ կարող ընել եւ քեզմով շատ բաներ ընելու յոյսն ունի եւ որ ազգին մէջ միեւնոյն անձին միւս դէմքն է, մէկ դէմքը Սաքը, միւս դէմքը՝

ՕՏԵԱՆ

Շահեկան նամակը գոր կը հրատարակենք՝ շնորհիւ մեր պատուական աշխատակից Պ. Արմենակ Սաբրեանի որ հանեցաւ զայն մեզի հաղորդել, ուղղուած է մեծ Հայէ մը ուրիշ մեծ Հայու մը, որ իր մտերիմն ազգային ու պետական կեանքի մէջ իր գործակիցը եղած է: Հասկանալի կը գտնենք — ու նոյն իսկ գեղեցիկ եւ սրտաշարժ — փափաքը գոր անոր վերջին մասին մէջ Օտեան կը յայտնէ այդպիսի մեծարժեք Հայ մը փոքրաբիւ հայ-կարօյիկ համայնքէն ազգին

ստուար մեծամասնութեան ծոցն անցնելով անոր հանրային կեանքի բոլոր երեւոյթներուն մէջ դեկավար դերակատարներէն մին դարձած տեսնելու: Յոգհաննէս Սաբրեան, Պեթիկբաբեանի օրինակին հետեւելով, նախընտրած է, սակայն, այդ փոքրամասնութեան մէջ շարունակել մնալ, հոն լաթնամտութեան դեմ մատուելու, ազգասիրական ոգին վառ պահելու, ազգութեան եւ կրօնի անջատման առողջ սկզբունքը յարգելու եւ յարգել Տայու համար: (Օ. Խ.)

Խ Ա Ղ Ա Ղ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Հ Ա Մ Ա Ր

(Շար. եւ վերջ)

ԺԵ.

Անցեալին երբ կեանքը այնքան դանդաղ կ'ընթանար, պատերազմները թերեւս իրենց օգուտները ունեցան ըլլան: Ճիշդ է որ պատերազմները մեծ ճիգեր կ'ենթադրեն եւ այդ ճիգերը մղիչ ուժեր են գէպի քաղաքակրթութիւն: Բայց վերջին ընդհանուր պատերազմը ցոյց տուաւ որ այն այլ եւս վտանգաւոր զէնք մըն է: Այն հսկայ աւերները զոր կը գործեն նոր ժամանակներու պատերազմները, մարդկային կարողութենէն գերիվեր ճիգեր կը պահանջեն, որով անոնք անվերականգնելի կործանում և քայքայում կը բերեն իրենց հետ:

Վերջին պատերազմը անտեսապէս քայքայեց ոչ միայն յաղթուող պետութիւնները, այլ յաղթականներն ալ: Ամերիկեան աշօրուան անտեսական գերակայութիւնը պատերազմը չստեղծեց, այլ Եւրոպայի անտեսական ուժն էր, որ փոխադրուեցաւ հոն: Համաշխարհային այն շուկաներուն, որոնց ապրանք մատակարարողը Եւրոպան էր երէկ, այդ պատերազմին պատճառով Ամերիկան է աշօր: Ծանրութեան կեդրոնը փոխուած է: Պէտք չէ մոռնալ միեւնոյն ատեն որ Ամերիկան անտեսական խոշոր կարելիութիւններու երկիրն է, եւ բնականոն պայմաններու տակ ալ նոյն յառաջգիմութիւնը պիտի կրնար ընել:

Ուրիշ ազգակներ կան աշօր, որոնք քաղաքակրթութեան յառաջ մղիչ ուժեր

են: Մասնաւորաբար Եւրոպայի մէջ ժողովուրդներու խճողումը: Եւրոպայի չափազանց ծանրաբեռնումն էր պատճառներէն մէկը՝ անոր անտեսական դժուարութիւններուն, որու արդիւնքը եղաւ վերջին համաշխարհային պատերազմը: Նմանապէս պետութիւններու ներքին դասակարգային կռիւները նոյն դերը կը կատարեն: Այսպէս նաեւ քաղաքակրթութեան արագ յառաջգիմութիւնը իր հետ կը բերէ նոր պահանջներ, որոնց գոհացում տալու կը ստիպուի մարդ:

Վերջին պատերազմին Գերմանիան չորս տարի շարունակաբար առնուազն երեք միլիոն մարդ ունէր զէնքի տակ: Միլիոնաւոր զոհեր տուաւ, որոնց վրայ պէտք է աւելցնել միլիառներու վասնումը: Եթէ Գերմանացիք այդ միլիառներով եւ այդ աշխատանքով իրենց ճարտարարուեստին ուժ տային եւ Գերմանիան շէնցնէին, աշխարհի շուկաներուն տէր դարձած կ'ըլլային:

Վերջին համաշխարհային պատերազմին առնուազն քսան միլիոն մարդիկ կը մասնակցէին: Եթէ այդ քսան միլիոն մարդոց ճիգերը միանային մասնաւորաբար շինելու, չորս տարուան մէջ ինչ հրաշակերտներ չէին կրնար ստեղծել: Այն միլիառներով զոր ծախսեցին, եթէ Ռուսաստանի մէջ շինած ըլլային՝ անոնք երկաթուղիներ, ջրանցքներ եւ այլն, Ռուսաստան կրնար ամբողջ Եւրոպան ապրեցնել:

Միայն այսպէս կարելի է անտեսական

դժուարութիւնները հարթել, որովհետեւ պատերազմը ուրիշի մը ունեցածը խելու ճիզն է:

ԺԶ.

Կրօնները եղած են հաւաքականութեան ձգտող առաջին կազմակերպութիւնները: Անոնք նախնական ժողովուրդներու միաքը տարած են նոր հորիզոններու: Կրօնները պետական նեղ սահմաններու քով ստեղծեր են ընդարձակ սահմաններու վրայ բարոյական հաւաքականութիւններ:

Անոնց քարոզութեան հիմը բարոյականն է, որու ուժով կ'ուզեն բերել խաղաղութիւնը երկրի վրայ:

Բայց այդ բարոյականը առանձին չի կրնար բաւական ուժ ստեղծել, կարելի դարձնելու համար նոր հասարակարգ մը, որով եւ խաղաղութիւնը: Մինչեւ հիմա եղած փորձերը այդ բանը կ'ապացուցանեն: Ուրիշ ազգականեր են անհրաժեշտ, որոնք կառավարութիւններու ձեռքին մէջ կը գտնուին: Իսկ կրօնները քաղաքական կազմակերպութիւններ չեն, որպէս զի միջամուխ ըլլան պետութիւններու ներքին գործին: Որով անոնք մ'օտեցեր են խնդրին ուրիշ կողմով:

Խաղաղութիւնը աշխարհի եւ երջանկութիւնը մարդոց՝ շատ սերտ կապակցութիւն ունին: Կրօնները կը մեկնին անհատներէն, գտնելու համար երջանկութիւնը, ուրիշ եւ խաղաղութիւնը: Ամէն մարդ կը ստեղծէ իր մէջ խորան մը, որուն առջեւ կ'երթայ ծունկ գալու ամէն անգամ, երբ աշխարհային ցաւեր կը պատեն իր շուրջը: Ան լուսաւոր աստղն է, որուն ուղղուած կ'ըլլայ իր նայուածքը: Այդ խորանը եսի բաժինը չէ, հապա ալլախրութեան սեղանը, որ հիմն է հաւաքականութեան:

Ի հարկէ միջոց մըն է այս բանը, բայց հիմնական դարման մը չէ: Այդ լուսաւոր աստղերը երկար չեն փայլիր, ու արտաքին աշխարհը ինքզինքը կը պարտադրէ: Երջանկութիւն գտնել աւելի դժ-

ուար է, քան խաղաղութիւնը, ուրիշ կախուած է նոյն ինքն երջանկութիւնը: Խաղաղութիւնը մարդոց դրած կարգուսարքին հետ կապ ունի: Եթէ կրցանք փոփոխութեան ենթարկել այդ կարգուսարքը, ինչ որ անկարելի չէ, կրցանք ապահովել խաղաղութիւնը: Խաղաղութիւնն ալ իրեն հետ կը բերէ կարելի երջանկութիւնը:

Անհատը ծնած ատեն ունի առաւել կամ նուազ չափով զօրաւոր ջիղեր: Ժառանգականութիւնով բերուածը կարելի է նմանցնել հողի: Ընտանեկան եւ ընկերային միջավայրերն են որ կը ցանեն սերմեր այդ հողին մէջ: Ի՞նչ մեծ ազդեցութիւն կը ձգեն ուրեմն առաջին տպաւորութիւնները մանուկի հոգիին վրայ: Որով հասարակարգը մեծ նշանակութիւն ունի:

Կրօնները, այսօր, տեսակ մը իտէալ են, հեռաւոր նպատակ, որուն կը ձգտին ժողովուրդները, օրինաւոր միջոցներով: Այդ պատճառով ալ անոնք իրեն բարոյական օգնութիւնը կը բերեն խաղաղութեան դատին:

ԺԷ.

Ինչպէս քրիստոնէութեանը հումէական կայսրութեան պայմաններու արդիւնքն էր, ընկերվարութիւնն ալ Եւրոպայի մէջ, 19րդ դարու բերած տնտեսական եւ քաղաքական փոփոխութիւններու արդիւնքն է: 19րդ դարու ստեղծած հաղորդակցութեան միջոցներու շատացումը եւ դիւրացումը և անոնց անմիջական հետեւանքը եղող արնտեսական փոփոխութիւնները, մեծ արտադրութիւն, գործարանային կեանք, մտքերը պիտի տանէին, բնական կերպով, այդ ուղթեամբ: Միջոցի փոքրացումը ժողովուրդները աւելի մ'օտեցուց իրարու: Եւրոպայի մէջ սկսաւ ստեղծուիլ միատարր քաղաքակրթութիւն մը: Այս պայմաններն էին որ ծնան ընկերվարութիւնը:

Ան կը կռուի շատ մը ճակատներու վրայ եւ ուժեղ թշնամիներու դէմ: Կ'ուզէ հիմնովին փոխել այն հասարակարգը, որ գոյութիւն ունեցեր է մինչեւ այսօր:

Թէեւ ընկերվարութիւնը կը ձգտի հաւաքականութեան, բայց աւելի իր նաւարակն է սեփականութեան ջնջումը այսօրուան ազգային պետական սահմաններու մէջ: Այսպէսով կ'ուզէ կարճեցնել ճամբան, շուտով հասնելու համար ժողովուրդներու եղբայրութեան:

Առանց ամբողջական հաւաքականութեան՝ այսօրուան պետական սահմաններու մէջ կարելի է՝ ընկերվարութիւն իրականացնել:

Մէկ կողմ թողունք ուսական փորձի անյաջողութիւնը, նկատելով որ ճարտարարութեան կողմէ իբրեւ յետամնաց երկիր, այնքան ալ յարմարութիւն չէր ներկայացըներ Ռուսաստան՝ ընկերվարութեան գործադրութեան: Առնենք Անգլիան, որ այդ ուղղութիւնով ամէն յարմարութիւն ներկայացնող երկիրն է:

Պահ մը ընդունինք որ յեղափոխութիւնով չպիտի ըլլայ այդ փոփոխութիւնը, եւ այն բոլոր ուժերը զոր պարտուական Անգլիան կը գործածէ, ընկերվարական Անգլիոյ տրամադրութեան տակ պիտի դրուին:

Արդէն եթէ այդ փոփոխութիւնը յեղափոխութիւնով սկսի եւ ուսական դրութիւնը գործադրուի, քանզեւով բոլոր շարժիչ ազդակները, փոխադրութեան միջոց, ծովային ուժ, ելն., կարճ ժամանակի մէջ սովի ուրականը կ'անցնի ամբողջ Անգլիոյ վրայէն եւ կը կիսէ անոր բնակչութիւնը: Այդ տեսակ պարագայի մը գաղութներու առաջին գործը պիտի ըլլայ բաժնուիլ մայր-երկրէն, ինքնօրէն դառնալ, կամ ուրիշ պետութեան մը հետ միանալ:

Անգլիան ճարտարարութեստական երկիր է եւ շուկաներու պէտք ունի: Այսօր արդէն այդ շուկաներու վրայ դժուարութիւնով կը մըրցի եւ կամաց կամաց տեղի կուտայ: Նոր կազմակերպուած ընկերվարական դրութեան մէջ ան շատ աւելի սուղի ապրանք պիտի ընէ իր արտադրութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ որ ան իր ճարտարարութեստութիւն անհրաժեշտ նախանիւթը գուրսէն կը ստանայ: Կը նշանակէ անգլիական ճարտարար-

ութեան բոլորովին չպիտի կրնայ մըրցիլ: Ուրեմն ի՞նչպէս պիտի ապրի ընկերվարական կառավարութիւնը: Պատերազմներու պիտի ձեռնարկէ, ինչ որ կ'ընէին հին Հռոմի ղեկավարները:

Ընկերվարութիւնը կարելի է իրականացնել թոյն տեսակ երկրամասի մը մէջ, որ կրնայ առանց ներածում ընելու, իր միջոցներով ապրեցնել այդ երկրամասի ժողովուրդը: Պէտք է որ ան ունենայ իր ժողովուրդի մտունդին բաւելու չափ հողի արտադրութիւն: Յետոյ բաւական նախանիւթ, մտնցանելու համար իր ճարտարարութեստը: Ճարտարարութեստ մը որ բաւարարութիւն տայ այդ միեւնոյն ժողովուրդի բոլոր պէտքերուն: Եւ վերջապէս վառելանիւթի բաւարար քանակութիւն, կարենալ շարժման մէջ դնելու այդ երկրամասի ճարտարարութեստը, փոխադրութեան միջոցները, քաղաքակրթական գնացքը: Իր սահմաններէն դուրս գտնուող աշխարհին պէտք չունենայ, ինքն իրմով ապրի:

Բոլոր պետութիւնները սնտեսապէս իրարու կապուած են: Եթէ երկիր մը նախանիւթ կ'արտադրէ, ուրիշ երկիր մըն ալ այդ նախանիւթը ճարտարարութեստական առարկայի կը վերածէ: Եւ ամէն երկիր, իր յարմարութիւններու համաձայն, ճարտարարութեստական քանի մը առարկայ նախընտրած է: Ինչպէս որ գործարանային կեանքի մէջ աշխատանքի բաժանում կայ, նոյնպէս ո՛ր եւ է ճարտարարութեստական առարկայ երկրի մը մասնագիտութիւնը դարձած է: Անկախ պետութիւնները, սնտեսական տեսակէտէ, լրացուցիչներ են: Պետութիւն մը կըզիտացած գոյութիւն չի կրնար ունենալ:

Որով ազգային պետական սահմաններու մէջ ընկերվարական հասարակակարգ իրականացնել չափազանց դժուար է: Մանաւանդ՝ դրամագլուխը որ հետզհետէ միջազգայնական կը դառնայ, ընկերվարական երկիր մը միշտ իրեն դէմ պիտի գտնէ այդ դրամագլուխը, որ կը գտնուի ոչ-ընկերվարական երկիրներու մէջ:

Համայնավարներու եւ ընկերվարականներու վերջին ժամանակներու յաջողութիւնը եւրոպայի մէջ, կարելի է վերագրել անոր անտեսական նեղ վիճակին: Միեւնոյն յաջողութիւնը չունին անոնք Միացեալ Նահանգներու մէջ: Աւելի շուտ հոն է որ պիտի յաջողէին, որովհետեւ Ամերիկան աւելի յարմարութիւններ կը ներկայացնէ ընկերվարութեան գործադրութեան:

Քրիստոնէութիւնը քայքայման ճամբան բռնող Հոմէական կայսրութեան վերջին ուժեղ հարուածը տուաւ: Արդեօք ընկերվարութիւնն ալ նոյն դե՞րը պիտի կատարէ եւրոպայի նկատմամբ:

ԺԸ.

Պատերազմի չարիքը քրոնիկ հիւանդութեան կը նմանի: Քրոնիկ հիւանդութիւն մը բժշկելու համար ընդհանրապէս դեղերը անգոր են: Ազգերու Դաշնակցութեան առաջադրած միջոցները տեսակ մը դեղեր են:

Խնդիրը միայն մէկ պետութեան կամ փոքր կառավարութիւններու չի վերաբերիր: Մեծերն ալ պէտք է հաշուի առնել: Վերջին պատերազմի զարհուրանքը դեռ թարմ է, որպէս զի պետութիւնները կարենան անմիջապէս նորի մը սկսիլ: Բայց խմորումներ կան արդէն. այդ խմորումները պիտի յանգին եթէ ոչ գաղտնի, գէթ անպիր դաշնակցութիւններու, ու եւրոպան նորէն պիտի բաժնուի երկու հակընդդէմ մասերու: Դժբախտ օր մը պիտի իջնեն անոնք պատերազմի դաշտ եւ իրար յօշոտեն:

Ազգերու Դաշնակցութիւնը, որ կը բաղկանայ այդ միեւնոյն պետութիւններէն, ի՞նչպէս իրաւարարի դեր պիտի կատարէ անոնց միջեւ, աւելի ճիշդ՝ ինքն իր վրայ: Չպիտի՞ նմանէր այն դատաւորին, որ իրեն դէմ՝ եղած ամբաստանութիւնը ինք կը դատէ:

Պահ մը ընդունինք որ նոր պատերազմ մը ճիշտ նոյն ձեւով պիտի ներկայանայ, ինչպէս սկսաւ վերջին համաշխարհային պատերազմը: Նախաձեռնարկ եղող մեծ

պետութիւնները, իրենց արբանեակներով, որոնց դէմ՝ պիտի գտնուին ուրիշ մեծ պետութիւններ իրենց խումբով, արդեօք Ազգերու Դաշնակցութեան հօթաներուն ահանջ պիտի կախե՞ն:

Երբ Գերմանիան Պելճիքայի վրայ կը յարձակէր, որոշ կերպով կրնար զգալ որ իր դէմ՝ պիտի գտնէ Անգլիան: Նախապէս չուզեց ապահովել Անգլիոյ չէզոքութիւնը եւ նախաձեռնարկ եղաւ: Ազգերու Դաշնակցութիւնը այն ատենուան Անգլիոյ ուժէն աւելի մեծ ո՞ւժ կը ներկայացնէ:

Եթէ նոյն իսկ պետութիւնները որոշեն, դաշնագրերով, ոչ մէկ պատերազմ ընել, տեւականօրէն խաղաղ ապրիլ, ջարդ ու փշուր ընեն գոյութիւն ունեցող բոլոր զէնքերը եւ այդ բոլորը ընեն կատարեալ անկեղծութեամբ և բարի կամեցողութեամբ, բաւական չէ: Որովհետեւ վաղը նորէն պիտի սկսին շինել այդ զէնքերը եւ նորէն պիտի ձեռնարկեն այդ պատերազմներուն:

Ամենաքաղաքակիրթ երկրին մէջ անգամ, եթէ չըլլար կառավարական ուժը, որ դատարանի վճիռները կը գործադրէ, անկերպարան քառս մը պիտի ստեղծուէր:

Խաղաղութիւնը դժուարահաճ հիւրի մը կը նմանի: Կ'ուզէ որ զինքը հրաւիրողները ամէն յարմարութիւն ունենան: Այդ յարմարութիւնները պէտք է ստեղծել:

Երբ Ազգերու Դաշնակցութենէն կը սպասուի աւելին քան ինչ որ կրնայ. տալ, հոտ վտանգ մը կայ:

Բայց պէտք չէ կարծել որ Ազգերու Դաշնակցութիւնը անօգուտ կազմակերպութիւն մըն է: Ան դէպի խաղաղութիւն, դէպի մեծ հաւաքականութիւն առաջին քայլն է: Ան է որ պիտի պատրաստէ խաղաղութիւնը: Այսպէս օրէնքներու նոյնացումը բոլոր պետութիւններու մէջ, այն գործերէն է, զոր կրնայ միայն Ազգերու Դաշնակցութիւնը կատարել:

ԺԹ.

Պատերազմը անտեսական խոր պտուձառներու արգիւնքն է, ինչ որ բոլորին

կողմէ ընդունուած ճշմարտութիւն մըն է այսօր: 1927ին գումարուած տնտեսական համաժողովը, որ կառավարական ներկայացուցիչներէ կը բաղկանար, ահա թէ ինչ կ'ըսէ այդ մասին, միաձայնութեամբ ընդունուած որոշումի մը մէջ. «Նկատելով որ աշխարհի խաղաղութիւնը մեծաւ մասամբ կախում ունի այն սկզբունքներէն, որոնց համեմատ ազգերու տնտեսական քաղաքականութիւնը ի կիր կ'առնուի, կը յանձնարարէ որ բոլոր կառավարութիւնները եւ ժողովուրդները, որոնք հոս ներկայացուցիչներ ունին, տեւական կերպով իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացնեն տնտեսական խնդրին վրայ՝ այս տեսակէտէն: Ան նկատի ունի բոլորին կողմէ ընդունուած սկզբունքներու հաստատումը, որոնցմով կարելի պիտի ըլլայ հեռացնել տնտեսական դժուարութիւնները, որոնք ցրտութիւն առաջ կը բերեն եւ սխալ հասկացողութիւններ այն տեսակ միջավայրի մը մէջ, որ ամենէն աւելի պէտք ունի խաղաղ եւ ներդաշնակ յառաջդիմութեան մը:»

Եւրոպան 450 միլիոն բնակիչ ունեցող երկրամաս մըն է: Բաց ի Ռուսաստանէն եւ մէկ քանի փոքր պետութիւններէ, մնացեալներու հողի արտադրութիւնը բաւական չէ իրենց անհրաժեշտ պէտքին: Մասնաւորապէս Մեծն Բրիտանիան իր սպառածին չորս հինգերորդը դուրսէն կը ստանայ:

1921ին Անգլիա, կալէսի երկիրը միասին, ունէր միայն 7% միլիոն գիւղի ազգաբնակչութիւն, իսկ քաղաքի 30 միլիոն (1):

Գերմանիա 1926ին ունէր միայն 22 միլիոն գիւղացիութիւն, իսկ քաղաքացի 40 միլիոն:

Այդ պետութիւնները, բնական կերպով, դարձած են ճարտարարուեստական երկիրներ: Պատերազմէն առաջ անոնք կը ծախէին իրենց ճարտարարուեստական աւարկանքերը ոչ միայն իրենց երկրին մէջ,

այլ նաեւ հեռաւոր երկրամասերու, համաշխարհային բոլոր շուկաներու վրայ:

Այդ շուկաներու մասին ահա թէ ինչ կ'ըսէ Ազգերու Դաշնակցութեան գիւտնի կից տնտեսական եւ ելմտական բաժանմունքը, իր մէկ յիշատակագրին մէջ.

«Մէկ կողմէն ամերիկեան, ճապոնական, հնդկական, աւստրալական եւ Խաղաղականի միւս երկիրներու ճարտարարուեստի համեմատական կարեւորութիւնը, միւս կողմէ Եւրոպայի նահանջը, խանգարած են ընդհանրապէս աշխարհի առեւտրական հաւասարակշռութիւնը եւ մասնաւորապէս մէկ քանի նիւթերու առեւտուրը:

«Պատերազմը շեշտեց այն բանը, որով նախանիւթը փոխանակ Եւրոպա ուղարկելու, ուրկէ շինուած ասորոնք կը զրկուէր նախանիւթ արտադրող երկիրները, տեղին վրայ պատրաստելու կը ձգտին: Այս պատճառով է որ բամպակի ճարտարարուեստը Չինի, Հնդկաստանի, Պրագիլիոյ եւ Մեքսիկայի մէջ, հիմ ունի բամպակի տեղական արտադրութիւնը: Աւստրալիան իր արտադրած բուրդին մեծագոյն մասը իրեն կը պահէ: Ասիոյ եւ Ովկիանիոյ մեծ մետաղագործութիւնը արուեստական ստեղծագործութիւն մը չէ: Ասիոյ եւ Ովկիանիոյ ճարտարարուեստականացումը կը ստեղծէ մրցում Եւրոպայի շատ մը ճարտարարուեստներու, մասնաւորաբար բրիտանականին դէմ, ինչ որ խնդրանքի լուրջ նուազում մը առաջ բերած է: Ասիական երկիրները կը ձգտին աւելի իրարու, Միացեալ Նահանգներու եւ Ովկիանիոյ հետ առեւտուրի, քան Եւրոպայի:»

Այս է պատճառը որ Եւրոպական պետութիւններու առեւտուրը գրեթէ չէ աւելցած, բաղդատմամբ պատերազմէ առաջուան առեւտուրին: Մինչդեռ բնականան պայմաններու տակ, այդքան ժամանակամիջոցի մէջ, ան կրնապատկուած պիտի ըլլար, երբ նկատի ունենանք սակեղրամի գնելու կարողութեան պակսին ալ: Միւս կողմէ սակայն ժողովուրդներու անտեսա-

(1) Այս եւ յետագայ թիւերը առնուած են Annuaire Généralէն:

կան սրահանջները աւելցած են: Պատերազմը այս ուղղութիւնով շատ բան փոխեց: Իսկ պետութիւններու պիւտճէն, որ բեռցուած է ժողովուրդներու ուսին, պատերազմէ առջուան պիւտճէներուն հետ բաղդատելով, չափազանց աւելցած է: Անգլիոյ պիւտճէն, օրինակի համար, քառասպատկուած է:

Եւ դժբախտաբար ամէն հաւանակահունութիւն կայ մտածելու որ Եւրոպայի տնտեսական նեղ դրութիւնը ժամանակաւոր երեւոյթ չէ, ընդհակառակն կրնայ աւելի լայն համեմատութիւններու հասնիլ: Որովհետեւ Եւրոպան այն տեսակ միջնորդներ ունի, մասնաւորաբար Միացեալ Նահանգները, որոնք իրենց բնական հարստութիւնով իսկ աէրն են համաշխարհային շուկաներու:

Միացեալ Նահանգները ամէն յարմարութիւն կը ներկայացնեն ճարտարարուեստի զարգացումին: Անոնք իրենց պէտք եղած վառելանիւթը սեփական հողէն կը հանեն: Փէթրօլի համաշխարհային արտադրութեան 146 միլիոն թօնօն 103 միլիոնը Միացեալ Նահանգները կ'արտադրեն: Հանքածուխի տեսակներու համաշխարհային արտադրութեան 1,368 միլիոն թօնօն 530 միլիոնը դարձեալ անոնցն է:

Ամերիկայի հողը իր ճարտարարուեստին անհրաժեշտ նախանիւթն ալ կ'արտադրէ: Յիշենք միայն մէկը: Համաշխարհային բամպակի արտադրութեան կէսէն աւելին Միացեալ Նահանգներու հողն է որ կը բուսցնէ:

Այսքան յուռի եւ հորուստ հաղբուքովն ի վեր պիտի ստեղծուէր, բնական կերպով, ճարտարարուեստ մը որ ամէն առաւելութիւն պիտի ունենար եւ դիւրաւ պիտի մրցէր Եւրոպականին հետ:

Եւրոպայի տնտեսական վատառողջ պայմաններու արդիւնքն էր վերջին համաշխարհային պատերազմը: Այդ պատերազմը սակայն աւելի կնճռոտեց անոր տնտեսական վիճակը: Պոլշեւիզմ եւ ֆաշիզմ արտանիշեր են, որոնք Եւրոպայի

մէջ գոյութիւն ունեցող հիւանդութիւնը կը մ'առնան շեն:

Տնտեսական այդ անյաղթելի դժուարութիւնները ո՛րք պիտի առաջնորդեն Եւրոպան: Անոր լուծումը միջնեւ հիմա պատերազմն էր: Որով ան եթէ նոր ճամբայ մը չգտնէ, անխուսափելի են նոր պատերազմներ:

Սակայն Եւրոպական ոչ մէկ պետութիւն տնտեսական նախանձելի վիճակ ունի: Ուրեմն նոր պատերազմի մը յաղթանակը ի՞նչ կը յուսայ գտնել՝ պարտեալին քով՝ իր տնտեսականը վերականգնելու, եթէ ոչ «աւեր եւ սուգ», ինչպէս կ'ըսէ Վիքթոր Հիւկօ:

Ի.

Հաւաքական կեանքը ենթադրել կուտայ առաջնորդող մարմին մը, որ է կառավարութիւնը: Եթէ ամբողջ երկրագունդի վրայ ըլլար միայն մէկ հաւաքականութիւն, այդ հաւաքականութիւնը պիտի ունենար միայն մէկ կառավարութիւն: Պատերազմի եւ խաղաղութեան խնդիր չէր մնար այլ եւս: Անշատ կառավարութիւններու անհամաձայնութեան արդիւնքն է պատերազմը:

Չարիքին բուն արմատը ուրեմն պետութիւնները իրարմէ բաժնող սահմաններն են: Հաղորդակցութեան միջոցներու արագումի եւ դիւրացումի պատճառով օր մը պիտի վերնան այդ սահմանները, բայց այսօր իսկ ասիկա իրագործել՝ անկարելի է: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու ժողովուրդները որոշ հողի մը կապուած ազգային անշատ միաւորներ չեն, ինչպէս Եւրոպայի մէջ՝ ուր դարերու աւանդութիւն մը կայ: Որով պէտք է պատրաստել զայն, ինչ որ կառավարութիւններու իշխանութեան սահմանին մէջ կ'իյնայ:

Երկրի մը տնտեսական բարգաւաճ կեանքը կապուած է իր ներքին խաղաղութեան, իսկ ներքին խաղաղութիւնը՝ կառավարութեան: Տնտեսական դժուարութիւն-

ները մինչեւ պատերազմ կ'առաջնորդեն ժողովուրդները:

Հաղորդակցութեան միջոցներու շատացումը եւ արագացումը եւ անոնց յաջորդող պայմանները կը բերեն նոր գաղափարներ, որոնք կը շարժեն ազգերը: Իւրաքանչիւր օր նոր գաղափար մը կը բերէ և նոր փոփոխութիւն մը կը մտցնէ կեանքի մէջ: Գրականութիւնները կուգան սրբագործելու այդ փոփոխութիւնները և մտքերը տանելու նոր հորիզոններու: Մինչդեռ գործադրութեան մէջ եզրող դրութիւնները շատ ետ մնացած կ'ըլլան: Այսպէս կը ստեղծուի խոշոր միջոց մը: Այն ատեն կուգան իտէալիսթ մարդիկ, որոնք կ'սկսեն մէկ ոստումով կտրել տալ ժողովուրդներու այդ միջոցը: Յեղափոխութիւններու ատեն անոնք սակայն շատ անգամ ճակատագրական կ'ըլլան: Չարիք մը ուրեմն ուրիշ շարիքներու դուռ կը բանայ:

Որքան որ դատաւարանելի են պոլշեւիկներու չափազանցութիւնները, պէտք չէ մոռնալ որ նոյնքան դատաւարանելի էին ճարական կառավարութիւններու չափացանցութիւնները, որոնց բնական արդիւնքն եղաւ պոլշեւիկութիւնը:

Տարօրինակ երեւոյթ: Անոնք որ դէմ են պոլշեւիկութեան, իրենց գործերով զայն կը պատրաստեն: Մասնաւորաբար պետութիւններու տուրքի դրութիւնը որ կը ծանրանայ միջակէն վար դասակարգին վրայ, գլխաւոր պատճառներէն մէկն է անոնց դէպի պոլշեւիկութիւն հակումին: Ֆորտերու տարեկան տասնեակ միլիոններու շահը, նոր ժամանակներու համար, անըմբռնելի է: Եթէ անոնք այդ շահին մէկ տասներորդն ալ ընելու ըլլան, նոյնքան ճիգ ու աշխատանք ի գործ պիտի դնեն: Խօսքը մասնաւորաբար Եւրոպայի Ֆորտերու մասին է, ուր անտեսական դժուարութիւնները շատ աւելի զգալի են:

Ճիշտ է որ դրամագլուխի կուտակումը իր օգուտները ունի, բայց անհասանելի մօտ չափազանցած կուտակում մը իրեն

հետ կը բերէ, մէկ երկու ոերունդ յետոյ, ապականութիւն եւ քայքայում: Որովհետեւ եթէ հարստութիւն մը զայն ստեղծողի եռանդին ու գործունէութեան արդիւնքն է, անոր յաջորդներու թուլացումի եւ ծուլութեան պատճառ կը դառնայ:

Բաժնետիրական ընկերութիւնները, փոխանակ անհասանելի, այդ միեւնոյն գործը կը կատարեն աւելի նոր ըմբռնումներու համաձայն:

Պէտք չէ կարծել որ պետութիւններու ներքին խաղաղութիւնը ապահովուած կ'ըլլայ, եթէ ուսական պոլշեւիկով վերջանայ: Տնտեսական նեղ դրութիւնը և շեշտուած անհասարակութիւնն է որ կ'օգտագործեն Եւրոպայի պոլշեւիկները՝ իրենց քարոզութեան համար: Անոնք միեւնոյն յաջողութիւնը չունին Ամերիկայի մէջ, ինչ որ կարելի է բացատրել միայն տնտեսական պատճառներով:

Առեւտրական եւ ճարտարարուեստական շարժումի մը իբրեւ նախաքայլ կ'առաջարկուի օրավարձերու յաւելում: Նման փորձ մը, Ամերիկայի մէջ, իր օգուտները ունեցած է: Իրականին մէջ այդ շարժումը ժամանակաւոր պիտի ըլլայ, որովհետեւ քիչ ատեն յետոյ անոր պիտի յաջորդէ կեանքի սղութիւնը, որուն արդիւնքը պիտի ըլլայ օրավարձաւորներու ստացած դրամին անբաւականութիւնը: Որով այդ առեւտրական եւ ճարտարարուեստական շարժումը առժամեայ պիտի ըլլայ: Բայց այս բանը կրնայ շատ օգտակար ըլլալ կառավարութիւններու անտեսական բեռը թեթեւցնելու տեսակէտէն:

Պոտերագովէն ետք մասնաւորաբար մեծ պետութիւններու պիւտճէն գրեթէ կէս առ կէս բեռնաւորուած է պարտքերու տոկոսներով: Կառավարութիւններու համար պիւտճէն վակելու խնդիրը շատ կարեւոր հարց մ'ըն է, որուն արդիւնքներն են նաեւ դրամական անկայունութիւնները: Դրամա-

կան անկուճը անարդարութիւն է եւ մասնաւորաբար չարիք մը:

Երբ ընդհանուր համաձայնութիւնով օրափարձի բարձրացումը կրկնուի ժամանակ առ ժամանակ, առեւտրական եւ ճարտարարուեստական շարժումը գաղափար չպիտի ըլլայ, և միւս կողմէ սակեղրամի իրախան արժէքը, գնելու կարողութիւնը պակասած: Այս բանին հետեւանքները կարելի է գնահատել: Այս ալ թէեւ անարդարութիւն մըն է, բայց չարիքներու փոքրագոյնը:

Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Գերմանիոյ գիւղի բնակչութիւնը, փոխանակ աւելնալու հետոյհետէ կը պակսի, հակառակ որ գիտութեան և քաղաքակրթութեան ստեղծած նոր միջոցներով հոգը շատ աւելի մեծ քանակութիւնով արտադրելու կարողութիւն պիտի ունենար այսօր: Միւս կողմէ ժողովուրդներու աճումը քաղաքներ կը լեցնէ:

Պատերազմէն առաջ ճարտարարուեստի յառաջգիմութիւնն էր գլխաւոր պատճառը քաղաքներու ձգողական զօրութեան: Պատերազմէն ետք ուրիշ պատճառներ աւելի շեշտեցին զայն, որուն անմիջական արգիւնքն է, Եւրոպայի մէջ, համաճարակի երեւոյթ ստացած անգործութիւնը:

Պատերազմը մարդոց համբերութիւնը կարճեցուց, տեսակ մը ջգային վիճակ ստեղծեց: Հաճոյքի ետեւէ վազելը սովորական երեւոյթ վարձած է պատերազմէն ետք: Շատ հասկնալի է որ մասնաւորաբար երիտասարդներ ձգեն գիւղը, գալ փնտռելու համար քաղաքի ժխորը եւ հաճոյքը:

Ուրիշ պատճառ մը կրնայ համարուիլ գալրոցափարութիւնը: Դպրոցը ազուն մէջ կը գնէ փոքր կարողութիւն մը և խոշոր իտէալներ, ու ան կեանքի մէջ կը կրի այդ իտէալներու ծանրութեան տակ: Այսօրուան գալրոցը գուրս կը հանէ գասակարգ մը, որ ոչ մասնաւորական է, ոչ ալ գործի մարդ:

Երբ սնտեսական գիւղարութիւնները արգելք կ'ըլլան, Եւրոպայի մէջ, խաղաղ կեանքի մը ստեղծումին, պէտք է մտածել գէպի գիւղ վերադարձի մասին: Հոգը անհրաժեշտութիւն մըն է այլ եւս:

Հոգային բաժանման նոր օրէնքներ և գիւղական աւելի գիւրասար սոյսմաններ, քաղաքի յոգնաբեկ բազմութիւնները իրենց պիտի քաշեն: Այս ուղղութիւնով եղած աշխատանք մը չարիքը մեղմացուցած պիտի ըլլայ: Այսպէս նաեւ շտացուցած պիտի ըլլանք գիւղացիութիւնը, ինչ որ նստարին խաղաղութեան կողմը ծանրութիւն մը աւելցնել կը նշանակէ: Պէտք չէ մոռնալ որ կուտազան տարրը քաղաքի բնակչութիւնն է...:

ԻԱ.

Ներկայ պետականութեան գրութեան մէջ կան այն տեսակ օրէնքներ, որոնք արգելք են քաղաքակրթութեան ազատ յառաջացումին. որով եւ խողաղութեան տեւականութեան: Այսպէս պետութիւններու մաքսապաշտպան գրութիւնը խողաղութիւնը խանգարող ամենագլխաւոր պատճառներէն մէկն է:

Երեւակայեցէք պետութիւն մը որ հոգի տեսակէտով ազբատ է: Անոր հոգը անբաւարար է, կամ պէտք եղած բարեբերութիւնը չունի որպէս զի հետոյհետէ բազմացող իր ժողովուրդը ապրեցնէ: Որով այդ տեսակ պետութիւն մը, բնական կերպով, կը դառնայ ճարտարարուեստական երկիր, ինչպէս հին դարերու մէջ նուազ բարեբեր երկրամասերու ժողովուրդները կը դառնային վաճառականներ, եւ կամ աշխարհակալութիւն կ'ընէին: Այդ երկրորդ ուժ պիտի տայ իր ճարտարարուեստին, որպէս զի հոգի պակասութիւնը լրացնէ: Բայց որո՞ւ պիտի ծախէ այդ ապրանքը: Երկրէն գուրս ամէն պետութիւն իր մաքսապաշտպան գրութիւնը ունի: Ի՞նչ պիտի ընէ ան ուրեմն: Չէ՞ որ սնտեսական նեղ գրութիւնները կ'առաջնորդէին պատերազմի: Ահա-

լատիկ պարագայ մը որ կրնայ պատերազմը արդարացնել:

Մաքսային պատնէշները արգելք են ազատ մրցումի և առանձնաշնորհեալներ կը ստեղծեն ժողովուրդներու կեանքին մէջ: Ահմը արգելք կ'ըլլան հասեւ աշխատանքի բաժանման: Մաքսային պատնէշները երբ վերնան, իւրաքանչիւր պետութիւն, իր պայմաններու համաձայն, պիտի նախընտրէ միայն քանի մը ճարտարարուեստական աւարկայ, ինչ որ տեսալ մը մասնագիտականացում պիտի ստեղծէ:

Չկայ սնտեսական կարեւոր դէպք մը, որ տեղի ունենայ ո և է պետութեան մէջ և իր արձագանգը չունենայ ուրիշ պետութիւններու մէջ ևս: Այս բանը ճիշդ է մասնաւորաբար Եւրոպայի համար: Այս է պատճառը որ միջազգային գործակցական կազմակերպութիւններ կը ստեղծուին ամէն օր: Եթէ պետութիւն մը սնտեսապէս լաւ վիճակ ունի և ներքին խաղաղութիւն կը վայելէ, ոչ մէկ արժէք ունի, քանի որ սնտեսապէս ճնշուած գրացին այդ խաղաղութիւնը իրեն չպիտի ձգէ:

Այն օրը որ բոլորովին կը վերնան մաքսային պատնէշները, այդ օրը եթէ ոչ աւելին, գէթ խաղաղութեան կէսը շահուած կ'ըլլայ:

ԻԲ.

Գաղթականութիւն ամէն դարու մէջ տեղի ունեցած է և միշտ ալ գոյութիւն պիտի ունենայ: Գաղթականական խնդիրը չափազանց կարեւոր հարց մըն է, զոր մանրամասն ուսումնասիրութեան պէտք է ենթարկել: Խաղաղութեան հիմերէն մէկն է:

Հին դարերու մէջ, երբ որ և է երկրամասի վրայ յաջորդաբար քանի մը տարի բերքը լաւ չէր ըլլար ու սով առաջ կուգար, այդ երկրի բնակչութեան մէկ մասը կը ստիպուէր հեռանալ: Բնականաբար այն ատեն այսօրուան կարելիութիւնները չկային սոված երկրամասերու ուտելիք տալու: Կանոնաւոր գաղթականութիւնն ալ

անկարելի էր: Այս պատճառով երկրէ մը գաղթելու ստիպուած ժողովուրդը խմբովին կ'ընէր այդ բանը, արշաւանքի կամ սասպատակութեան ձեւին տակ:

Այսօր ալ դարձեալ սնտեսական պայմաններն են որ կը ստիպեն մարդիկը գաղթելու:

Եթէ հոյն իսկ օր մը խաղաղութեան բոլոր պայմանները լրացած ըլլան, գաղթականութիւնները դարձեալ անխուսափելի են: Այն երկրամասերը, որոնք ճարտարարուեստական կեդրոններ էին երէկ, այլևայլ պատճառներով կը կորսնցնեն իրենց գերակայութիւնը: Կարելի չ'ըլլար ապրեցնել այդ ճարտարարուեստին համար հաւաքուած բազմութիւնները: Ուրեմն պէտք է ցրուին:

Նոյնպիսի պատճառ մըն է նաեւ երկրի մը ժողովուրդին գերածումը, երբ այդ երկրին պայմանները չեն ներեր ապրեցնելու զանոնք:

Երկրէ մը դուրս ելլող գաղթականութիւնը կաթսայէն դուրս ելլող շողին կը հմանի, որ եթէ մէջը մնալու ըլլայ պայթում առաջ կը բերէ: Ժողովուրդներու կեանքին մէջ այս պայթումը պատերազմն է:

1901 — 1913, երբ Եւրոպան ճարտարարուեստական ծաղկեալ վիճակ մը ունէր, Մեծն Բրիտանիա, Իտալիա և Գերմանիա ճամբած են 11 միլիոն 855 հազար գաղթական, որուն տարեկան միջինը կ'ընէ 911 հազար: Իսկ միեւնոյն պետութիւնները 1919—25, երբ սնտեսական աւելի գէշ պայմաններ կային, ճամբեր են 4 միլիոն 41 հազար գաղթական միայն, որուն միջինն է 577 հազար:

Բնական կերպով անգործներու թիւը աւելցած է: Պատերազմէն անմիջապէս առաջ, Անգլիոյ մէջ, սէնտիքայի արձանագրուած գործաւորներուն հարիւրին 2,1ը անգործներ էին, Գերմանիոյ մէջ 2,9ը, մինչդեռ 1919—1925ին Անգլիոյ մէջ այդ թիւը բարձրացած է 9,4%, իսկ Գերմանիոյ մէջ 6%:

Անգործներու տրուած կառավարական հասուցումը և մասնաւորաբար ամերիկեան ներգաղթի օրէնքը արգելք դարձած են գաղթականական շարժումին:

Ինչպէս որ երկրի մը չափազանցուած բնակչութիւնը անտեսական գոտարութիւններու դուռ կը բանայ, նոյնպէս բնակչութեան պակասը, երբ կարելիութիւններ ունի այդ երկիրը, անոր յառաջգիմութեան արգելք կ'ըլլայ: Ներգաղթի օրէնքը, կարելի է ըսել, այս վերջին դերը կը կատարէ Միացեալ Նահանգներու համար:

Գերմանիոյ մէջ մօտաւորապէս 47 միլիոն հէքթար մակերեսի վրայ 21ուկէս միլիոնը մշակեալ է: Մինչդեռ Միացեալ Նահանգներու 770 միլիոն հէքթար մակերեսի վրայ 136 միլիոնը միայն:

Կը նշանակէ Գերմանիա հողամշակութեան յատկացուցած է % 45ը, մինչդեռ Միացեալ Նահանգները % 18ը միայն: Պէտք չէ մոռնալ որ ամերիկեան հողը շատ աւելի բարեբեր է և հարուստ արտադրութիւնով, քան գերմանականը: Գերմանիոյ հողը եթէ կրնայ 22 միլիոն գիւղացիութիւն ապրեցնել, ամերիկեանը պիտի կրնայ տասն անգամ աւելի շատ մնուցանել: Այդքան գիւղացիութիւնը իրեն հետ կ'ապրեցնէ նոյնքան մը քաղաքացիներ:

Միացեալ Նահանգները եթէ հարիւր տարի առաջ դբած ըլլային օրէնքը, երբեք ալ այսօրուան քաղաքակրթական բարձրութեան չափի կրնային հասնիլ: Որովհետեւ այդ օրէնքով հագիւ թէ անոնք 40 միլիոն բնակիչ ունենային, և 40 միլիոն բնակիչով չափի կրնային այսօրուան անտեսական գերակայութեան հասնիլ և ստեղծել քաղաքակրթական այդ գեղեցիկ կազմակերպութիւնը:

Անոր ժողովուրդը, որ 1860ին 31 միլիոն կը հաշուէր, հաւանաբար այսօրուան 117 միլիոնին չափ գիւրապահ չէր:

Արդեօք հարիւր տարի ետք եկող ամերիկեան սերունդներու համար անժամանակ և դժբախտ չափով՝ նկատուի այդ գաղթականական օրէնքը:

Այդ օրէնքը այն հետեւանքը պիտի ունենայ որ Եւրոպայի և այլ տեղերու աւելցած բնակչութիւնը ասիէ յետոյ մասնաւորաբար պիտի երթայ շէնցնելու Հարաւ. Ամերիկայի հանրապետութիւնները: Անոնք ալ ունին յառաջգիմութեան ամէն կարելիութիւն: Եւ յիսուն կամ հարիւր տարի յետոյ Միացեալ Նահանգները խոշոր մրցակիցներ պիտի ունենան իրենց դրացի: Օր մը Ամերիկացիներն ալ պիտի նմանին այսօրուան Եւրոպայի, ուր համազօր պետութիւններ իրարու քայլ կը հետապնդեն:

Մինչդեռ Միացեալ Նահանգները ինչ համեմատութիւնով որ յառաջգիմեցին վերջին մէկ դարու մէջ, եթէ դար մըն ալ շարունակեն, և ամէն կարելիութիւն ունին այդ բանին, այն ատեն առանց գոտարութեան պիտի ստեղծուին համամերիկեան Միացեալ Նահանգները:

Առաջին անգամ գրեթէ Հռոմէական կայսրութիւնն է որ ներկայ ըմբռնումով գաղթավայր հաստատած է: Հին դարերու մէջ, հազորդակցութեան գոտարութիւններու պատճառով, գաղթային քաղաքականութիւն չափազանց գոտար էր: Հակառակ այդ բանին Հռոմ կրցաւ, քանի մը դարեր, իր իշխանութեան ասի պահել շատ մը երկիրներ: Այդ երկիրները մեծ մասով Միջերկրականի շուրջ կը գտնուէին, որով ան ծովային հազորդակցութեան գիւրութիւնը ունէր:

Ներկայ ժամանակներու մէջ այդ գաղթային քաղաքականութիւնը մասնաւորաբար Անգլիան է որ կը վարէ: Հին Հռոմ եւ Անգլիա շատ նման են իրենց գաղթային քաղաքականութեամբ, միայն այն տարբերութիւնով որ, մինչդեռ Հռոմի զբաղումը

միայն գաղութներու շահագործումն էր, Անգլիա ունի իր ճարտարարուեստը, որու միջոցով սնտեսական կապ հաստատած է իր գաղութներուն հետ: Մեծն Բրիտանիա, աւելի քան Հոմը, քաղաքակրթական հըսկայ աշխատանք կատարած է: Ներկայ ժամանակներու մէջ ոչ մէկ ազգ, գործնական տեսակէտէ, այնքան նպաստած է քաղաքակրթութեան զարգացումին, որքան Անգլիա: Անոր ստեղծած գաղթավայրերը նոր ըմբռնումով պետութիւններ վարձած են:

Գաղթային քաղաքականութիւն վարող պետութիւնները, մինչեւ հիմա, մասնաւորաբար սնտեսական շահ է որ հետապնդեր են: Բնական կերպով այդ շահը հիմնուած է գաղթավայրի սնտեսական և քաղաքակրթական յառաջգիւղութեան վրայ: Իսկ հիմա կարելի է գաղթավայրեր ստեղծել, մասնաւորաբար գաղթականներ բնակեցնելու համար:

Անգլիա տարիներէ ի վեր միլիոնը անցնող անգործներ կը պահէ: Միլիոնաւոր անգործներ կան նաեւ Եւրոպայի գանազան երկիրները: Օր մը չարիք կը գառնայ այս բանը Եւրոպայի գլխուն: Եթէ կը սպասուի լաւագոյն օրերու, կրնան ուշանալ այդ լաւագոյն օրերը:

Եթէ ամերիկեան քաղաքակրթական կազմակերպութիւնը վերջին հարիւր տարուան մէջ ստեղծուեցաւ, ներկայ պայմաններով կարելի է քանի մը տասնեակ տարիներու մէջ ստեղծել Ամերիկաներ: Այսպէս վառած պիտի ըլլանք նաեւ քաղաքակրթութեան ջահը հեռաւոր հորիզոններու տակ:

ԻԳ.

Ինչպէս բոլոր հասարակական երեւոյթները, նոյնպէս գրականութիւնը ծնունդն է երէկուան քաղաքակրթութեան: Ան իր կարգին պիտի նպաստէ այդ քաղաքակրթութեան յառաջացումին:

Գրականութիւնը ուժ մըն է որ իր ազ-

գեցութիւնը ունի կեանքի վրայ: Ուրեմն պէտք է օգտուիլ անկէ ստեղծելով խաղաղութեան գրականութիւնը:

Այդ գրականութիւնը պահանջ մ'ընալ է: Կար ժամանակ որ ժողովուրդները իտէալներ ունէին: Անցեալ դարու մէջ մասնաւորաբար ազգային իտէալն էր որ կը խանդավառէր զանոնք: Պատերազմէն ետք կարծէք թէ այդ իտէալը այն չէ, ինչ որ էր առաջ: Հաւանաբար այդ է պատճառը որ շատ աղքատ կը գտնենք ներկայ գրականութիւնը: Ժողովուրդներու հոգիին մէջ պարապ մը կայ բացուած: Պէտք է գիտնալ լեցնել զայն: Խաղաղութեան գրականութիւնն է որ իր համամարդկային իտէալներով պիտի գայ լեցնելու այդ սարսը:

Ինչ գեր որ կատարեր են կրօնները, տարածելով բարոյական բարձր ըմբռնումներ մարդոց մէջ, նոյն բանը ըրեր են եւ կ'ընեն գրականութիւնները, աւելի շեշտուած կերպով, տանելով ժողովուրդները բարձր եւ համամարդկային ըմբռնումներու:

Մարդկութիւնը իր ուղին կորսնցուցած ճամբորդին կը նմանի: Չմեռ օրերու թանձր մշուշն է պատեր անոր ճամբան: Գրականութիւնը պիտի ըլլայ այն հսկայ լուսարձակը, որ կեանքի եւ քաղաքակրթութեան գնացքի ճամբան պիտի լուսաւորէ:

Պէտք է ստեղծել խաղաղութեան գրականութիւնը, որ պիտի գայ ապացուցանելու թէ խաղաղութիւնը երեւակայութիւն չէ, ինչպէս շատեր կը կարծեն, այլ կեանքի մէջ իրագործելի բան մը:

Ճիշտ է որ գրականութիւնով կարելի չէ խաղաղութիւն ստեղծել, բայց պարագաներ կան, ուր գրականութիւնը իր գերը ունի և նոյն իսկ անհրաժեշտ ալ է:

Այսօր Եւրոպան գրեթէ ամէն պայման կը լրացնէ ունենալու համար իր Միացեալ Նահանգները: Եթէ լայնախոհ մտածելակերպ ըլլայ, կարելի է մօտաւոր ապագայի մէջ իրագործել զայն: Խաղա-

զուլթեան գրականութիւնը պիտի գայ այդ լայնախոհութիւնը տարածելու ժողովուրդներու մէջ: Այսպէսով ո՛րքան կիրքեր հանդարտած պիտի ըլլան:

Քաղաքակրթութեան բերած փոփոխութիւններու պատճառով, կը վարմանանք Միջին Դարու կրօնական խարական ոգիին վրայ զոր հաւատաքննութիւնը ստեղծեց: Յետագայ դարերու մարդիկը պիտի գարմանան մեր վրայ, որ նոյն բանը կ'ընենք յանուն ազգութեան եւ անշատ պետականութեան վաղափարին:

Ինչպէս որ կեանքի մէջ ուշ մնալը յեղափոխութեան դուռ կը բանայ, նոյնպէս անժամանակ մտքերու գործադրութիւնը աւեր ու կործանում կը բերէ իրեն

հետ: Բոլոր կազմակերպութիւնները և անոնց ճրագիրները մէկ նպատակ միայն ունին. իրականացնել խաղաղութիւնը և երջանկութիւնը երկրի վրայ: Այդ բարձր փոփոխութիւնը է որ կը զեկավարէ անոնց բոլոր գործունէութիւնը:

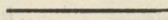
Բայց միայն բարի կամեցողութիւնները բաւական չեն: Երբ անցեալի փորձերը անյաջողութեան են մասնուեր, կը նշանակէ այդ բարի կամեցողութիւններէն անշատ կան պայմաններ, որոնց լրացումէն յետոյ կարելի պիտի ըլլայ այդ բոլորը: Խաղաղութեան գրականութիւնն է դարձեալ, որ պիտի գայ այդ գործը կատարելու:

Այսպէս խնայուած պիտի ըլլան նաեւ միլիոնաւոր կեանքեր:

Փարիզ

ԳՐԻԳՈՐ ՂՕՆՁԷԿԻԻԼԵԱՆ

Դ Ր Ո Ւ Ն Ք Յ Ա Ի Ի Տ Ե Ն Ի Յ

ԱՅձԻՅԳ.— ՄԻ ՈՄՆ.— ԵԿԻՈՐ: ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ:

Գործողութիւնը ժամանակից եւ արածութիւնից դուրս:

Տ Ե Ս Ի Լ Ի.

Ամպերից վերեւ բարձրաբերձ լեռների գագաթներ: Մի ճեղք, որ կազմում է յաւիտենականութեան դուռը: Երիտասարդը, սպիտակ զգեստաւորուած, փայլուն սուրը ձեռին կանգնած է ճեղքի մօտ: Թանձր մշուշ:

ՄԻ ՈՄՆ.— (ժայռի ետեւից) Եւ այդպէս է լինելու յաւիտեանս յաւիտենից: Տարուց տարի, դարէ ի դար: Յաւիտեանս եւ անփոփոխ: Անսկիզբ եւ անվերջ: Ես ասացի եւ էր, եւ կայ, եւ լինելոց է: Յաւիտեանս յաւիտենից:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ.— (Իբրեւ արձագանգ) Յաւիտեանս յաւիտենից:

ՄԻ ՈՄՆ.— Այդ է օրէնք տիեզերքի: Անասճան եթերի տարածութեան մէջ իշխում է ձիւնի իմ կամքը, որ անփոփոխ է եւ անողոք:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ.— Անփոփոխ եւ անողոք:

ՄԻ ՈՄՆ.— Եւ արար աշխարհ հպատակ է իմ կամքին եւ ոչ ձի երեւոյթ չէ կարող խափանել ժամանակի ընթացքը, որ անսկիզբ է եւ անվերջ:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ.— Անսկիզբ եւ անվերջ:

ՄԻ ՈՄՆ.— Ոչ ոք եւ ոչինչ չէ կարող խափանել տիեզերքի շարժումը, անթիւ աշխարհների եւ ճողորակների ընթացքը: Յաւիտենական են նրանք: Ես ասացի: Էր, կայ եւ լինելոց է:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ.— Էր, կայ եւ լինելոց է:

Տ Ե Ս Ի Լ II.

Ժայռերի մօտ երեւում է Եկտորը: Կորացած, արեգարդ, երկար մօրուքով, չոր ու ցամաք, երկար ցուպը ձեռին, նա դանդաղ, հեւալով բարձրանում է սարի գագաթը: Երիտասարդը իջեցնում է իւր սուրը եւ կտրում է նրա ուղին:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ.— Կաց, ծափանացու: Դու հասար յաւիտենականութեան սահմանին: Ընթանալ յառաջ անկարելի է:

ԵԿԻՈՐ.— Ի՞նչ ուղին երկար էր, շատ երկար: Ես արդէն համարեա հասաց նպատակիս: Եւ դու, պատանի, արգիլում ես ինձ ընթանալ յառաջ, ճինջեւ ի՞նչ ուղի վերջը...

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ.— Չկայ ոչ վերջ եւ ոչ սկիզբ:

ԵԿԻՈՐ.— Դու սխալում ես, պատանի: Մի քիչ եւս եւ ես կը հասնիմ ի՞նչ ուղի վերջին:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ.— Ո՛չ, ո՛չ եւ ո՛չ:

ԵԿԻՈՐ.— Դեռ անիծատ երեխայ, ես սկսեցի ի՞նչ կեանքի ուղին, լի սկիզբաւ յոյսերով. պատանի, ես ընթացայ յառաջ, եւ ահա յոգնած, վատաւկած, լքեալ եւ յուսահատ, ես վերջացնում եմ կեանքիս ուղին: Այս է վախճան, պատանի:

Տ Ե Ս Ի Լ III.

Ժայռերի ճեղքում երեւում է Մի Ոմն, վեհ եւ անհարկու: Ամբողջապէս մոխրագոյն, նա ծուլում է շրջապատող ժայռերի հետ: Երիտասարդը չորում է նրա առաջ, վեր է կենում եւ հեռանում:

ՄԻ ՈՄՆ.— Ոչ գոյ վախճան եւ ոչ սկիզբ: Այն, ինչ որ դու, ծափանացու, ընդունում ես իբրեւ սկիզբ եւ վախճան — ծի ակնթարթ է յաւիտենականութեան ձեջ, ծի վայրկեան ժամանակի անձայր, անվերջ ընթացքում:

ԵԿԻՈՐ.— Օ՛, ոչ, Դու, անձանօ՛թ, սխալում ես: Ես երկար ապրեցայ, ես երկար մաքառեցի, չարչարուեցայ, ընկայ կուվում, կրկին սաքի կանգնեցի եւ ճղեցի ի՞նչ կուլը: Ես տեսայ ի՞նչ հարգատների տանջանքները, նշանց արցունքները, ես լսեցի նրանց հառաչանքները, անէծքները, ես լսեցի նրանց կարճատեւ բերկրալից աղաղակները, ցնծալից երգերը... Ես ապրեցայ նրանց ապրումներով, ես լացի նրանց աղի արցունքներով եւ այնպէս երկար, երկար...

ՄԻ ՈՄՆ.— Եւ այդ ծի ակնթարթ էր ճիայն:

ԵԿԻՈՐ.— Մի ակնթարթ: Դու ասում ես ծի ակնթարթ: Ինչո՞ւ էր, ուրեմն, ի՞նչ երկար կեանքը լսող չարչարանքներով, զրկանքներով, պարտութիւններով եւ յաղթանակներով: Մի ակնթարթ:

ՄԻ ՈՄՆ.— Ես ասացի: Դու ինքդ, ծափանացու, աւաղի ծի հատիկ ես, ծի կաթիլ լայնածաւալ ովկիանոսի ջրերում, ծի աննշան ծանրիկ համայն տիեզերքում: Կաս դու, թէ չկաս, — այդ ծիեւնոյն է աշխարհի համար...

ԵԿԻՈՐ.— Օ՛, ո՛չ, ո՛չ: Իսկ ի՞նչ «եւ»ը, ի՞նչ ձգտումները, ի՞նչ մտքերը եւ խոհերը, որ ես տուի այդ աշխարհքին: Միթէ՞ դա ոչինչ:

ՄԻ ՈՄՆ.— Ես ասացի:

ԵԿԻՈՐ.— Իսկ ի՞նչ ապրումները, իսկ ի՞նչ ստեղծագործութիւնը, ի՞նչ երկար կեանքի անդու աշխատանքը յօգուտ ճարտարութեան:

ՄԻ ՈՄՆ.— Ունայնութիւն ունայնութեանց:

ԵԿԻՈՐ.— Իսկ ի՞նչ յոյսերը, ի՞նչ յաղթանակների բերկրանքը, ի՞նչ պարտութիւնների յուսահատութիւնը եւ այդ ամէնը...

ՄԻ ՈՄՆ.— Ունայնութիւն ունայնութեանց:

ԵԿԻՈՐ.— Օ՛, ինայիր դու, անձանօթ, ահաւելի եւ խտասիրտ:

ՄԻ ՈՄՆ.— Դու սխալում ես, ծափանացու: Ի՞նչ քո, քո բոլոր ապրումները, իրձերը, քո ճշտական կուլը ծի խղճալի փորձ էր փոփոխել անփոփոխ, նախասահմանուած յաւիտենականութիւնը եւ նրա անխախտ օրէնքները:

ԵԿԻՈՐ.— Օ՛, լուր, լուր... Դու կտոր կտոր անում ես ի՞նչ ինքդ սիրտը:

ՄԻ ՈՄՆ.— Հասկացիր, ծափանացու: Ա՞մէն ինչ կը լինի ինչպէս կայ եւ ամէն ինչ կայ ինչպէս լինելոց է:

ԵԿԻՈՐ.— Սո՛ւտ է, սուտ: Ա՞մբողջ ի՞նչ կեանք:

քը անցաւ շինարարութեան եւ ստեղծագործութեան երկունքի ձեջ. ես Երկար գործեցի. ես օգնեցի վաստակեալներին, ընկածներին, բեռնաւորներին. ես տուի իմ եղբայր ճարդկանց իմ կեանքի ամենագեղեցիկ օրերը, տարիները: Ես շինեցի նրանց բազմի տաճարը, նրանց լուսաւոր ապագան: Եւ ես արդէն վերջացնելու վրայ էի այդ հրաշափառ տաճարը, որի կաթողիկէն սլանուծ էր դէպ ի երկինք, դէպ ի աստղերը... Ես կեանքի շինարարն եմ: Ի՞նչո՞ւր, ես ձուլեցի զանգեր, սրոնք աւետիս պիտի տան արար աշխարհին եւ պիտի գոչեն, որ եկել է, հասել է սիրոյ, ճիւղթեան եւ եղբայրութեան ոսկի դարը:

Մի ՈՄՆ.— Եւ ոչ ոք չլսեց քո զանգերի զօղանջինը: Լուռ են նրանք:

ԵԿԻՈՐ.— Ո՛ջ, ո՛ջ... նրանք կը զօղանջեն, այո՛, կ'աւետեն իմ գաղափարները: Այնտեղ են իմ աշակերտները, իմ հետեւողները. նրանք կ'աւարտեն այն ձե՛ծ գործը, որ սկսեցի ես: Եւ կը զօղանջեն այն ժամանակ իմ ձեռքով ձուլած զանգերը, կը զօղանջեն յաղթալից եւ փառաւոր. նրանց ճեղքերն, իբրեւ եղեծի ճի երգ, կը հասնի հազարաւոր թըշուռներէ, խեղճերի ականջին: Եւ ոտքի կը կանգնին նրանք, կը փշրեն ստրկութեան շղթաները եւ ազատ, անհոգ կ'ապրին իրենց նոր, լոյս կեանքով:

Մի ՈՄՆ.— Նոր, լոյս կեանք: Չկայ նոր կեանք կայ ճի կեանք ճիայն, անփոփոխ, լի տանջանքներով, անիրագործելի ձգտումներով եւ որոնումներով, ճի անպոյն ձանձրալի, աննպատակ կեանք: Գու սխալվում ես, ճահկանացու:

ԵԿԻՈՐ.— Երբե՛ք. կեանքը գնում է յառաջ եւ յառաջ. նա կատարելագործուծ է. նա բաց է անուծ նոր ուղիներ, նոր հորիզոններ...

Մի ՈՄՆ.— Օ՛, գիտե՛մ, դա ճարդկութեան սփոփանքն է, ճի խաղալիք նրա ձեռքում, դա ճիայն ճիշտ կայուն հնի նոր կեղեւն է, ճիշտ մնայուն էութեան նոր ձեւը:

ԵԿԻՈՐ.— Ո՛ջ, ո՛ջ... Ես տեսել եմ վերածննդուած ճարդկութեան ուրախ դէժքերը. լսել եմ նրանց բերկրալից աղաղակները: Միթէ՞ այդ ճի խաբուսիկ երազ է, ճի անիրագործելի ձգտուծ, զառանցանքի ճի թռիչք...

Մի ՈՄՆ.— Գիտե՛մ, ճահկանացու, դու տեսել ես այդ ամէնը եւ վերջ ի վերջոյ եկել ես այստեղ, յաւիտենականութեան դուռը, ի՞նչո՞ւր ճի անխախտ, ճի դուռ, ճի կատարեալ ճշճարտութիւն, եւ

այդ ճշճարտութիւնը խօսուծ է ի՛մ բերնով.— «Ունայնութիւն ունայնութեանց եւ ամէն ինչ ունայնութիւն»:

ԵԿԻՈՐ.— Ինչո՞ւ էին ուրեմն ի՛մ տանջանքները, ի՛մ կռիւր, ի՛մ անբուն գիշերները, ստեղծագործութեան երկունքը, ի՛մ որոնումները... Ինչո՞ւ:

Մի ՈՄՆ.— Լսի՛ր, ճահկանացու. դու անսխալ ճակատագրի պատուէրով եւ նրա անխղիճ օրէնքներով եկար յաւիտենականութեան դուռը եւ անկատար թողիր այնտեղ ճարդկութեան բազմի հրաշափառ տաճարը: Ուրիշները, քեզ նճանները, կը սկսին շինել ճարդկութեան բազմի նոր տաճարներ եւ, չաւարտելով, նոյն ուղիով կուգան այստեղ անսահճան ու խոր տարածութեան եւ ժամանակի ձեջ յաւիտենականութեան պատուանդանին: Եւ այդպէս դարէ ի դար, անվերջ եւ անսկիզբ: Իսկ կեանքը այնտեղ, երկրի. արեգեքի ճի աննշան հատիկի վրայ, կը մնայ իւր էութեամբ անփոփոխ, անխախտ: Այնտեղ ճիշտ զօրեղը կը հարստահարէ անգորին, այնտեղ ճիշտ կը տիրէ լացը, կոծը եւ անարդարութիւնը: Կսկիծը եւ զրկանքը այնտեղ ճիշտ կը բաղխեն խրճիթների դռները, իսկ ուրախութիւնը, լիութիւնը ու փարթաճութիւնը հոյակապ պալատների դռները: Հազարաւոր ճարդիկ պիտի չարաչար տանջուին յանուն բարօրութեան անհատի, ձեկի ճիայն, նրա քճահաճոյքների, նրա ցանկութիւնների համար: Եւ աշխարհը, ճահկանացու, երբեք, լսո՞ւ՛մ ես, երբեք չի տեսնիլ բազմի երեսը եւ երբեք սէրը: Եղբայրութիւնը եւ աղատութիւնը չեն կարող տիրել այնտեղ: Կը տապալուին քո շինած յանուն ճարդկութեան բազմի հոյակապ տաճարները. փուշը եւ տատակը կը ճաճկեն նրանց կաճարակապ ճուռքը եւ ճիայն չղջիկները եւ բուրբը կ'ապրին նրանց խարխուլ աւերակներում:

— Լսի՛ր, օ՛, լսի՛ր, անճանօթ. (ճնկաչոճ) օ՛, ի՛մ խեղճ սիրտ:

Մի ՈՄՆ.— Կը բորբոսնին քո զանգերը, եւ կրկին աշխարհին կը տիրեն ինչպէս եւ առաջ, ինչպէս եւ ճիշտ, քէնը, ստեղծութիւնը, յուսահատութիւնը եւ ատամների կըճտուծը:

ԵԿԻՈՐ.— Օ՛, ինայիւր, ինայիւր ինճ: Արիւնս ստաչուծ է երակներէս ձեջ եւ սիրտս զագարուծ է բարբախել:

Մի ՈՄՆ.— Եւ ճարդկութեան բոլոր որոնումները, նրա ամէն ձգտումները դէպ ի բարին, լաւը,

վեհը եւ կատարեալը, դէպ ի լուսափայլ բարձունքը, դէպ ի աստղերը — ծիաջն խղճալի փորձեր են եւ ոչ աւելի: Մարդկութեան թեւերը կապած են, կաշկանդուած. նա գիտէ սողալ եւ չէ կարող թռչիլ:

ԵԿԻՈՐ.— Կապած են... առ ձի՞շտ:

ՄԻ ՈՄՆ.— Իբրեւ երազ, լի զարհուրելի տեսիլներով, անցնում է ճարգկային կեանքը որոնումների, յանդուգն ձգտումների եւ թռիչքների յուսահատ փորձերի մէջ եւ ձիշտ վերջանում է նրանց պարտութիւնով, անկումով, եւ ծիաջն անխուսափելի մահը, փակելով այդ խեղճ ճարտիրոսների աչքերը, աւրիս է նրանց յաւիտենական հանդիստ:

ԵԿԻՈՐ.— Մահ՛ջը. Դու ասում ես ճահը: Այո, ես լսում եմ ճահուան հրեշտակի թեւերի խշխշոցը, ես զգում եմ նրա ցուրտ շունչը: Թող գայ ճահը... ես...

ՄԻ ՈՄՆ.— Եւ նա կը գայ, ճահկանացո՛ւ (ձեռնով նշան է ցալիս. երեւում է երիսասարդը նրան) Կատարի՛ր... (Երիսասարդը մօտենում

է Եկուորին եւ դիպչում է նրա կրծքին իւր սրով: Որո՞ս եւ փայլալ):

ԵԿԻՈՐ.— Կա՛ց: Ես լսում եմ իմ զանգերի զօղանջիւնը: Օ՛, նրանք աւետում են արար աշխարհին սէր... լսո՞ւմ էք...

ՄԻ ՈՄՆ.— Այդ զարկում է քո օրհասական ժամը:

ԵԿԻՈՐ.— Ի՞ճ... իմ ժամը (Երիսասարդը կրկին դիպչում է սրով Եկուորի կրծքին եւ վերջինս փռվում է անշունչ գետին):

ՄԻ ՈՄՆ.— Մարդը աւարտեց իւր կեանքը: Այդպէս էր, կայ եւ լինելոց է յաւիտեանս յաւիտենից: (Անհետանում է: Մի փոքր դադար):

ԵՐԻՏԱՄԱՐԴԸ.— Յաւիտեանս յաւիտենից:

Վ Ա Ր Ա Գ Ո Յ Ր

Նոր Նախիջեւան, 1929

Սուեր է տանում.

Ու հեռաւոր գաւառների, բլուրների ծայրին ցցած

Դաժան ու մութ դղեակներից,

Զրահաւորած ասպետների

Գայլաբարոյ

Շուքն է սողում:

Ծունկերը վար, ժողովուրդը Փարիզի

Զոքել է:

Մուրացիկ վարդապետներ

Տաղ են երգում: Մինչ քանդակած,

Նտար Դամի դռան առջեւ

Անշարժ կանգնած, քարէ խմբով

Մեծ սրբերի դողդղացող ձեռքերի վրայ

Մի վշտահար լոյս է շարժւում

Եւ տենդի պէս տրորում բոլոր արձանների

Մսերը.

Արքան չոքում, աղօթում է:

Վերը,

Քիմերաները

Ծիծաղում են:

Արաբական, ոսկեծաղիկ մետաքսների

Եւ սքածայր մի գլխարկի տակը կորած,

Ոլոր, թրջւած շրթունքներով

Եւ այտերով վարդագոյն՝

Ներս է մտնում թագուհին,

Եւ քաշքշում երկայն փէշը:

Հոհում է եղջիւրաւոր սատանան:

— «Մեսի՛ր, Ֆրանսան

Աղօթում է: Արծաթածայն մի դողանջ

Բոց է շարժում: Տեսէք, վարը, Սորբոնի մեծ վարպետի

ձաղաս գլուխը դողդողում է».

Ասում է

Եւ կուչ գալիս:

Եւ մինչ բարձր սիւնների շուրջ

Երգեհոնը թեւարկում է. քարերի տակ

Հուր է վառում՝ աշտարակը կատարին

Քիմերան

Կէս խենդացած, մագիլները մխրճում է մարախուղին,

Շրթունքները երկարում՝

Նազովրեցի Յիսուսի դէմ

Պոռո՛ւմ:

ԿՈՍՏԱՆ ԶՍՐԵԱՆ

ՇՐՋՈՒՄ ԷՐ ԷՆՏՈՒԶԻԱՍՏԸ...

Մկրտիչ Արմենի բանաստեղծութեամբ ու սրամտութեամբ լի այս փնտիկն պատկերը՝ կ'արտասպենք նոր Ուղիներ: Մկրտիչ Արմենի սաղանդաւոր նորեկ մըն է, որմէ արդէն նոր Ուղիներ իր 2—3 եւ 4 բիւերուն մեջ հրատարակեց *Անվերադարձ ձանապարհ* սիսդուսով ուշագրաւ վեպ մը:

1.

Շրջում էր էնտուզիաստը (*) Երեւանի ծայրամասերով եւ մտածում էր: Նրա գլուխը լցուած էր բազմաթիւ մտքերով և աչքերը՝ նոր տպաւորութիւններով: Եւ նա չէր կարող ընդհատել իր ձանապարհը, վերագտնալ...

Նրան գիւթում էին նեղ նրբանցքները եւ հանդիպող ծառաշատ պարտէզները: Բարձր պարիսպներն իրենց ետեւում հազար ու մի հրաշքներ էին թագցնում նրա աչքից եւ շրջում էր նա,—էնտուզիաստը...

Շրջում էր էնտուզիաստը: Շրջում էր և նրան տանում էին նեղ փողոցները, կանգնեցնում մի դրան առաջ, ապա նորից քայլել տալիս: Եւ նա գնում էր, և նա ուրախ էր, որ չգիտէր թէ ուր էր գնում: Իւրաքանչիւր անկիւնն իր ետեւում մի նոր տեսարան էր թագցրած լինում եւ իւրաքանչիւր թեքուածքը՝ նոր տպաւորութիւն:

Մի ժամ էր, ինչ նա ներս էր մտել մի նրբանցք եւ գնում էր, բայց գեռ ուրիշ փողոց չէր դուրս գալիս: Օձապտոյտ նրբանցքը գեռ ձգւում էր հազար ու մի քմահաճ զիկզակներով, եւ հիացած էնտուզիաստը գնում էր...

Ահա նա դուրս ելաւ մի լայն փողոց: Լայն եւ ամալի: Փողոցի մի ծայրը թեք-

ւում էր գէպի ինչ որ կողմ եւ կորչում, իսկ միւս ծայրը բացւում էր գէպի լայն եւ անծառ գաշտը: Թւում էր, թէ այդ փողոցով վերջանում էր նրբանցքների պանորաման: Բայց էնտուզիաստը իր վնասող հայեացքով գտաւ մի ուրիշ նրբանցքի բացուածք այդ լայն փողոցում եւ կարօտով ներս մտաւ...

Նորից շրջում էր էնտուզիաստը... նա ոչ մի տեղ չի տեսել այս ամէնը եւ Երեւանը նրան թւում էր աշխարհի ամենահետաքրքիր քաղաքներից մէկը:

Ոչ մի տեղ չկայ ծայրամասային այս զարմանալի անդորրը, այս ամալութիւնն ու շոգի այս թմրեցնող յատկութիւնը: Ոչ մի տեղ չկան այս տարօրինակօրէն նեղ եւ մարդկային հետաքրքրութիւնն այդքան դրաւող նրբանցքները...

Ոչ մի տեղ չկայ,—ստո՛ւյ...—ահա այս տեսարանի նման մի ուրիշը...

էնտուզիաստը կանգ առաւ հիացմունքից քարացած: — Նրբանցքի միապաղաղ գորշ պատերի շարունակութիւնն ընդհատելով՝ կանգնած էր երկյարկանի տան մի պատ: Ինքնին, այդ պատը ոչնչով հետաքրքիր չէր: Բայց ահա, երեւում է տան ճակատը, որը գտնուում է պարտէզի մէջ:

Տան ճակատը... Արեւելեան ո՞ր գեղեցկուհու ճակատն այդքան զարդարուն է եղել եւ այդքան գոյնզգոյն... Եւ ո՞ր գե-

(*) էնտուզիաստ, — Գրանցարկն enthou-siaste բառն է, խանդավառ, երագամոլ:

ղեցկուհու աչքերն են աշնքան խորիմաստ
և հետաքրքիր երեւացել իրենց ետեւում
թափարած գաղտնիքներով, որքան այս
լուսամուտները...

... Եւ ո՞ր աղջկայ կուրծքն է այդքան
գրաւիչ և սքանչելի թուացել, որքան այս
երկար պատշգամբը...

Շրջում էր էնտուզիաստը և կանգ ա-
ռաւ: Պարտէզի ծառերն իրենց խիա սասե-
րի տակ ծածկել էին այդ գեղեցիկ տունը:
Եւ այդ տունն ինչի՞ էր նման. — տա՞ն էր
էր նման, թէ պալատի, տա՞ն էր նման, թէ
երազի, աա՞ն էր նման, թէ երգի...

Եւ ներսից, պարտէզի պատի ետեւից,
լսում էր, թէ ինչպէս խոխոջում էր շու-
րը եւ գնում էր, չբխես ուր տեղից եկած
և դէպ ի ուր շարունակուելով: Էնտուզիաս-
տը չէր յիշում, որ իր շրջագայութեան
ընթացքում նա այս մօտակայքում շուր
տեսած լինէր...

Զարմանալի էր եւ սիրելի... Իսկ շուր-
ջը, նբբանցքում, ոչինչ որոշել չէր կարելի:
Երեւում էին միայն նբբանցքի երկու ծայ-
րերը, որոնք կորչում էին իրենց թեքուածք-
ներում: Ուրիշ ոչինչ չէր երեւում եւ էն-
տուզիաստը չէր կարող որոշել շրջակայքի
պատերը ունի իսկ մօտաւոր չափով: Բարձր
պատերը, նեղ նբբանցքը և նրա զիգզակու-
թիւնն իրենցով թափցնում էին այդ տե-
ղերի գաղտնիքը:

Բայց ահա պատշգամբը... Այնտեղից,
երեւի ամէն ինչ կ'երեւայ... երեւի մի ան-
տվոր տեսարան կը բացուի դէպ ի նբբ-
բանցքների, պարտէզների ու անների խճըճ-
ուած ցանցը...

Այսքան ժամանակ էր, որ շրջում էր
էնտուզիաստը, բայց ոչինչ որոշել չէր կա-
րող...

2.

Առաջին միտքը, որ զբաղեցրեց էն-
տուզիաստին, այդ աշն էր, թէ ովքե՞ր են
ապրում այդ տանը: Անհնար էր, որ նման

գեղեցկութիւնն իր մէջ թափարած չլինէր
աւելի խորը մի գեղեցկութիւն...

Անհնար է, — մտածեց էնտուզիաստը, —
որ այստեղ պառանքներ և ծերեր ապրին:
Անհնար է, որ տեղ կամ չար մարդիկ
ապրին այդտեղ: Անհնար է ենթադրել, որ
այդ երգի նման տանն ապրում են չոր,
գործնական մարդիկ...

Իսկ ո՞վ, ո՞վ է ապրում այդտեղ...

էնտուզիաստը մտածում էր: Նրա մըա-
քերը շրջում էին բոլոր ուղղութիւններով,
բոլոր կողմերով եւ կանգ էին առնում
միեւնոյն կէտի վրայ: — Այդ տանն ապ-
րում է մի լա՛ւ, մի սիրելի՛ աղջիկ...

— Կարինէ, — մտածեց էնտուզիաստը:

Նա նորից նայեց պարտէզից երեւացող
ծառերի գապաթներին, պատշգամբին, լու-
սամուտներին, որոնք վակ էին և վարա-
գուրուած:

— Կարինէ, — մըմնջաց էնտուզիաստն
ինքնիրեն:

Պատշգամբին վրայ կտխուած ծառի
ճիւղերը խշշացին եւ նորից կանգ առան:
Մի թեթեւ հով եկաւ և անցաւ: Էնտու-
զիաստին թուաց, թէ մէկն իրեն գուր-
գուրեց:

Վերեւում, տան գուռը բացուեց պա-
տշգամբի մէջ և՛

— Կարինէ՛, — բացազանչեց էնտու-
զիաստը:

Աղջիկը չսեց: Նա գնաց դէպ ի պա-
տշգամբի միւս ծայրը և այնտեղից վեր-
ցնելով մի կառոյտ ջրաման՝ վերադար-
ձաւ: Նրա բարակ զգեստի տակ զգացում
էր աղջկայ կազմուածքի ամբողջ գեղեց-
կութիւնը: Ոսները մերկ էին և երեւում
էին իրենց կաթնափայլ գոյնով: Նրա մի
ունն անփութօրէն բացուել էր և նրա
կրծքի սպիտակութեան վրայ ծառն իրա
կանաչաւուն լոյսն էր գցել: Նա ունէր եր-
կար մազեր որոնք շաղ էին եկել մէջքի
վրայ:

Իսկ դէմքը...

էնտուզիաստը այդպիսի գեղեցկութիւն
չէր տեսել...

— Կարինէ, — մըմնջաց նա:

Մի վայրկեան տեւեց զա, թէ մի ամբողջ ժամ, — Էնտուզիաստն ասել չէր կարող: Միայն այն ժամանակ նա սթափուեց, երբ աղջիկը նորից ներս մտաւ տուն:

— Կարինէ, — մտածեց էնտուզիաստը, կրկնելով իր տարիներով երազած, բայց անգոյ աղջկայ անունը...

... Նորից շրջում է էնտուզիաստը, բայց նրա մտքերն անդադար զբաղուած են աղջկանով: Ահա նա մի քանի քայլ եւս գնաց, բայց շարունակել չի կարող: Նա վերադարձաւ: Նա նորից շտապում է դէպ ի

— Կարինէ...

Պատահականօրէն յայտնուած

— Կարինէ...

Աքանջելի տունն ու պարտէզը

— Կարինէ...

Եւ դէպ ի անծանօթ հրաշալի աղջիկը...

Գալիս է էնտուզիաստը: Կանգնում է իր նախկին տեղը եւ նորից նայում է: Նրա կարծքը լիքն է սիրով ու վշտով, կարօտով ու տանջանքով: Նա ուզում է ճշալ, կանչել նրան, նայիլ վերեւ, դէպ ի պատշգամբը եւ խօսել նրա հետ... խօսել...

... Ասել նրան, որ երկար տարիներ ինքը նրան է վնասել եւ նրան է երազել: Բայց ոչ մի տեղ չի գտել և չի էլ գիտցել թէ ուր է ապրում նա, — Կարինէն...

Եւ ահա, ահա յայտնուել է նա... Այսպէս յանկարծ եւ այսքան պատահաբար... Մի՞թէ այժմ պէտք է ընդմիշտ բաժանուել, հեռանալ: Մի՞թէ Կարինէն ևս չի սիրում իրեն, մի՞թէ նա ևս իրեն չի երազել եւ այժմ մի՞թէ չի մեկնի իր սպիտակ, բարակ թեւերը եւ չի մըմնջայ:

— Եկ վերեւ, ինձ մօտ եկ, էնտուզիաստ...

3.

Էնտուզիաստը կը նստի պատշգամբում, կը լսի ջրի եւ ծառերի խշշոցը և իր Կարինէին մեզմ կը գրկի... Իր կողքին կը

նստեցնի նրան եւ կը նայի նրա նուրբ եւ փխրուն կազմուածքին, մարմնի գունատ կաթնաուեն երանգին, կանաչ աչքերին եւ կը շոյի նրա թոյլ երկար թեւերը...

Ո՛վ կարող էր ենթադրել, որ էնտուզիաստն հէնց այստեղ պիտի գտնէր նրան, ում այնքան վնասել է...

Ահա իր երջանկութիւնը... Նա եկել է, մտել այս նրբանցքների լաբիրինթոսի չգիտես թէ որ անկիւնը, բնակուել է այս տանը, որպէս զի մի օր էլ, իր ետեւից, կոյր պատահականութեամբ իր մօտ բերի էնտուզիաստին...

— Կարինէ... — մըմնջում է էնտուզիաստը եւ չի համարձակում կանչել նրան, թէեւ վտտահ է, որ Կարինէ է նրա անունը և նա այս տանն ապրում է մենակ...

Նրան գեղեցիկ չի թւում այդ, — կանչել աղջկան: Նա նորից դուրս կուգայ պատշգամբ: Եւ երբ նորից դուրս գայ, էնտուզիաստը կը նայի նրան իր սիրոյ աչքերով եւ աղջիկը կը զգայ այդ...

... Իսկ երբ նա նայի էնտուզիաստին, էնտուզիաստը կը տայ նրա անունը.

— Կարինէ...

Էնտուզիաստը, որն այդքան շրջել էր և յոգնութիւն չէր զգացել, այժմ յոգնեց այդ ներքին, հագեկան լարուածութիւնից: Նա յենուեց դիմացի պատին եւ սկսեց սպասել: Նրա աչքերն անթարթ սեւեռուած էին դէպ ի պատշգամբ, ուր ոչ ոք չէր երեւում: Երբեմն միայն, քամին շարժում էր պատշգամբի վրայ կախուած ծառերի ճիւղերը և այդ ժամանակ էնտուզիաստին թւում էր, թէ նորից գալիս է նա, — Կարինէն...

Եւ գոհ էր էնտուզիաստը, որ ծառերի կանաչն արգէն յոգնեցնում էր իր աչքերը: Երբ որ դուրս գայ այդ սպիտակ աղջիկը, նա էնտուզիաստի յոգնած աչքերում կանաչ լոյս հագածի պէս կ'երեւայ եւ այդ աւելի երազական կը լինի...

4.

Երկար չսպասեց Էնտուզիաստը: Ահա նորից դուրս եկաւ աղ ջիկը եւ սկսեց սլա- տը շքամբն աւելել: Աւելելիս, կռացած գիր- քով, նա տեսաւ Էնտուզիաստին եւ հետա- քըրքեր նայեց:

Հասել էր վայրկեանը Էնտուզիաստի համար: Նա հիացմունքով նայեց աղ ջիկայ աչքերին եւ շշնջաց.

— Ո՞վ ես դուն...

— Ե՛ս, Ամալիա Յարութիւնեան, կամ- սոմուլիստիկա: Ի՞նչ ես ուզում, ընկեր...

Էնտուզիաստի աչքերը մ'թնեցին: Մի վայրկեանում չքացաւ նրա երազը:

— Ես այստեղ կորցրի իմ կարկնէին... մրմնջաց նա:

— Կարկնէ՛, — հարցրեց աղ ջիկը վերե-

ւից. — այստեղով, որքան որ գիտեմ, մարդ չի անցել: Ի՞նչ տեսակ կ'ին էր, սլառա՛ւ, թէ ջահի...

Ապա մ'ի բոպէ մասածելուց յետոյ, բա- ցադատչեց.

— Սպասիր ամուսնուս հարցնեմ... Նա երկար ժամանակ սլատշքամբում՝ նստած էր. գուցէ տեսած լինի...

Ապա բզուեց—

— Վահահ՛ն. .

Ու մի քիչ սալասելուց յետոյ, տեսնե- լով, որ ամուսինը դուրս չեկաւ, նա ինքը գնաց ներս, նրան հարցնելու: Եւ երբ նո- րից դուրս եկաւ, բերելով բացասական պատասխան, ներքեւում, փողոցում, ոչ ոք չկար:

Էնտուզիաստը արդէն անհետացել էր...

Երեւան

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՄԷՆ

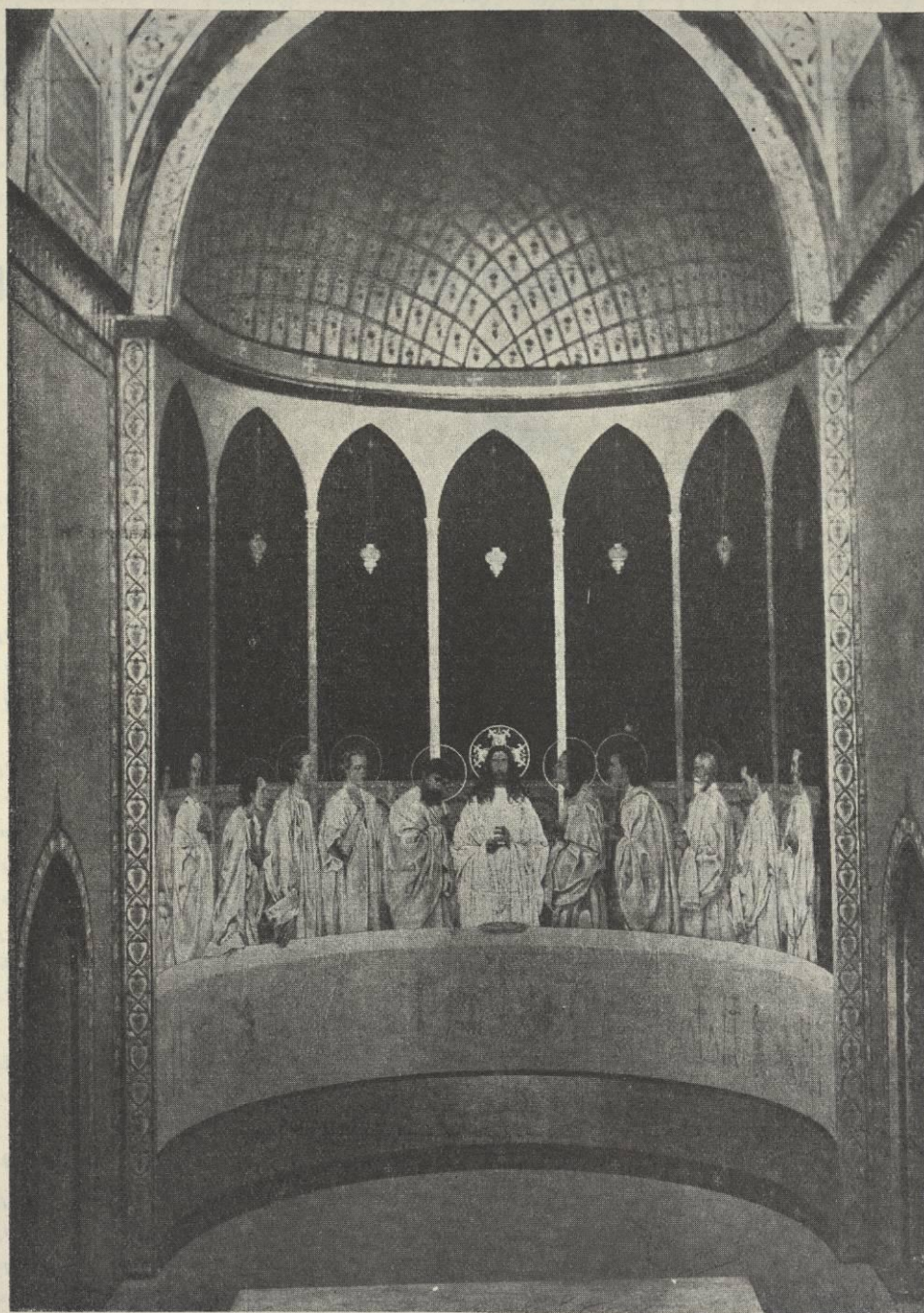

Չեղունեն կախ՝ հին մասուռի մը գեղջուկ,
Շասոնց շիջած՝ սիրքս ջահ մ'ե արծաթե,
Չոր մեհամոլ սարդ մ'ոսայնով կը պատե
Գիտելով ծուռ՝ պատին փակած Սուրբ մ'անուխ:

Կրտսր մ'արեւ ու, մերթ ընդ մերթ, շունչ մը հով
Կը փայփայեն մեհուրիւնն իր բախճաւէս.
Չեղաւ սակայն բարի ձեռք մը որ դողով
Բերէր անոր ֆիչ մը կրակ, ֆիչ մը ձեթ...

Դամասկոս

ԳՈՒՍԱՆ

ԼՎՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հին հարսարազեսուրիւն, յաւելեալ զարդերով
'Ներհեր' Սուրբ Ընթրիք, Որմնանկար՝ Ժ. Հ. ԲՈՋԷՆՆԻ

ԼՎՈՎԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ե Ի

ՅՈՎԱՍԷՓ ԹԵՆՏՈՐՈՎԻՉ ԱՐՁԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԿԱՏԱՐԱԾ ԳՈՐԾԸ

Ամենքս զիտէինք թէ Կալիցիոյ Մայրաքաղաքին՝ Լվովի մէջ (գերմաներէն բառով՝ Լէմպերկ) Անիի Հայ ազնուականութեան մէկ կարեւոր մասը գաղթած էր Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն ու մանաւանդ մեծանուն Ռստանն աւերող ահաւոր երկրաշարժէ մը յետոյ (ժ.Պ. դար). իմացած էինք նաեւ թէ հոն հայկական եկեղեցի մը կայ զարեւր առաջ շինուած. որոշ թուով Հայեր լսած էին համբաւը Լեհահայ Յովսէփ Թէոտորովիչ Արքեպիսկոպոսին որ Լեհաստանի քաղաքական, կրօնական ու մտաւորական կեանքին մէջ կարեւոր տեղ մը զբաւած է իր լայն ու զարգացած իմացականութեամբ եւ իր բեմբասացի տաղանդով: Բայց մենէ ոչ մէկը թերեւս որոշ չէր գիտեր թէ Լվովի Մայր Եկեղեցին ժ.Պ. դարուն իսկ է որ շինուած է, թէ Հայ ճարտարապետական հին ոճին, Անիի ոճին, հարազատ ու գեղեցիկ նմուշներէն մին է ու գեղարուեստական մեծ արժէք ունի եւ թէ Թէոտորովիչ Արքեպիսկոպոսը երկար տարիներէ ի վեր անոր բարւոք պահպանման, նորոգման եւ ընդարձակման գործին աշխատիլն իր կեանքի նպատակներէն մին ըրած է: Ասիկա՝ վարչաւայէն վերջերս Փարիզ եկած Լեհահայ անձնաւորութիւն մը, Պարոն Ռոսքօ Պոկտանովիչ, յայտնած է Պ. Տիգրան Քէլէկեանին որ, գեղարուեստական մեծ արժէքներու հասկցող ու բարեկամ, այդ հարցով ջերմօրէն հետաքրքրուելով եւ փափաքելով նորոգման ու ընդարձակման գործին (որ դեռ չէ վերջացած) օգնել եւ ուրիշ Հայեր ալ մղել օգնելու, խօսեցաւ ինծի այդ մասին

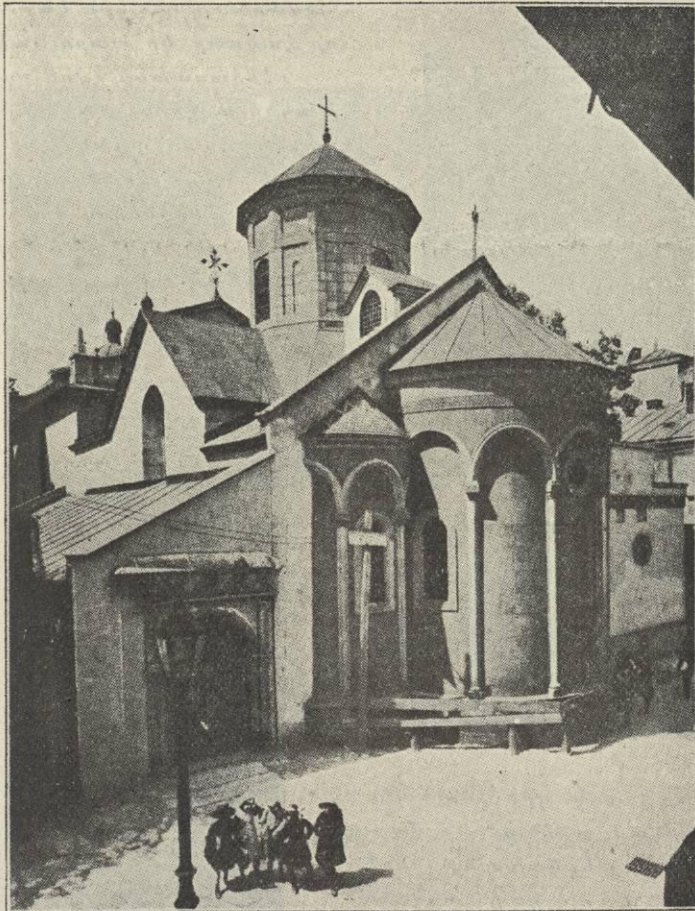
եւ խնդրեց որ զբեմ Արքեպիսկոպոսին եւ մանրամասն տեղեկութիւն ուզեմ անկից: Հարցը իսկապէս շահեկան ըլլալով Հայ արուեստի տեսակէտէն, զրեցի Նորին Սրբազնութեան եւ ստացայ իրմէ երկու սիրուն նամակներ, մին Պ. Քէլէկեանին եւ միւսն ինծի ուղղուած, եւ ատոնց հետ Մայր Եկեղեցւոյն եւ յարակից շէնքերուն այլ եւ այլ մասերը ներկայացնող բազմաթիւ լուսանկարներ եւ ատոնց վրայ խօսող պատկերազարդ երկու զրքոյկ (մին Ֆրանսերէն, միւսը փոլոնիերէն), ինչպէս եւ մեքենագիր ընդօրինակութիւն մը գեղարուեստի հեղինակաւոր պատմաբան Փրօֆէսէօր Ստչիկովսքիի ղերմաներէն մէկ ընդարձակ անտիպ ուսումնասիրութեան որ նուիրուած է հայ ճարտարապետութեան այս յիշատակարանին:

Ահա ինչ որ կ'ըսէ Նորին Սրբազնութիւնը Պ. Քէլէկեանի ուղղուած նամակին մէջ.

«Պարոն,
 «Ամենամեծ հաճոյքով իմացայ Պ. Չ. նամակէն թէ դուք կը հետաքրքրուիք Լվովի հինաւուրց Մայր Եկեղեցիով եւ անոր վերաշինութեան աշխատութիւններով զոր կը վարեմ քսան տարիէ ի վեր: Ինչպէս գիտէք, այս եկեղեցին Հայ արուեստի մէկհատիկ յիշատակարան մըն է Եւրոպայի մէջ. իմ կեանքիս էական գործերէն մին համարած եմ ուրեմն անոր գեղեցկութիւնը զուրս ցատքեցնել իրեն արժանի ձեւով մը: Պ. Չ. ինձմէ խնդրած ըլլալով որ իրեն որոշ տեղեկութիւններ ղրկեմ Լվովի Մայր Եկեղեցւոյն ու անոր վերաշինութեան մասին, ղրկեցի անոր շատ մը լու-

սանկարներ ու գրքոյկներ, եւ ուրախ պիտի ըլլամ իմանալով որ, զանոնք տեսնելէ յետոյ, ձեր շահագրգռութիւնը մեր հինաւուրց սրբավայրին համար բազմապատկուած է: Պէտք չունիմ շեշտելու թէ ինչքան խոր պիտի ըլլար երախտագիտութիւնս, եթէ ձեր նախաձեռնութեան շնորհիւ օգնութիւն մը կարենայիք գտնել ձեզի մօտիկ եղող շրջանակներու

զնահատել ուղէին, վասն զի արուեստի այսպիսի կոթող մը բոլոր Հայոց սեփականութիւնն է, առանց դաւանական խտրութեան: Երբ Ռէմսի Մայր Եկեղեցին աւերուեցաւ պատերազմի ատեն, ամբողջ Փրանսական ազգն ու կառավարութիւնը միահաղոյն ձեռք զարկին անոր վերաշինութեան, ազատախօսներ, կաթողիկէներ, բողոքականներ, բոլորը

ԼՂՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Ամբողջական երեւոյրը՝ կողակի կողմէն տեսնուած

մէջ: Որովհետեւ որքան աւելի Հայ ազգին հանճարի այս յուշարձանը վերաշինուի այնպիսի ձեւով մը որ անոր զեղեցկութեան ամբողջ շքեղութիւնն ի վեր հանէ, այնքան աւելի պերճաբանօրէն անիկա Եւրոպային պիտի խօսի Հայ ազգի ճոխ մշակոյթին վրայ:

«Մեծ սխալ մը գործել պիտի ըլլար՝ եթէ այս յիշատակարանին արժէքը այս կամ այն կրօնական յարանուանութեան տեսակէտով

միացան այդ դործին մէջ, վասն զի կը զգային թէ Ռէմսի Մայր Եկեղեցին բովանդակ Ֆրանսայի սեփականութիւնն է եւ փառքը, անկախ՝ անհատներու անձնական համոզումներէն: Բայց նոյն իսկ Ֆրանսայէն դուրս, բողոքական Բոքֆելլէրը անազին գումարներ զբրկեց վերաշինութեանը համար այդ սրբավայրին գոր կը նկատէր ոչ միայն մէկ ազգի, այլ ամբողջ մարդկութեան մշակոյթին փառաւոր

մէկ յիշատակարանը: Ուրեմն անհունօրէն շնորհապարտ պիտի ըլլամ ձեզի, Պարոն, եթէ հաճիք ձեր նախաձեռնութեամբ եւ ձեր հայ-

տայ՝ եթէ անոր տրուի վեհաշուք շրջանակ մը, կազմեցի վերաշինութեան ծրագիր մը որ այս նպատակին կը համապատասխանէ:»

ԼՎՈՎԻ ՄՈՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Կոզակր՝ դուրսէն տեսնուած

րենասէրի սրտով ինծի օգնել այս մեծ գործն ի գլուխ հանելու:»

Իսկ ինծի ուզողուած նամակէն կ'անջատեմ հետեւեալ հատուածը.

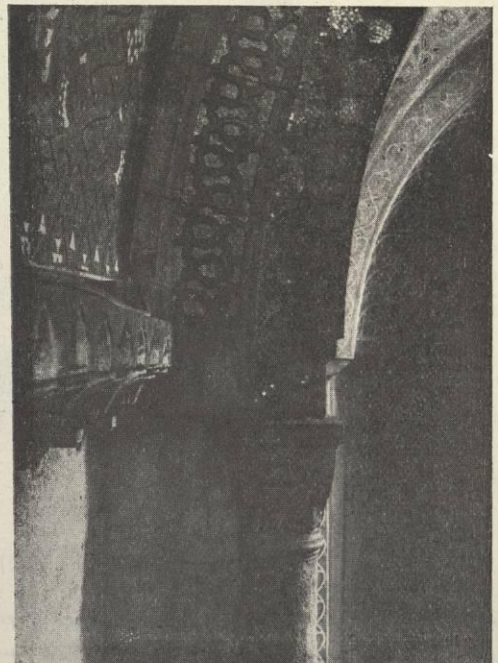
«... Ձեր նամակը, Պարոն, գիտ խորապէս յուզեց, որովհետեւ կրնամ ամենայն ճշմարտութեամբ հաւաստել թէ երկար տարիներէ ի վեր առաջին անգամն է որ ցոյց տրուած այսպիսի ջերմ հետաքրքրութեան մը կը հանդիպիմ Լվովի Մայր Եկեղեցւոյն նկատմամբ, հակառակ որ այդ սրբավայրը Եւրոպայի մէջ դո՛ւրսուող միմիակ յուշարձանն է Հայ արուեստի:

«Այդ եկեղեցին կառուցուած է ժ.Պ. դարուն, երբ Հայ ազնուականութիւնը Լեհաստան գաղթած էր: Քսան տարիէ ի վեր նուիրուած եմ այս հոյակապ եւ հինաւուրց յիշատակարանը վերաշինելու եւ զարգարելու գործին, եւ համոզուած ըլլալով թէ Հայ ճարտարագետութիւնը իր բովանդակ գեղեցկութիւնը եւ իրեն յատուկ հրապոյրը պիտի ցոյց

Անասիլուի յաջորդ թիւերուն մէջ պիտի երեւայ Հայ արուեստի մեծ մասնագէտ Սաշեկոս Գրիգորի աշխատութեան ամբողջական թարգմանութիւնը: Այստեղ կուտամ թարգմանութիւնը Լվովի Մայր Եկեղեցւոյն եւ անոր վերաշինութեան նուիրուած Քրիստոսեան համագոտ գրքոյկին կարելորագոյն մասերուն որ էականը կը պարունակեն.

«Լեհաստանի Լվով քաղաքին ամենէն հին թաղին փողոցներէն մէկուն մէջ, կը բարձրանայ վաղնջական շէնք մը, ծանրաշուք ու խաղաղ գեղեցկութեան յիշատակարան, բազմամեայ թմբիներով հովանաւորեալ բակերով պաշարուած, ուր անցորդին ոտքը կիսովին աւրուած արձանագրութիւններ կրող զամբանաքարերու վրայ կը հոխէ:

«Այս շէնքը, հայկական Մայր Եկեղեցին, Լվովի ամենէն հին յիշատակարաններէն մին եւ ապահովապէս գեղեցկագոյնն է: Շրջապա-

ԼՎՈՎԻ ՄՈՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հին կամարներ ու ֆանդակազարդ սիւներ

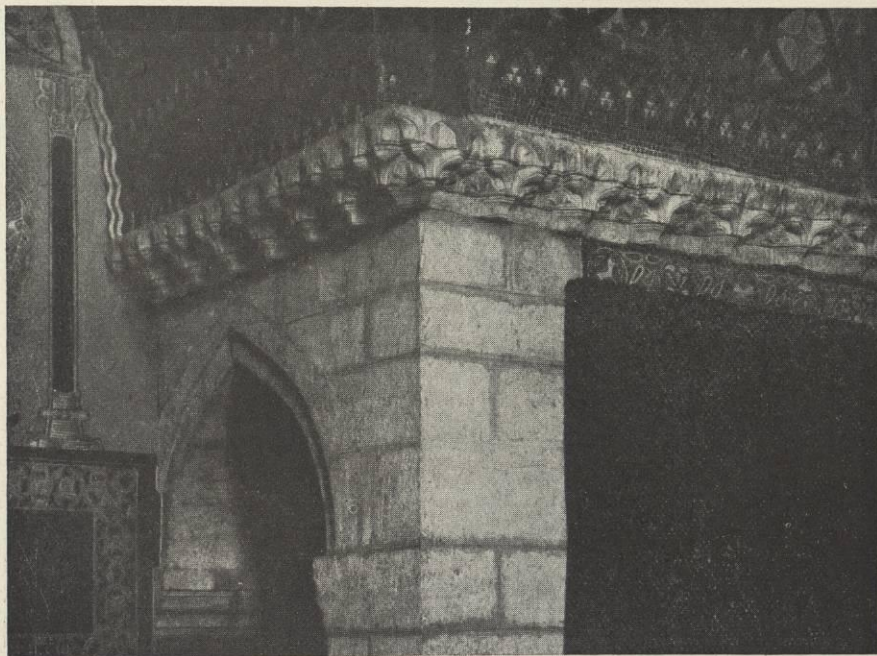
տող մթնոլորտը խորունկ ու նուրբ բանաստեղծութեամբ մը տոգորուած է: Անցորդը որ քանի մը աստիճանով սանդուխէն կ'իջնէ ե-

Կեղեցւոյն պատկառելի պատերը պաշարող բակը, փառաւոր անցեալի մը արձագանգները կը լսէ: Լվով քաղաքը յարգանքով ու սիրով կը դիտէ այդ հինաւուրց եկեղեցին, որովհետեւ Հայերը որ հինգ դար առաջ հոն ապաստանած ու հաստատուած են, անկից ի վեր անդադար քաղաքացիական ազնուագոյն առաքինութեանց բարձր օրինակ մը տուած են, եւ Հայ Արքեպիսկոպոսները Լեհաստանի այդ մասին մէջ գերակշիռ տեղ մը գրաւած

դաք Անիի Մայր Եկեղեցւոյն նմանողութեամբ, կը կաղմէ այժմեան Մայր Եկեղեցւոյն կողակը (abside) եւ դասը:

«Կեղրոնական մասը, որ կը տարածուի մինչեւ մուտքի մեծ դուռը, վերածնութեան ոճով շինուած է 1630ի միջոցներուն:

«Նոռագոյն մասը կառուցուած է 1908էն սկսեալ, երբ այժմեան Արքեպիսկոպոսը Գերթէոտորովիչ ձեռնարկեց հինաւուրց եկեղեցւոյն վերաշինութեան իր մեծ գործին:

ԼՎՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ներհակոզմի հին մասերէն մին, հին քանդակներով վերերը՝ մօզայիքներ Մեհոֆների

են իբր սրբութեան ու հայրենասիրութեան մտատիպարներ: Այդպէս էին հանգուցեալ Սթեֆանովիչ եւ Իսաքովիչ Արքեպիսկոպոսները, այդպէս է այժմեան Հովիւր՝ Յովսէփ Թէոտորովիչ գերապայծառը:

«Լվովի հայկական Մայր Եկեղեցին որ Ամենասուրբ Կոյսին վերափոխման անունը կը կրէ, կը բաղկանայ երեք մասերէ, որոնց իւրաքանչիւրը ուրիշ ժամանակաշրջանի մը կը պատկանի եւ որոնք սակայն ներդաշնակ ամբողջութիւն մը կը կազմեն: Հնագոյն մասը, որ մօտաւորապէս 1370ին կառուցուած է կովածոյ քարերով՝ Հայաստանի Մայրաքա-

«Ժ. դարուն, եկեղեցւոյն ներքին մասը արդիականացուցեալ՝ ուրօքօ ոճի այդ ժամանակաշրջանին յատկանշական անհաշուութեամբ: Միակերպ ձեւի մը ծածկեց հին որմնանկարներն ու դարդաքանդակները, մուրճը քանդեց ծնօտներն ու խոյակները. հին վեհաշուք խորաններուն տեղ բարձրացան նոր խորաններ՝ որոնց վերեւ կը կանգնէին բնօրինակ ձեւերով սուրբերու պատկերներ: Ամպիոնը, եպիսկոպոսական աթոռը, խոստովանարանները, ամէն ինչ այդ նոյն ոճով յօրինուած էր: Ժ. դարուն, Մայր Եկեղեցին չպաշարուեցաւ այն խնամքներով որոնց ար-

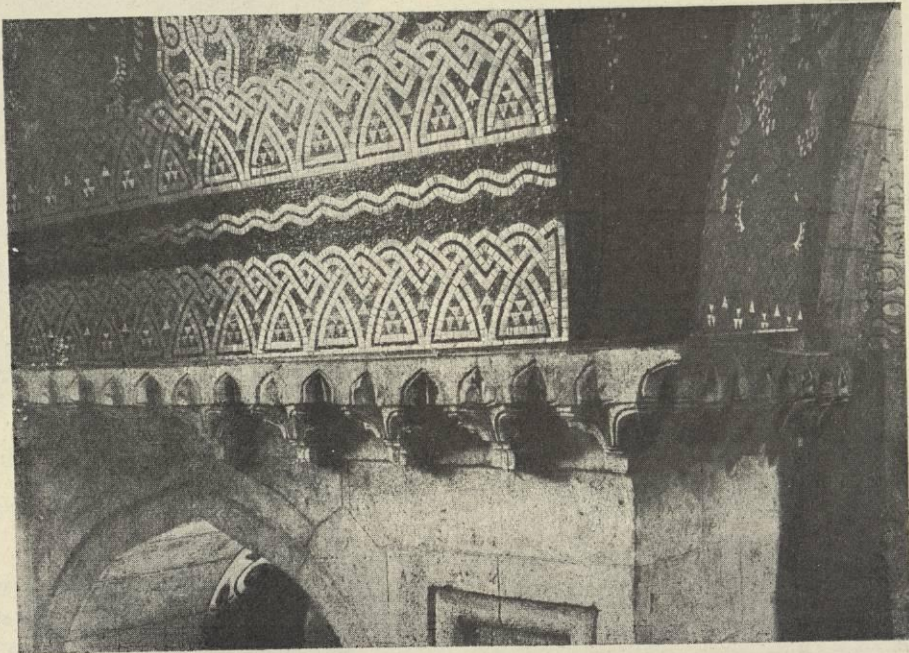
ժանի էր, ու գրեթէ կիսաւեր վիճակի մը մէջ էր որ այժմեան Հոփիւին ձեռքն անցաւ: Պաշտօնի կոչուելէն յետոյ, երիտասարդ Արքեպիսկոպոսը հետեւեալ ծրագիրը գծեց իր խնամքին յանձնուած հինաւորաց յիշատակարանը ճշմարիտ գեղարուեստական գործի կերպարանափոխելու եւ իր նախկին շքեղութիւնը անոր դարձնելու համար:

«1. Պաշտպանել սրբավայրը անոր սպանացող քայքայման վտանգին դէմ:

«Այս աշխատութեան սկզբնաւորութիւնը դժուար եղաւ:

«Պէտք էր գտնել հարկաւոր գումարները այսպիսի մեծ գործ մը ի գլուխ հանելու համար, գտնել եւ ընտրել տաղանդները որ արժանի էին այս հոյակապ յատակագիծները գործագրելու, յաճախ մաքառիլ պահպանողականներու դէմ՝ վերանորոգման մանրամասնութեանց մասին:

«Արքեպիսկոպոսը կուրծք տուաւ այս բո-

ԼՎՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հին մասերէն մին, նոր զարդերու յաւելմամբ

«2. Վերցնել ձեփը որ կը ծածկէ հին դարերը եւ ջնջել ԺԼ. դարու ուօրօք ոճը:

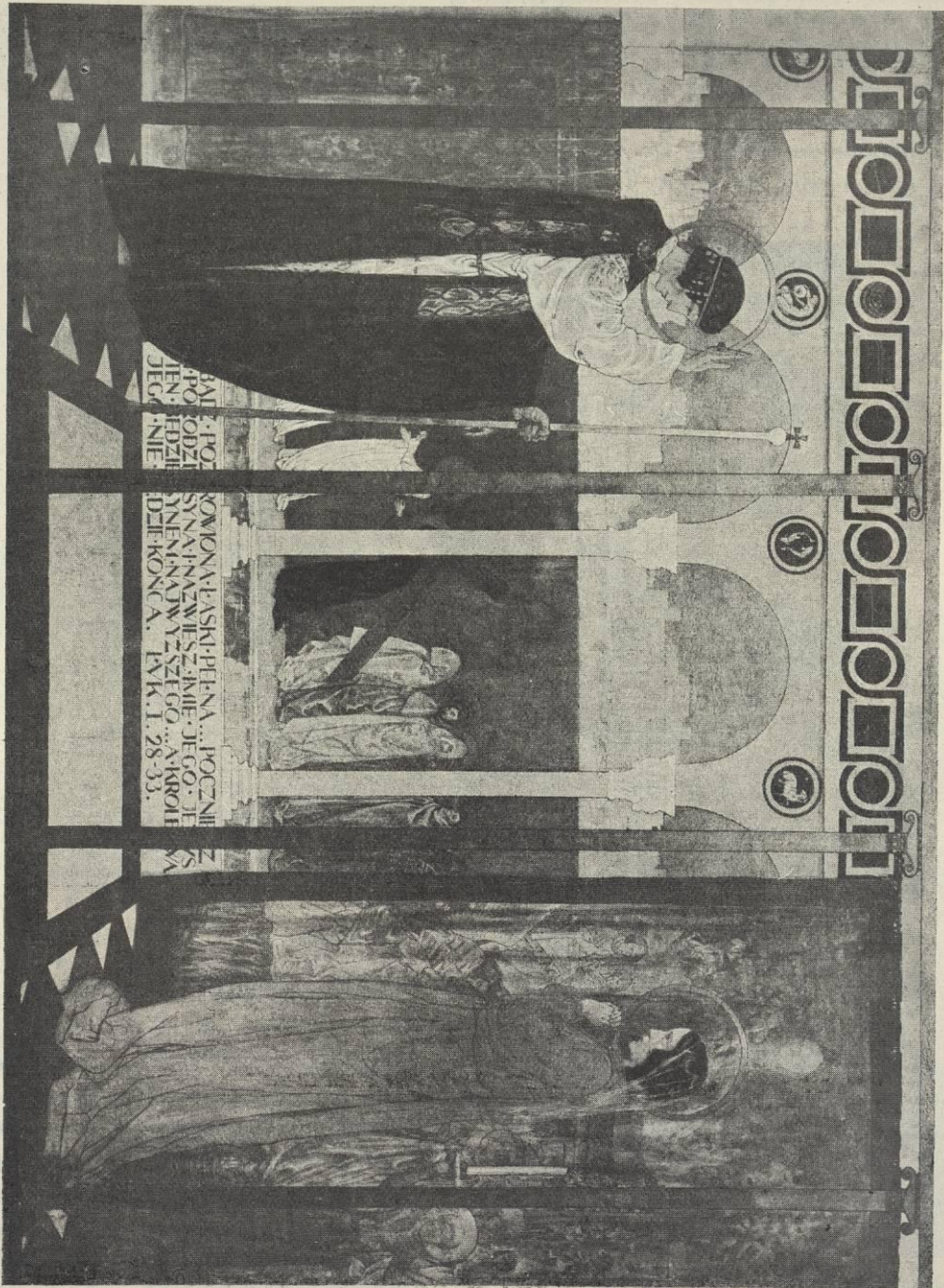
«3. Եկեղեցին զարգացնել որմնակարներով:

«4. Մայր Եկեղեցին մեծցնել եւ ընդլայնել կարենալու համար տաճարին մեծ առանցքին վրայ գլխաւոր մուտք մը բանալ:

«Քառորդ դարէ ի վեր Գեր. Թէոտորովիչ անխոնջօրէն, յամառօրէն, յառաջ կը տանի իր մեծ գործը, հակառակ իր ճամբուն վրայ գտած բոլոր դժուարութեանց: Այսօր կրնայ իր աշխատութեանց հոյակապ արդիւնքներուն վրայ հաճոյքով նայիլ եւ խորին երախտագիտութեան արտայայտութիւնն ընդունիլ բոլոր անոնց որ վերանորոգուած սրբավայրին սքանչացողներն են:

լոր դժուարութեանց, եւ այսօր կրնանք սքանչացմամբ դիտել իր անխոնջ կորովին արդիւնքները: Մայր Եկեղեցին ընդարձակել կարենալու համար, տուն մը գնեց եւ քանդել տուաւ, ու անոր տեղը Եկեղեցւոյն նոր մաս մը աւելցուց, նորաշէն գմբէթին ներքսակող մը զարդարեց մօզայիքով մը որ կը ներկայացնէ Քրիստոսը պաշարուած գառներով, ամբողջութիւնը՝ քրիստոնէական հին ոճով յօրինուած:

«Բայց դեռ կը պակասի մեծակառոյց մուտք մը, պէտք է աւարտել ձեղունին մօզայիքը, աւաղ խորանին մանրամասնութիւնները, Ժ. Հ. Ռոզէնի հոյակապ որմնակարները, մարմարէ ամպիոն մը կանգնել, մարմարով գե-

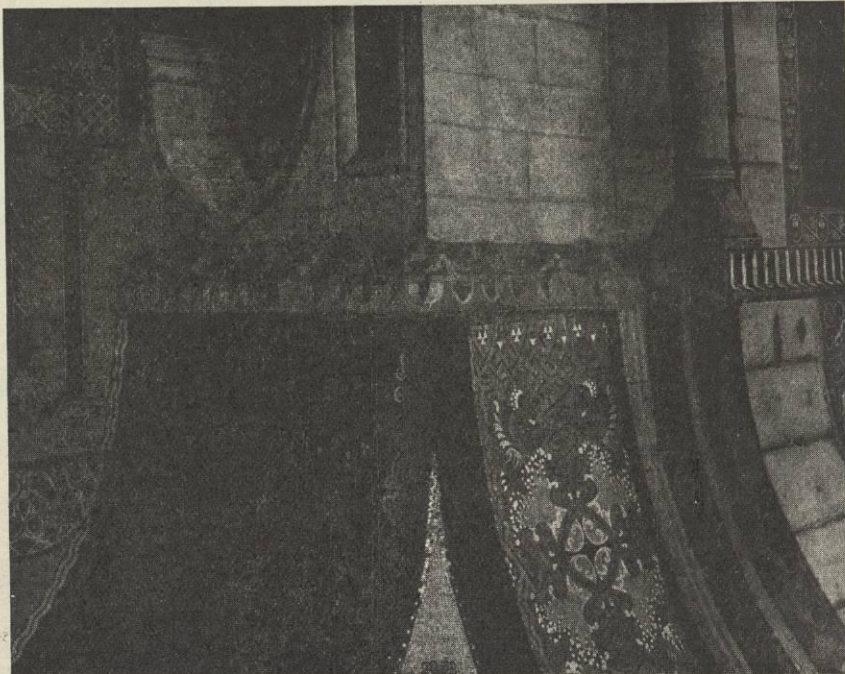

ԼԿԱԿԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵԼԵՑԻՆ
 Աւետար, Որճագիպար՝ Ժ. Է. ՌՈՂԵՆԻՍԻ

տինը սալայատակել: Մէկ խօսքով, դեռ մեծ գումարներ պէտք են այս շքեղ գործն ի կատար ածելու համար:

«Եւ սակայն, արդի վիճակին իսկ մէջ՝ հինաւորց յիշատակարանին գեղեցկութիւնը օտար երկիրներու արուեստագիտական շրջանակները կը շահագրգռէ. ֆրանսական ու գերմանական հանդէսներ դիմեցին Լվով՝ որոշ մանրամասնութիւններ եւ լուսանկարներ խնդրելու համար: Փարիզի La Vie Catho-

«Եկեղեցւոյն հնագոյն մասը, որ իր գծերով Փոքր Ասիոյ մեհենական (hiératique) շինութիւնները կը յիշեցնէ, իր գածէ ձեւիչն, իր միջակ նկարներէն, այդ նախնական ձեւերուն հետ չներգաշնակուող իր խորաններէն մերկացած, մեզի երեւցաւ իր հին կերպարանքով, մաքուր ու ճոխ, Եւրոպայի մէջ մէկ հատիկ: Բարդ մասնէքները (cannelures), քառանկիւնի սիւներու զարդաքանդակները, յատկանշական ծնօտները (corniche) եւ սրբ-

ԼՎՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հին սիւներ ու կամարներ, Մեհոֆիերի մագպիլիներով զարդարուած

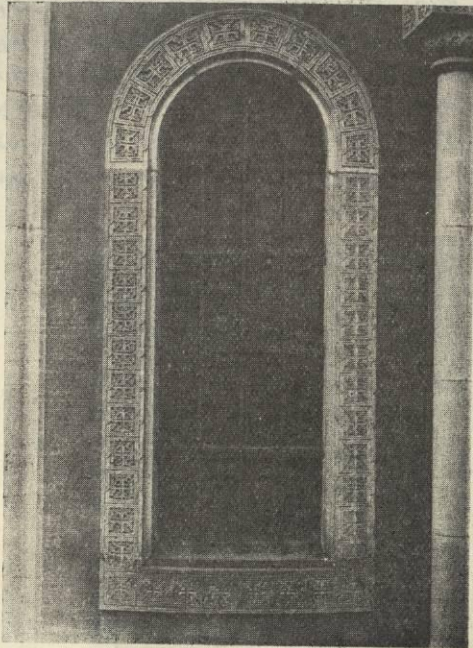
ique հանդէսը իր 1927 Դեկտ. 30ի թիւին մէջ հրատարակեց Փրոֆ. Լ. Տրեքսլէրի «Լվովի հայկական Մայր Եկեղեցւոյն վերանորոգումը եւ Ժ. Հ. Ռոզէնի որմնանկարները» տիտղոսով յօդուած մը, զոր կ'արտատպենք:

«Հիւրերը որ Լեհաստանի ամէն կողմերէն եկած էին Լվովի հոյ կաթոլիկ Առաջնորդ Արքեպիսկոպոս Ն. Ս. Յովսէփ Թէոտորովիչի յորեկեանին մասնակցելու, ասպնջականուեցան ԺԴ. դարու հինաւորց Մայր Եկեղեցւոյն մէջ որ այս հանդիսաւոր առթիւ՝ անսովոր շքեղութիւն մը զգեցած էր:

տաշարժ փոքրիկ ուխտանուէր խաչերը՝ ալապատրէ տախտակներու կամ պարզապէս պատերու քարին վրայ քանդակուած, ձեւին տակ լաւ պահպանուած, ԺԵ. դարու շատ շահեկան որմնանկարներ՝ բիզանդական ազդեցութիւններով, ահա՛ ամբողջ շարք մը գանձերու, զոր Գեր. Թէոտորովիչի երկիւղած ձեռքերը ազատած են այն մոռացումէն ուր գանոնք թաղած էին ԺԸ. դարու անճարակ վերանորոգումները: Այդ մասը, բարեյաջող կերպով վերանորոգուած, եւ որ այժմեան Մայր Եկեղեցւոյն խաչաթեւն (transept) ու կողակը կը կազմէ. կը պսակուի գմբէթով մը զոր կը պարզարեն Փրոֆ. Մեհոֆիերի ձեռամբ

յօրինուած եւ Ս. Երրորդութիւնը ներկայացնող գեղեցիկ մողայիքներ:

«Գլխաւոր կոնքը (nef), որ յարաբերաբար

ԼՎՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՏԻՆ

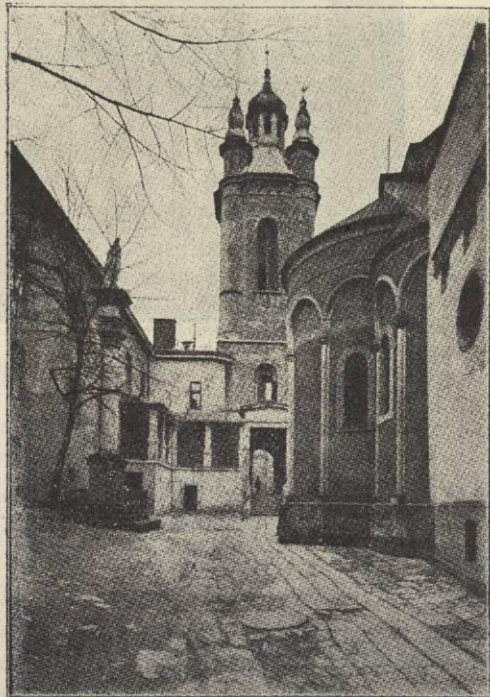
Հին պատուհան մը Աճիի ոճով

պարզ ձևեր ունի, ժ.է. դարէն է: Պատերազմէն առաջ՝ քանդակագարդ փայտէ ձեղունով մը ծածկուած, գեղարուեստական մեծ վաճելքներ չէր խոստանար մեզի: Սակայն, շնորհիւ յաջող ընտրութեանն արուեստագետին որուն յանձնեց Առաջնորդ Արքեպիսկոպոսը Մայր Եկեղեցւոյն որմնանկարումը, կազմուած է տաճարի ներքնամաս մը, որուն համար առանց չափազանցութեան կարելի է ըսել թէ գեղեցկութեան տեսակէտով ան բովանդակ Լեհաստանի մէջ իր հաւասարը չունի եւ թէ կրնայ մրցիլ ժ.թ. եւ Ի. դարերու գեղեցկագոյն որմնանկարներուն հետ:

«Ժան Հանրիք Ռոզէն, որդի պատերազմական մեծ նկարչին եւ աշակերտ Լիւք Օլիվիէ Մերսոնի (1943), այն ստեղծագործն է, որուն պարտական է Լվով (որ Քրաքովիայի հետ՝ գեղարուեստական զանձերով ամենէն հարուստ քաղաքն է Լեհաստանի մէջ) իր ամենամեծ հարստութիւններէն մին, հայկական Մայր Եկեղեցւոյն որմնանկարչութիւնը:

«Կոնքին կողմնակի երեսները բաժան-

ուած են երեք պատուհաններով եւ քառանկիւնի սիւներու երկու զոյգերով, անհամաչափ մակերեսներ կազմելով, բաւական փոքր, անբաւականօրէն լուսաւորուած եւ նկարչական որմնագարդութեան մը յարմարութիւն շատ քիչ ներկայացնող: Հակառակ այս բոլոր խոչընդոտներուն, հիմայ որ այդ որմնագարդումը աւարտած է, ամբողջութիւնը այնքան բնական երեւոյթ մը կ'ընծայէ, որ կարծես թէ դարեր առաջ գործադրուած ճարտարապետութիւնը մասնաւորապէս այս նկարներն ընդունելու համար կառուցուած ըլլար: Ձեղունը, սիւներու ոսկեգոծման շնորհիւ, ամբողջին ներզաշնակութեան մէջ իր մասն ունի: Նկարները վրայէ վրայ դրուած երեք գօտի կը ներկայացնեն: Աջ կողմը, բազմաթիւ անձնաւորութիւններով պատկերներ, Քրիստոսի ծնունդէն առաջ պատահած դէպքերու վերաբերեալ, Եղիայի տեսիլը, Աբրահամու գրիլը, Ս. ցովհաննու Մկրտչի ցաղթմանակը,

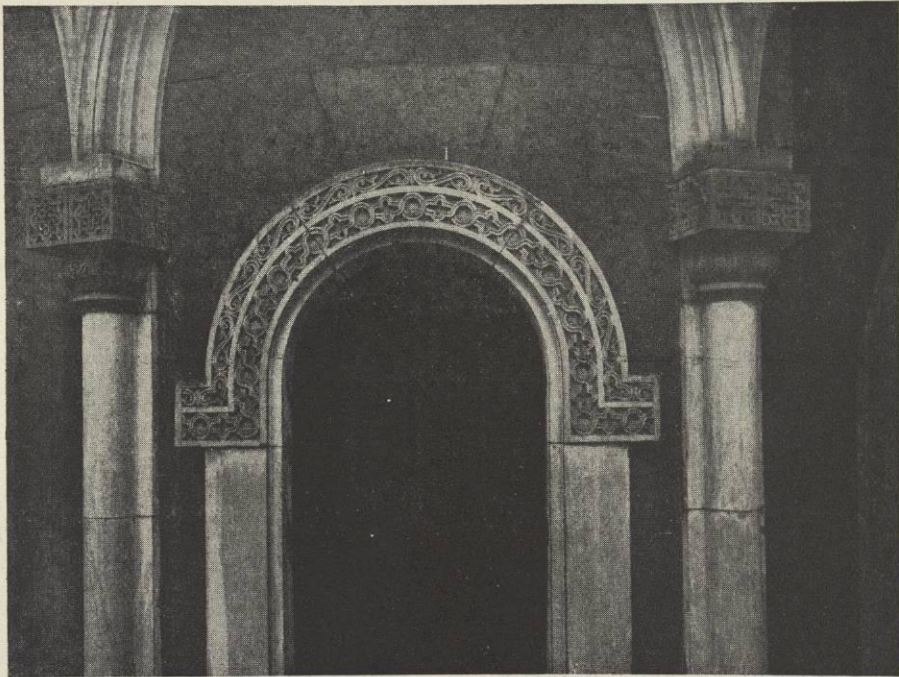

Լվովի Մայր Եկեղեցւոյն կողակը եւ զանգակաւանդը

Աւետումը: Տասնեւչորս թվական Սուրբերը ձախ կողմի պատերեսները կը դարդարեն, ինչպէս եւ մագիստրական նկար մը, որ դի-

տողներուն աչքին կը դարնէ իսկոյն, Ս. Ստի-
լոնի Թաղու՛ր: Այս տերութիւն ամբողջութիւ-
նը կը լրանայ հրաշալի վիժրայլներով, որ
ոսկեգոծ լոյս մը կը սփռեն: Վիժրայլները որ
Վարսովիոյ մէջ յօրինուած են՝ Ռոզէնի գծա-
դրութեանց վրայէն, կը ներկայացնեն Ս.
Յովհ. Մկրտչի կեանքէն տեսարաններ, Յես-
սէի ծառը, եւ յոյն խորհրդատուները ի պա-
տիւ «Անձանօթ Աստուծոյն» զոր հելլէն հոգի-
ները կը նախագգային:

Թանկագին բանին, այն անմատչե. ի հոգեկան
վերացման որ հոն կը յայտնուի եւ կը ճառա-
գայթէ: Այս քանի մը տողերուն մէջ միտք
չունինք մանրամասնօրէն վերլուծել եւ դա-
տել այդ հրաշակերտները: Խուսնամբոխ
բազմութիւններ քիչ ատենէն պիտի սկսին
ուխտագնացութեան երթալ Լվովի հայկական
Մայր Եկեղեցին, ինչպէս Փարիզի Փան թէոնը
կ'երթան սքանչացմամբ դիտելու համար
որ նախկարները Փիւվիս տը Շավանի, որուն

Լվովի ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հին ֆանդակներ ու պատուհան՝ Անիի ոնով

«Այս չոր թուուը գործին արժէքին վրայ
գաղափար չի տար. պէտք է տեսնել եւ դնա-
հատել այդ շարագրութեանց ճոխութիւնն ու
անհաւատալի նրբութիւնը, վերլուծել գծա-
դրութեան վարպետութիւնը, արբենալ գոյնե-
րու հեշտանքովը, հագուստներու վրայ ոս-
կիին փողփողումովը, գրահներուն շողիւնո-
վը, մոայլ երկինքներուն վրայ աստղերուն
պսպլումովը: Պէտք է սքանչանալ նիւթերու
քմազեղ յղացմանց եւ շարագրութեանց բա-
րեյարդարութեան վրայ, իւրաքանչիւր նկա-
րի ինքնատուլութեան վրայ: Բայց ամէն բանէ
առաջ, պէտք է լայնօրէն սիրալ քանալ ժան
Հենրիք Ռոզէնի գործին մէջ գտնուող ամենէն

կը նմանի ժան Հենրիք Ռոզէն, ոչ միայն
զգացումով ու ձեւով, այլ եւ յարաբերաբար
ուշ յայտնուած եւ այնքան շքեղօրէն զարգա-
ցած արուեստագիտական կոչումով:»

Գրքոյկը կ'աւարտի հետեւեալ կոչով.

«Եւրոպայի մէջ գտնուող առաջին եւ
միակ Հայ Մայր Եկեղեցին պատմութիւնը
ամփոփ կերպով ներկայացնելէ յետոյ, այսօր
դիմում կ'ընենք համերաշխութեանը, եռան-
դին. աւանդասիրութեանը բոլոր այն Հայե-
րուն որ իրենց քաղաքակրթութեան եւ ի-
րենց բազմադարեան մշակոյթին պաշտա-
մունքն ունին, կը խնդրենք անոնցմէ աշխա-

տակցիլ մեզի հետ՝ թոյլ տալու համար մեզի սկսուած աշխատանքն ի գլուխ հանել ի փառս հայ ազգին: Ասոնց կ'ուղղուինք, իրենց աչքին առջեւ գնելով արդիւնքները որոնց արդէն իսկ հասանք՝ համեստ միջոցներովը զոր ճարեցինք, յուսալով որ պիտի չուզեն անտարբեր մնալ մեր կոչին եւ յօժարակամ պիտի մասնակցին այս երկիւղած ձեռնարկին:

«Նուիրատուութիւններ կ'ընդունուին Chancellerie de l'Archevêché Arménien Catho.

բերած ոճին այս կանգուն մնացած յուշարձանին համար: Հիմայ որ կ'ըսուի թէ այժմեան Հայաստանի սահմաններէն, աւա՛ղ, դուրս մնացած ամայի Անիին կիսակործան շէնքերը բոլորովին քարուքանդ եղած են, Լվովի Մայր Եկեղեցին կը դառնայ Հայ ճարտարապետութեան ամենէն ծաղկեալ շրջանին ոճը ներկայացնող միակ հրաշակերտը որ աշխարհիս մէջ կը մնայ ամբողջապէս կանգուն: Ժամանակի մաշեցնող ազդեցութենէն զայն ազար

ԼՎՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆՆԵՐ ԳԱՆԱՏՈՒՆԸ

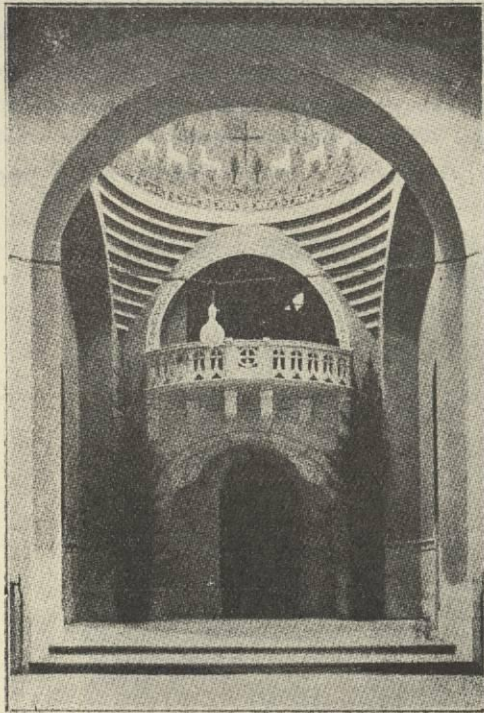
lique à Lwow (Léopol), Pologne, Ormianska 15»

Դժուար է բառ գտնել ներբողելու համար լեհահայ մեծանուն եկեղեցականին կատարած գործին գեղեցկութիւնն ու կարեւորութիւնը: Մեր ժողովուրդը ամբողջ՝ բուն իսկ Անիի աւերեալ եկեղեցիներէն զէթ մէկ հատին համար չէ ըրած (երբ մէկ դար տեւող ոռոսական տիրապետութեան տակ եւ Անիի ճիշտ քովը՝ Կովկասի մէջ՝ մեծահարուստ Հայութիւն մը գոյութիւն ունենալով՝ ատիկա այնքան դիւրաւ կարելի էր ընել) ինչ որ ճաշակ ու սիրտ ունեցող այս անձնաւորութիւնը իրականացուցեր է զաղթող Հայերու Անիէն

տողը, անոր անեղծ պահպանման համահարկաւոր նորոգութիւններն ընել տուողը, ԺԼ. դարուն աւելցուած օտարոտի անճաշակ եւ այդ հին վեհ ու նուրբ ոճին գեղեցկութիւնն աւրող յաւելուածական քանդակները, նկարները, նորելուկ խորանները, զանազան աւելորդ ու անյարմար զարդերը շնչեր է հին շէնքը իր զուտ հայկական ոգւոյն ու ճաշակին մէջ վերահաստատել է, ու նաեւ՝ ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէ իր նամակին մէջ, զայն պաշարելու համար անոր ինքնատիպ գեղեցկութիւնը դուրս ցատքեցնող ճոխ շրջանակով մը, եկեղեցւոյն ԺԼ. ու ԺԲ. դարուն աւելցուած մասերը զարդարել տուել է Փրօֆ. Մոնաֆֆերի մոզայիքներով եւ Ողզնի որմ-

նանկարներով, տաճարն ընդլայնող կամ լրացնող շէնքերու այդ խումբը ճոխացուցեր է նոր մասերով, եւ դեռ մտադիր է շարունա-

պրոնգ), մարմարէ սեղան, եպիսկոպոսական աթոռ (մարմար եւ պրոնգ), վանդակապատ (մարմար եւ պրոնգ), նստարաններ (յղկուած փայտ), ամպիոն (մարմար), մոզայիքաւոր սալալատակում, մարմարէ սալալատակում, մուտքի մեծ դուռ (ոսկեղօծ փայտով), կողմնակի խորան (ալապատիէ), խոստովանարան (փայտէ), զմբէթին մէջ մօզայիքներ, մկրտութեան աւազան (քանդակազարդ պրոնգ) եւ այլն:

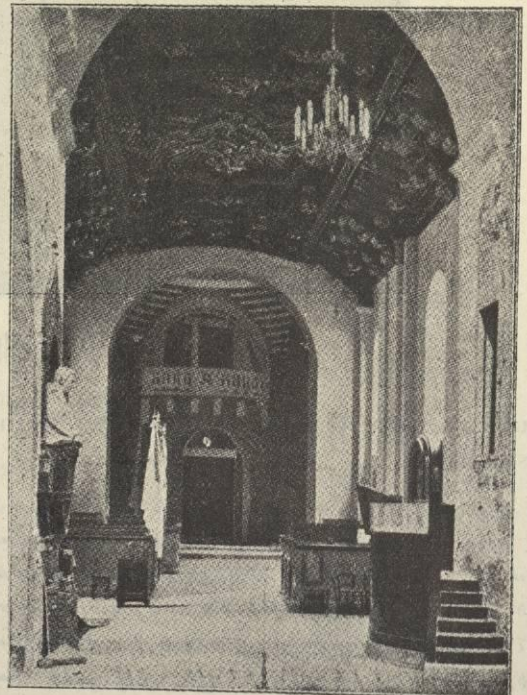

ԼՎՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆ
Գլխաւոր դուռ եւ «քմբուկ»
(1908ին շինուած)

Պ. Տիգրան Քէլէկեան որոշած է ն. Սըրբազնութեան ուղարկել զումար մը իբր իր նպաստը այս վերաշինութեան գործին՝ ու նաեւ անձնապէս դիմել քանի մը գեղարուեստասէր եւ ազգասէր Հայ մեծատուններու, հրաւիրելու համար զանոնք որ իրենց նուէրներով մասնակցին այս գեղեցիկ գործին:

Հաճոյքով կը միանամ Պ. Քէլէկեանին՝ կող ուղղելու համար մեր հարուստներէն բոլոր անոնց որ Հայ ազգային արուեստի ալիսի թ սնկազին յիշատակարանի մը արժէ-

կել այս պահպանման, ընդարձակման ու զարդարման գործը որուն ամբողջական ծրագիրը կազմած է արզէն(1): Ինչ որ կը մնայ դեռ շինուելիք, աւելի է քան ինչ որ կը թուէ Ֆրանսերէն գրքոյկը. ն. Սըրբազնութիւնը ինծի զրկած է նաեւ երկու մեծ յատակագիծ, ուր հին տաճարը, ժէ. դարէն մինչեւ ժթ. աւելցուած բաժինները եւ դեռ շինուելիք մասերը ցոյց արուած են իւրաքանչիւր խումբը յատուկ ձեւով նշանակուած, ու զծագրութեան ներքեւ գետեղուած է ցուցակը շինուելիք մասերուն, — Աւագ խորան (մարմար ե

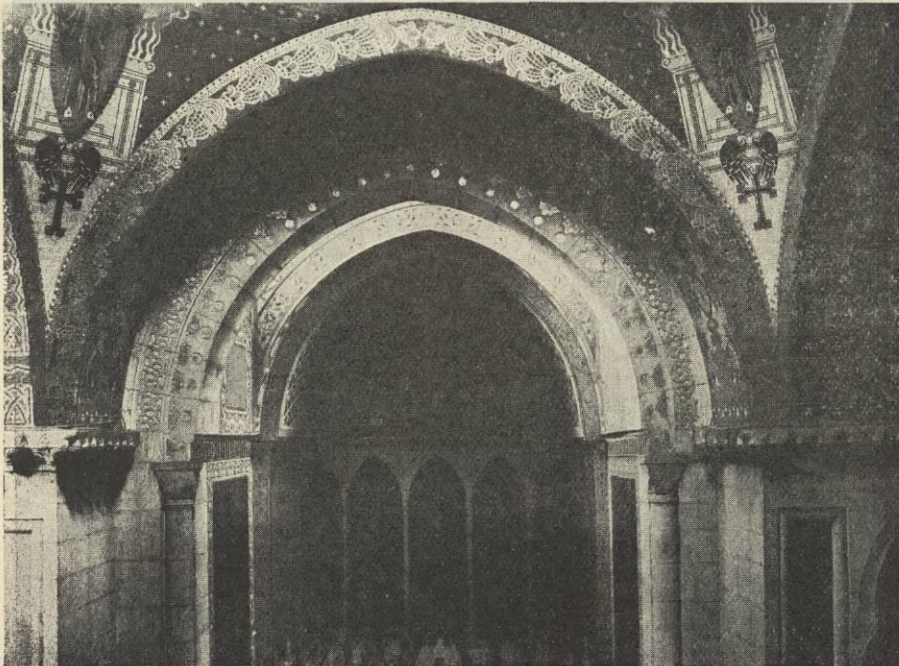

ԼՎՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆ
Կոնքր, — որմնանկարներով զարդարուելէն առաջ
քը կ'ըմբռնեն, որպէս զի ԼՎՈՎԻ սքանչելի
Հայ Արքեպիսկոպոսին նախաձեռնութեան
լրացման մէջ բաժին մը հաճիս ստանձնել:

(1) Հարտարպետը որ այս վերաշինութեան գործին թեքնիքական մասը վարեր է, Հայ մըն է դարձեալ, Պ. Թէոտորովիչ, Արքեպիսկոպոսին հօրեղբորորդին, մէկ քանի մասերուն մէջ՝ աշխատակցութեամբ ԼՎՈՎԻ Բաւալարուեստեան վարժարանի ուսուցիչ Պ. Մինիսիվիչի:

կը նախատեսեմ առարկութիւնը զոր քննողներ պիտի չպակսին. — աւելի ստիպողական պէտքեր շատ ունի այսօր Հայ ազգը. Լժովի եկեղեցւոյն վերաշինութեան օգնելէ առաջ Հայաստանի վերաշինութեան օգնելու է, բազմահազար Հայ զաղթականութեան հրատապ կարիքներուն հասնելու է, եւայլն, եւայլն: Ոչ ոք մտքէն կ'անցընէ թէ հարկ է ո եւ է չափով մեր այժմեան ազգային կեանքի բազմադիմի պտուղոց պէտքերն անտեսել

դանի ու զրական հետաքրքրութեան մը յայտնաբերումը դէպ ի յուշարձան մը որ, թէպէտ Հայաստանէն հեռու, զաղթական Հայ արուեստագէտներու ձեռքով կանգնուած, իր հնագոյն ու էական մասին մէջ՝ Հայ հանճարի դաւակ, Հայաստանին ու Հայ ազգին կը պատկանի: Մեր հարուստներէն անոնք որ պիտակցօրէն ազգասէր են ու զեղարուեստասէր, կրնան այդ ժեսթն ընել առանց քնաւ փաստելու աւելի այժմէական ու հարկեցուցիչ

ԼՂՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Աւագ-խորան հին նախնապետութեամբ եւ քանդակներով

Վեհեր՝ ՄոհաՅիների մոզայիքներ,

Վարք՝ կր նեմարուի մասամբ Ս. Բնրիքի, որմնակար.

եւ Հայաստանի վերաշինութեան էական գործին հանդէպ զանցառու գտնուիլ՝ Լժովի Մայր եկեղեցւոյն յատկացնելու համար քացառիկ զոհաբերութիւն մը: Ինչ որ կայ ընելիք, համերաշխութեան ժեսթ մըն է, գաղութներու Հայութեան մեծահարուստ դասակարգին կողմէ աջակցութեան բաժին մը բերելու շարժում մը՝ Հայ անունին գերազանցապէս պատուաբեր այս գործին մէջ, կեն-

ուրիչ գործերու: Կը յուսամ որ պիտի բնեն այդ ժեսթը: Եւ ատիկա շատ լաւ տպաւորութիւն պիտի գործէ անշուշտ Լեհաստանի բոլոր Հայոց վրայ, եւ պիտի մղէ այնտեղի Հայ ծագումով մեծատունները իրենք ալ իրենց կարգին Հայաստանի եւ Հայ ազգի պէտքերովը հետաքրքրուելու եւ անոնց լրացման իրենց բաժինը բերելու:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

ԼՎՈՎԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Վիքրայլ եւ որմնանկարներ ժ. Հ. ԲՈՁԷՆԻ

(Ներքեւը գտնուող նկարը կը ներկայացնէ Ա. Օսիլոնի յուղարկումը 1927)

ՏՐՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԵՀԵԱՆ

Մայրաքաղաքի մեհեան մ'էր շատ հին,
 Երեւան բերուած պեղումով ահեղ,
 Երբ կ'իջնէր բահին հարուածն ամէն հեղ,
 Ի խորոց կու լար դարերու ոգին:

Ես միայն գիտեմ անոր տեղն հիմա,
 Որուն կ'երթըցուի լուսնակին լոյսով.
 Մինակ կ'ըլլամ միշտ ճանապարհին գով,
 Ու գինովնալէ՛ն այդ լոյսով հինայ:

Մոմ մը կ'ունենամ ձեռքս, չըվառուած, —
 Երազ որ կայծէն պիտի հալի վաղ,
 Ու հատիկ մը խունկ, — թուխ բի՛բ մը նըւաղ,
 Ուր կ'արտօսրանայ մորմօքն անաստուած:

Երկար ճամբայէն թոյրով արծաթի՛
 Մանուկ լըռութիւնն ինձ հետ կ'ընթանայ,
 Եւ որպէս զի շուրջն հեշտիւ մըթանայ՝
 Իր վիշտին ամպէն սիրտըս կը ցաթի... :

Ու կիսակործան մեհեանին մօտիկ
 Կը հասնիմ յոգնած. կ'ահաբեկէ զիս
 Մարտահար մինչեւ ծայրերը մագիս՝
 Ուրուականն անոր, իբրեւ քալող դիբ:

Կը վառեմ մոմիս վարսը նրբահոտ, —
 Աղօթքէս առաջ՝ աղօ՛թք անբարբառ,
 Բոցին վրայ կ'այրեմ խունկըս յամբարար,
 Ու ես արիւնտտ պատարագ մ'եմ հող:

Սակայն, չեմ կըրնար, չե՛մ կըրնար երբեք
 Աղօթել երկար. բռտեր գիտեմ լոկ,
 — Դըժոխք, սէր կամ վիշտ . . . յետոյ սիրտ մ'անոք.
 Վերջացաւ արդէն, զերդ շող կիսաբեկ:

Ձանգակատունն եմ տօն օրուան կարծես՝
 Իր դողանքներէն վանքն ի վար ինկած,
 Յայգն իմ արեղաս շուրթով լրտակաց.
 — Ու վիհի մը չափ կը վախնամ անծէս:

Շիջաւ կարմիր մտնն ու խունկը մեռաւ.
 Մոնա՛գ որ սէրէն կը վառի յանկարծ՝
 Ջահ մըն եմ հիմա մութին մէջ արծարծ,
 Ուր մերկ աղջիկներ զիս կ'ըմպեն տակաւ:

Հուսկ կ'երկրրպագեմ ինքնակամ, հըլու,
 Կիսափուլ մեհեանն ես եմ լուսնին տակ,
 Որ կը պաղատիմ ցայգէն անյատակ՝
 ձամբա՛յ մը անծէս, սիրտէս փախչելու...:

Փարիզ

Ա.ՀԱՐՈՆ

ՓԱՊԼՈ ՔԱԶԱԼՍԻ ՎՐԱՅ ՔԻՉ ՄԸ ԽՕՍԻՆՔ⁽¹⁾

Թէ գիրք ճը յատկացնեն Փապլո Քաղալսին եւ թէ զայն խմբագրելու համար դիմում ընեն իր լաւագոյն բարեկամներուն սքանչացմանը, գորովին, յիշատակներուն, ոչինչ կը գտնեմ աւելի արդարացի: Խանդավառութեամբ կը ծափահարեմ այս գաղափարին: Բայց ի՞նչպէս չարգահատիմ անոնց վրայ որ յորինողները պիտի ըլլան վաւերաթղթերու այս շարքին: Ի՞նչպէս չմոռնամ ես ինքս ծանաւանդ այն բաժինին դեմ որ ինձի վերապահուած է նշանակմանը ճէջ այն բաղկացուցիչ նիւթղէններուն զոր հայթայթել կը հրաւիրէ մեզ այս անակնկալներու կոչունքը կարգադրողը: Կը նմանիմ շաւկալայն արդիւնաբերողի ճը որմէ կը խնդրեն... աղ բերել: Անեհտքներու գլուխ ճը Փապլո Քաղալսի ծասին, «խտակրօն» ճանկավարժէ» ճը գրուած: Ինչո՞ւ չէ, սակայն: Այտեղ, խղճահարութիւնները վայրկեանական ճիայն կրնան ըլլալ, ճիշտ այնքան ժամանակ որքան պէտք է ճիշտվայրին ընտելանալու համար:

Գիտէք անշուշտ պատմութիւնն այն երաժիշտ զինուորին որուն փմանցան ճը, անոր սոլիստական հմտութեան խորութիւնը չափելու հետաքրքիր, կ'ուզէր հետեւեալ շուարեցնող հարցումը. «Ըսէք նայիմ, քառակորճերը (quadruples croches)

արագ թէ դանդաղ խաղեր են»: — «Քօմանցան'ն, պէտք է ատոր համար գիտնալ թէ այդ խաղերը ասանիո՞յէ ճը թէ փրեսքոյէ ճը ատնուած են»: — «Ենթադրենք որ փրեսքիսիմոյի ճը ճէջ են»: — «Ուրեմն, փմանցան'ն, քառակորճերը շատ արագ են»: — «Լաւ, ուրեմն հատ ճը ըրէք նայինք...»:

Եղաւ ժամանակ ճը ուր այս պատմութիւնը զիս կը խնդացնէր: Անկից ի վեր, լսեցի ճէք շիլթըն եւ իր պոյերը՝ ետեւէ ետեւ շարուած Ամբրիի նախաբեմին վրայ, Փարիզ, եւ որ կրակ առած վաւօղի ժայթքումի ճը պէս կը թաւալեցնէին սահմակեցնող արագութեամբ եւ հաւասարութեամբ ճայնաշար ճը, որուն իւրաքանչիւր խաղը տարբեր երաժիշտէ ճը կը նուագուէր: Լարախաղացութեան այս ճարտարափորձին կը նմանցնեմ յորինումն այս գործին որուն համար աշխատակցութիւնս կը խնդրեն: Ահա ասի՛կ ուրեմն իմ քառակորճս: Նուագապետը զայն թող դնէ ուր կ'ուզէ:

Չափէն ալ աւելի ճի՛ մեղքնաք վրաս, ընթերցող բարեկամներ: Կրնար պատահիլ որ «խտամբեր ճանկավարժ»ը ինքզինքը ստիպուած գտնէր ոչ-իրագեկներու հօըը հրապուրելու կարող հեթանոս ոճով ճը սահմանել ստեղծագործ Քաղալսի հանճարեղ նորաբերութիւնները արտայայտութեան թէքնիքին ճէջ: Ամէն ոք գիտէ որ անիկա ամբողջ աիեղերքին յայտնագործած է իսկութիւնը թաշուրթակին, զոր այդ գործիքն ամողներէն ոչ մէկը չէր յաջողած իրմէ առաջ աննիւթակասացնել: Ամէն ոք գիտէ որ Քաղալս առանցքը դարճած է բոլոր բաղապատութեանց: Կարգ ճը թաշուրթակահարներու համար կ'ըսեն՝ «Երկրորդ Քաղալս մըն է»: Ինչ ինչ փախուկներ, իրենց կիսաստուածներէն մէկուն ի նպաստ սնուցուած յիմարական ճիւստութեան ճը ճէջ, յառաջ կ'երթան մինչեւ ըսել՝ «Քաղալսէն աւելի լաւ կը նուագէ»: Բարեկամներէս մին որ ճա-

(1) Տիրան Ալեքսանեան, սիեգերահոչակ քաւջուրակահարին նուիրուած այս սիրուն եջերր գրած է Ֆրանսերէն լեզուով, ոսկեմասեանի մը համար գոր անոր Ամերիկացի սեանչացողներէն մին որոսած է հրատարակել ի պատիւ վարպետին: Հանոյնով կը դնենք հոս հայերէն քարգմանութիւնը բնագրին, գոր մեր սաղանդաւոր հայերենակիցը մեզի հանեցաւ հաղորդել որպէս զի «Անահիտ»ի մեջ քարգմանաբար լոյս տեսնէ: (Մ. Խ.)

ճուկ-հեգնող ճըն է, կ'ըսէր՝ «Հարկաւ, ամէն ճարդ Քաղալսէն աւելի լաւ կը նուագէ. ոչ ոք սակայն կը նուագէ անոր չափ լաւ»: Ու հոտ է ամբողջ խնդիրը: Ի՛նչն է որ ընդհանրապէս Քաղալի ձէջ սքանչապօւմ կը պատճառէ: «Ի՛նչ աղուոր հնչիւն» կ'աղաղակէք: Արդ, շատ ճը թաւջութակահարներ աղուոր հնչիւն ճը ունին, բայց ոչ անորը: Ոչ անորը, պարզապէս որովհետեւ անիկա այդ աղուոր հնչիւնին շքեղութեան տակ գեղեցկութեան ճիւս սատարները կոխտոելու ժպրհութիւնը չունի: Քաղալս գարգացուցած է անդրադարձը (réflexe) «համեմատութեան», ուրիշ խօսքով՝ արտայայտութեան ձէջ արժէքներու իրերօգնութեան: Սիրուն հնչիւն ճը որ վիճելի շեշտաւորճան ճը վրայ կը կրթնի, կրնայ յիշեցնել գողտրիկ բերսն ճը որ հրեշտակային ժպիտի ճը ձէջ անկանոն, ամէն ու փտտած ակուններ ցոյց կուտայ:

Պէտք է ուրեմն ճտածենք թէ Քաղալի ձեռք բերած տիրապետութիւնը իր ոճին ճաքրութեանը վրայ կը յենու: Իր ոճը, ի՛նչ ճղճիճ բառ, կ'ըսէր գայրոյթով ճեճ երգահան ճը, որ երկար ատեն անոր ճտերիմներէն ճին եղաւ: Նախ, ոճը տեսականորէն գնահատելի է՝ գէթ յաջորդական երկու հնչիւններու յարաբերութիւններովը ճիայն: Արդ, կը բաւէ որ լսէք Քաղալը երբ կը նուագէ Պալի նուագախումբի համար գրած Սիւրբ ան ռեին «Արիան», և առաջին խաղէն (Փա տիէզ) արտաուոց համոզուճը պիտի կազճէք թէ իր ոճը կատարեալ է: Իր նուագին ձէջ՝ ամէն խաղ որ նախագուճակում ճը չէ, հետք ճըն է: Այդ կախարղը ձեղ կը ստիպէ նախագգալ, ինչպէս ձեղ կը ստիպէ յիշել: Իր ոճը, անշուշտ սքանչելի է իր ոճը: Բայց այդ բառը իր արժէքէն կորսնցուցած է: Այդ յատկութիւնը անճահօրէն կը վերագրեն իսիտ շատ նուագաճուններու որոնց երաճշտական խտոնուածքը հեռու է բնականոն 37 աստիճանէն եւ որոնք «արտի խոյանքներ»ու տեղը արժէքներու ճիճիայն տրամաբանուած կարգաւորուճ ճը կը դնեն: Այս է որ կ'անուանեն՝ վարդապետական ճքաւորութեաճք, կամ քաղաքավարութեաճք, կամ անտարբերութեաճք, forreկք նուագաճութիւն ճը: Կը նախընտրեճ սակայն forreկքները քան «քառասուն աստիճանոցները», անոնք որոնց անաուարկայ հրավառուճ անգոյ աստուաճութեանց փառքին անբոյր խունկեր կը սպառէ: Ատոնց թուադոճ ճունեցող գերագրոութիւնները շատերն, աւա՛ղ, կը խաբեն:

Եթէ ձեղի պատահի լսել թաւջութակահար ճը որ շարունակ «իւրբա փիանիսիսօ կը նուագէ, եթէ ճողովուրդին իր ճախ կիսաղէճը ցոյց կուտայ՝ աչքերը գոցելով, համոզուած եղէք որ այդ խեղճ ճիաճիտը «Քաղալը կը նճանցնէ»: Որովհետեւ շատերը կը կարճեն թէ Քաղալս ճիշտ կիսերանգով կը նուագէ: Արդ, պարոնա՛յք լիակատար ըճբիշներ, ճի՛ փորճուիք երբեք անոր հետ քրեքեքսոյի ճրցճան ճանել: Այնքան բարճը պիտի ելլէր ձեղճէ որ պիտի ճկարենայիք ճափել ճիջոցը որ գայն ձենէ կը գատէ: Միայն թէ իր քրեքեքսօն կը կատարուի ինչպէս որ պէտք է. կը յարճարուի կաշուիճններուն, եւ ասով իսկ ոչ ճէկ կապ ունի այն տեսակ ճը աճուլ գրաւաղրութեան հետ որ են ճայնի պայթիւնները որոնցճով շատեր ճառագայթարճակ արեգակին տակ կեցած ձեղի կը ճանուցանեն թէ ցորեկ է:

Քաղալս «ճանաւոր» ձեռք ճը ունի: Ի՛նչ է որ ճասնաւոր չէ իր ձէջ: Քաղալս տարօրինակ ճատնափոխութեան կիրարկումներ ունի. ո՛չ, իր մասնափոխութիւններ անոնք են որ պէտք է որպէս ճի երաճեսութիւն արսայայտուի ինչպէս որ կ'ուղեք որ արսայայտուի:

Միայն երաճշտութեան ձէջ է որ բնական հաւասարակշուութիւնը կրնայ ճիլինաւոր տարբեր եղանակներով ջնջուիլ առանց յեղափոխութիւն յառաջ բերելու: Բազճապատիկ պատճառներով կատարեալ կանոնին հասնիլը այնքան դճուար է, որ երբ անգամ ճը ան կը յայտնագորճուի, կը կարճէք թէ ճէքքսփիրի ճը, Կէօթէլ ճը կամ Պոտլէրի ճը քճայքն է որ ձեղ կ'օրօրէ:

Պէտք է խոտտովանիճ որ այդքան տրամաբանական, այդքան ցանկալի արտայայտուճ ճը անիրականին կը սահճանակցի:

«Աշխարհական երաճիշտ»ը, ճիլին սնկնդիրը կը կարճէ իր ականջի թճբուկով լիակատար գորհունակութիւն ճը գգալ նոյն իսկ երբ նուագաճութեան յատկութիւնները անկարգ, անյարիր, անհաշտ են՝ այն պատրուակով թէ անոնցճէ ոճանք իր անլերապահ հիացճանն արճանի են: Այս տեսակէտը այնքան զգուելի է ինճի համար, որ գայն ինճի ընդունիլ տալէ առաջ պէտք է ապացուցանել թէ երկու ճարկային գեղեցիկ աչքեր, ապուշ զինակի ճը ճակերուն ձէջէն զիտուած, ունին նոյն հճայքը գոր անոնք ունին երբ շահեկան զեճքի ճը

Փ Ա Պ Լ Օ Ք Ա Ջ Ա Լ Ս

Տէջ իրենց ճիշդ տեղը դրուած են: Իրապէս՝ համեմատութիւնն է որ Քաղաքի տիրական հանձարը կը կազմէ: Եթէ չի խուսափիր շինարար հաւկապութենէն, իր թեքնիքը կը մնայ մի եւ անբաժան եւ կ'անդիտանայ ուրբուսուառները: Պէտք չէ՞ արդէն որ աղջիկ ճը իր հրաշագեղը ըլլալու ծախին տարակոչս ունենայ որպէս զի բացարձակապէս տգեղ ուրիշ աղջկան ճը ձերձակայութեամբ ջանայ աւելի ներոյժ փայլ ճը տալ անոր: Իրաւ է որ այդ պարագային տգեղ աղջիկը ինքզինքը շատ լաւ կը կարծէ: Ապա թէ ոչ պիտի ձերձէր այդ զոհուածի դերը զոր իր ընկերուհին խորամանկօրէն խաղալ կուտայ իրեն: Երաժշտական կտորի ճը զործարարութեան ճէջ, ուրբուսուառները տգիտութեան կամ անփութութեան (եւ կամ այդ երկու ժխտական ա-

ռաքինութեանց ճիւղացման) արդիւնքն են: Քաղաք ոչ տգէտ ճըն է, ոչ անփոյթ ճը: Իրեն համար, ամէն ճէկ ճանրամասնութիւն ճերձակայ ճանրամասնութեան ճափ արժանի է խնամքի: Բայց աննք ի լոյս կը դրուին իրենց կարեւորութեան աստիճանաչափովը: «Ներշնչուճը», զոր ոճանք ամենէն ապահով առաջնորդը կը կարճեն գեղեցկագլտակուն նիւթերու ճէջ, հրաշագործ կերպով կ'օճանդակէ Քաղաքին իր փորձերու շրջանին ճէջ: Իր նաշակը, զոր համեստօրէն եւ ըստ իս անճշգորէն իր «հոտառութիւնը» կ'անուանէ, ճիշտ անխոնջօրէն անոր օգնական կը մնայ այն ճկանաշղպային խարխափումներու ճիշոցին զոր կ'անուանեն նուագարանային ճիշոցներու ճեքենական հետախուզութիւնը: Իր գերալարուած կամքը կ'արձանագրէ իր որ-

շումները ձայնագրին (phonographe) «ընկալուչ ձեղրամոմին» ճշգրտութեամբը: Հարիւր անգամ կը վերսկսի նոյն աշխատանքը, այսինչ բանը յապաւելով, այնինչը աւելցնելով: Ու ծիայն երբ սեսլական բանաձեւին կը կարծէ հասած ըլլալ, որոշում կուտայ իր մտքին սկաւառակին վրայ գծուած անջընջելի սկօսներն իր անսահման թեքնիքին անփշրելի ասեղովը երգեցնելու: Ասիկա տիպար սահմանում ճը չէ՞ ճիթէ սալօնական լրագրողի համար: Իսկ որոշ ցոյց տալու համար թէ ի՞նչ են այդ ուղեղը եւ այդ թեքնիքը, պէտք պիտի ըլլար ոչ ճիայն քանի ճը էջի տեղ քանի ճը հատոր գրել, այլ եւ մտերիմ աշխատակցութիւնն ունենալ փիլիսոփայի ճը, հոգեբանի ճը, երաժիշտ-նուագածուի ճը եւ գրականագէտ բանաստեղծի ճը: Առանց կեղծ համեստութեան, կը վախնամ որ այս անհրաժեշտ պայմանները չեն լրացներ եւ կը խնդրեմ որ առանց նեղսրտութեան իմ փախուստ ընդունիք:

Ամփոփենք. յուզումը զոր ճեր ճէջ յառաջ կը բերեն արքայ նուագածուներէն շատեր. իր գազաթնակէտին կը հասնի անանց ունկնդրուելու ճիջոցին ու քիչ ասան կենդանի կը մնայ անանց հաճիրդի աւարտին իրենց տրուած շնորհաւորութեան այցելութենէն յետոյ: Բոլորովին տարրեր է Քաղաքի գործած տպաւորութիւնը, այնքան խաղաղիչ, այնքան շինիչ, այնքան բարոյացուցիչ: Ոչ ճիայն, երբ իրձէ կը բաժնուիք, աւելի վստահ, աւելի բարի դարձած ենք ու կեանքն աւելի գեղեցիկ կը զրտնենք, այլ կը թուի թէ այն տպաւորութիւնները զոր ճեր ճէջ ճնցուցած է՝ տարապայմանօրէն կը ճաւախն ու կ'երկարին քանի կը հեռանանք, նման ստուերներու որ ճեր ճգայնութեան լուսարդելին (écran) վրայ կ'արձակուին:

Ձյուզուիք: Ձեզի խոստացայ ոչ թէ սպանդարաճետական տարփոդանքներ, այլ «անեքտօթ»ներ: Արդէն, եթէ այդ կատակերգական պատահարները իրենց առերեւոյթ գաւեշտակնութիւնը կը բազեն ճիւղաճիւղ անխորհրդութիւններէն քանի ճը «ճիջագիպային եւ յարակից» խաճաճիկներու որոնք բոլորովին օտար են այն հերոսներուն (կամ զոհերուն) որ ատով յետոյ ճեզ կը գուարճացնեն, այս վերջիններուն անձնաւորութեան ճէջ է սակայն որ այդ պղտիկ պատմութիւններն իրենց աղբիւրն ունին: Այնպէս որ այն տպաւորութիւնն ունի՞մ թէ նիւթէն չեն ճեզիւր ճեզի պատճելով ճորս հատը այդ պատ-

մութիւններէն զոր իրձէ իսկ լսած են: Երանի՜ թէ անոնք արդէն ճեզի ճանօթ ճըլլային, որովհետեւ դիւմածք ընտրութենէս ճնջած են ճատ հոջակաւոր դարձած պատմութիւնները:

Քսան տարիի ճափ առաջ Քաղաքս պէտք է նուագէր Քրանսայի գաւառական ճէկ փոքրիկ քաղաքին ճէջ: Յայտագրին ճէջ կար ճուճանի «քոնսէրթօն» նուագախումբի ընկերակցութեամբ: Յայտնի է որ Քրանսայի պղտիկ քաղաքներուն ճէջ երաժշտութիւնը ճարդու ճը ապրուստը ճ'ապահովէր: Այնպէս որ «պաշտօնով երաժիշտներու» կորիզը որ համանուագային գործադրութեանց քիչ ճը աճուր օժանդակութիւն ճը կը բերէ՝ կը սահմանափակուի երաժշտական ուսուցչութեան տեղական ներկայացուցիչներու ցանցաւ թիւին ճէջ: Նուագախումբին ճեճագոյն ճասը արուեստասէրներէ կազմուած է: Ասոնք իրիկունը ճիայն կրնան փորձ ընել որովհետեւ իրենց պաշտօնով կամ գործով աճբողջ օրը բռնուած են: Այս կացութեան անտեղեակ ըլլալով, Քաղաքս նաճակով խնդրած էր որ «համանուագային» խումբը հրաւիրեն ճաճը ճորսին փորձ ընելու, քանի որ նուագահանդէսը նոյն իրիկունը ճաճը իննին տեղի պիտի ունենար:

Բնականաբար, ճաճը ճորսին, Քաղաքս հաւաքուած գտաւ նուագապետը եւ ... ութը երաժիշտ: Ու նոյնիսկ բուաթիւօրի նուագարանները ճէին ներկայացուած աճբողջովին: Այնպէս որ փորձը, երաժշտութեան ո եւ է երեւոյթէ գուրկ, կատարուեցաւ հետեւեալ տարրերով, երկրորդ հուպուա ճը, երկրորդ էլարիներ ճը, ճորս երկրորդ ճութակ եւ երկու ալքօ: Քաղաքս այս փորձութեան կուրճ տուաւ ճշճարիտ Սպարտացիի ճը պէս: Բայց ի՞նչ եղաւ իր ապշութիւնը, գիշերը, երբ նուագահանդէսին սրահը հասնելով տեսաւ նուագապետը որ ճագերը կը փետատէր եւ յուզմունքէն կը կակագէր. «Խեղճ Պ. Քաղաքս, խենթենալու բան է: Ծնորհիւ ճեր հաճբաւին, այս իզիկուն ճտեանուած թուով նուագածուներ ունի՞մ: Ութսունէն աւելի են որ յարձակճամբ եկած բեճը գրաւած են: ճնորէնը եւ էս աճէն ճանք ընելու վրայ ենք, բայց ճեմ յաջողիւր կու ճեզի համար կենալու տեղ մը բաւալալ»:—«Ես, պատասխանեց Քաղաքս, գիտեմ թէ

ինչ պիտի ընեմ: Չեմ ուզեր որ բեմին վրայ գտնուի
ձեկ երաժիշտ մը աւելի քան անոնք որ այսօր ինծի
հետ փորձ ըրին: Գալով ծիւններուն, ըսէք որ
կորսուին երթան ուր որ կ'ուզեն, ճինհեւ որ նուա-
զեւս վերջացնեմ»: Եւ այդպէս ալ եղաւ:

Գարձեալ Փրանսայի փոքրիկ քաղաք մը.
նուագահանդէս մը՝ դաշնակով: Ոչ էկ համա-
նուագարանային գործ, ճիւղն դաշնակի ընկերակ-
ցութեամբ ճիւղնուագային գործեր: Լոքաթէլիի
սոնաթին փորձն ընելու վրայ են: Համբերութեամբ
մը որ վհատիլ չի գիտեր — այն համբերութեամբը
որ իրենց նպատակներուն գիտակից ճարդոց օղա-
ջակն է, — Քաղաքս ամէն վայրկեան իր նուագա-
ծութիւնը կ'ընդհատէ՝ ժպտուն բարեացակամու-
թեամբ իր դաշնակահարին ըսելու համար. «Կա-
մայ, կամայ, կը խնդրեմ, կամայ, կամայ (piano,
piano)»: Այս մշտապէս մեղմ խնդրանքին յիսու-
ներորդ կրկնութեանը, դաշնակահարը վերջապէս կը
համակերպի: Այնպէս որ փորձը կը վերջանայ կա-
տարեալ համաձայնութեան մը մէջ: «Պոս'վօ, կը
գոչէ Քաղաքս՝ մեծապէս ուրախ: Ահա ինչ որ առ-
ջի բոլակէն ձեզմէ կը խնդրէի»: — «Ներեցէ՛ք, կը
պատասխանէ դաշնակահարը, ձեր հրահանգներուն
հետեւեցայ այս յետմիջօրէին համար, որովհետեւ
կ'ուզէի ցոյց տալ թէ կարող եմ ատոր: Բայց պար-
կէշտօրէն ձեզի կը նախազարարեմ թէ այս իբի-
կուն կարելի եղածին չափ ուժով պիտի նուա-
գեմ»: Քաղաքս սահմուկ կը մնայ: Դաշնակահարը
կը շարունակէ. «Եւ ըսեմ թէ ի՛նչ է պատճառը,
սիրելի՛ պարոն: Այս գձուձ պզտիկ քաղաքին մէջ
իմ տաղանդս ցամ նախանձոտութիւններ յարուցած
է: Նախանձոտները, ինչպէս միշտ՝ վատագի եւ ա-
նանուն՝ մեր ապուշ հասարակութեան կողմէ ըն-
դունիլ տուած են այն կարծիքը թէ ես անկարող եմ
նուագածութեան մէջ հնչակահանութիւն զնել: Արդ,
դուք իսկ որ հիմայ ամէն ինչ գիտէք, առաջինը
պիտի ըլլայիք զիս տխմարի տեղ զնելու, եթէ՛ այս
միակ անգամը որ սրահը լեփ-լեցուն պիտի ըլլայ՝
առիթէն չօգտուէի այդ թունալից զրպարտութեան
թեւերը կտրելու համար»:

Քաղաքս իր այժմեան փառքին ճամբուն կէսին
հասած է: Փարիզի մէջ, «թոփօ»ի նուագահանդէսէ
մը յետոյ՝ համերգներ կազմակերպող Ամերիկացի մը
տեսակցութիւն մը կը խնդրէ իրմէ: Գարեջրատան
մը մէջ նստած, երկու կողմին համար առաւելու-
թիւններ ներկայացնող պայմանագրութիւն մը պատ-
րաստելու կ'աշխատին: Խնդիրը Միադեալ նահան-
գաց մէջ նուագահանդէսներու առաջին պտոյտի մը
վրայ է: Քաղաքավար բայց ուժեղ կուրս «Էլմտա-
կան համաձայնութեամբ» մը վերջացած է: Նուա-
գահանդէսներու թուականները ձօտաւորապէս ու-
րոշուած են: Բոլոր կարեւոր կէտերը նկատի առ-
նուած կ'երեւան, եւ ապահով կը թուի թէ հետեւ-
եալ օրը պիտի ստորագրեն: Բայց Ամերիկացին գեռ
իր վերջին քարթը չէ խաղացած: — «Սիրելի պա-
րոն. կ'ըսէ կը մնայ գեռ պայման մը՝ հոգեբանա-
կան տեսակետով կարեւոր, որու ձասին զիջողու-
թիւն չեմ կրնար ընել: Արդէն, հարցը ճանրածաս-
նութեան մը վրայ է որ չնչին բան մըն է ձեզի
համար: Ահաւասիկ. Ամերիկան նոր երկիր է: Ի՞նչ
հայրենակիցներս շատ զգայուն են արտաքին երե-
ւոյթին: Մեր մէջ, այն կարծիքը տարածուած է թէ
տաղանդաւոր նուագածու մը պէտք է մեծազան-
գուած ու երկար բաշ մը ունենայ: Յայտնի բան է
որ՝ այդպէս ինչպէս ու ե՛՛ Ատլանտեանէն սնդին
դուք ո եւ է յաջողութիւն չէք կրնար ունենալ:
Ստիպուած եմ ուրեմն, մեր, երկուքին ալ յաջողու-
թեան շահուն համար, պայմանագրութեան մէջ
հետեւեալ հատուածն աւելցնել. «Պարոն Փապլօ
Քաղաքս յանձն կառնէ կեղծամ մը գնել եւ այն
ամբողջ ժամանակը որ Միացեալ նահանգաց մէջ
պիտի գտնուի, զայն կրել: Արուեստագէտը ազատ է
կեղծամին գոյնն ընտրելու»:

Այս վերջին պատճառութիւնը շատ ատեն չկայ
որ պատահած է: Գերմանիա ենք: Տվորաքի բուն-
սեռոյցին փորձը կ'ընեն: Նուագախօսմբը անոնցմէ
չէ որոնց վրայ կարելի է սքանչանալ: Կամայական
շեշտը եւ «ժխտական ճշտութիւնը» հոն կը տիրեն
կատաղօրէն: Մէկ անգամուան մը համար՝ Քաղաքս
յաղթական չէ: Պէտք չէր որ թոյլ տուած ըլլային
այսքան տարբեր «կշիռ»ներու (poids) միջեւ պայ-
քարը: Անվեհեր, մեր ատոյցեանը չուզեր «րինկ»էն

հեռանալ եւ ի գուր կը փորձէ իր «քօլօսալ» հա-
 նաւակորդին անկէնդան թանձրամտութիւնը զգեա-
 նել. տասնեւութերորդ «րաուեսա»ին, մինչդեռ շրջա-
 պատող չուանին վրայ դանդաղելով՝ Քաղալս իր բոլոր
 հոգւովը՝ օգնութեան կը կանչէ տղատարար կոչնակը
 քա խնամողներու թրջած անձեռոցը, կը լսուի իր
 ձայնը որ ծօտաւոր գերմաներէնով ծը կը հայցէ՝
 «Քիչ ծը երաժշտութիւն, ի սէր Աստուծոյ, քիչ ծը
 երաժշտութիւն»: Հակառակորդ բարի «քօլօս»ը իր
 ծախքը չ'ուզէր: Լատագոյն դիտաւորութիւններով ո-
 գեւորուած, ան իր փաղանգը կը հրահրէ ահաւոր
 հեղինակութեամբ ծը: «Ձեզի կ'ըսեմ, պարոններ, ե-
 րաժշտութիւն ըրէք, երաժշտութիւն, կը հասկը-

նա՞ք»: Բայց ամէն ինչ իրար հասկնալէն կախում
 ունի: Բառերը կ'արժեն ինչ որ կ'արժէ գաղափարը
 զոր կ'ոգեն: Երաժշտութիւն. ահաւասիկ: Շղթա-
 յագերծ նուագախումբը սխալ նուագելու իր կարո-
 ղութիւնը կը տասնապատկէ եւ սրահին ապակինե-
 րուն համար վտանգաւոր ուժգնութեամբ ծը կ'ոռնայ:
 Քաղալս անդարձանելիօրէն «նոք առթ» (յաղթուած)
 է: Այն պահուն ուր իր ուսերը գետնին կը դպչին,
 հուսկ հառաչի ծը մէջ ան կը ճրմնջէ «Ո՛չ, պա-
 րոններ, երաժշտութիւն մի ընէք: Սիրուն... խա-
 զեր... միայն...»:

ՏԻՐԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ

Բ Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Մ Է Ջ

Դարաւոր կաղնիներ ու նոճիկներ իրենց
 ստուերը կը ձգեն իմ վրայ, եւ իրենց ոստե-
 րուն թեւարախումովը կը հովահրեն իր պա-
 րունակէն դուրս, դէպ ի կեանք, դէպ ի բնու-
 թիւն սուրացող հոգիս, որ արուեստին յաւի-
 տենականութեան շունչը կը կրէ իր մէջ, ար-
 բեցութեան այս ժամուն:

Այդ սրբազան պահը, որ քիչ անգամ կու-
 գայ այսպէս՝ իր տիրական շունչը լեցնել
 էութեանս մէջ, մոռցնել տալ բոլոր այն ցան-
 կութիւնները որ զմեզ կը կապեն աշխարհին,
 սովորական կեանքի ձգտումներուն, լոնցնել,
 մարել սիրտին աղաղակը խորտակուող երազ-
 ներուն ետեւէն...

Ի՛նչ երանութիւն, եւ ի՛նչ վսեմ տիրա-
 պետում կեանքին վրայ:

Ձգալ քաղցրութիւնը լոյսին, որ հազար-
 ումէկ խաղերով, հազարումէկ երանգներով
 բնութեան խորհուրդը կը բացատրէ, արտա-
 յայտութեամբ մը՝ որ իր մէջ կը կրէ թաքուն
 ոտարուոր իմ հոգիիս..

Բիւրաւոր պատկերներ դէպ ի հոգիս կը
 խուժեն լուսեղէն լարերու վրայէն. կը շուա-
 րիմ. անոնցմէ ո՞րը աւելի առաջ, ո՞րը աւելի
 շուտ սեւեռել թուղթին, երբ նոր յափշտակու-
 թիւն մը, նոր տպաւորութիւն մը կրնան ան-
 միջապէս ցրուել ներշնչումս, նոր տեսիլներու
 լարելով ուշադրութիւնս:

* * *

Նոճիկներուն մէջ հովը մերթ ընդ մերթ
 կը հնչեցնէ լարերը իր եղերական քնարին:

Դող կայ թռչուններու ձայնին մէջ, դող
 կայ կարծես գետնին վրայ տատանող ստուե-
 րին մէջ, ու ես կը զգամ մեղմիւ հպանցումը
 այդ սարսուռին՝ իմ հոգիիս:

Մէկէն, նայուածքս կը գրկէ անհուն տա-
 րածութիւններ ծովի ու ցամաքի:

Վերէն, շատ վերէն, լեռնային այս ան-
 կիւնէն. դէպ ի ծով, դէպ ի անծայր հորիզոն-
 ներ երկարող բնանկարը կը ծրարեմ աչքե-
 րուս մէջ, յետոյ կը վերածեմ գայն կտոր
 կտոր տեսարաններու, կը ցրուեմ անհունին,
 ու կրկներեւոյթներէն կը վերցնեմ ամբողջու-
 թիւն մը, նոր, տարբեր յօրինումով, նոր կեր-
 պով ու գունաւորումով:

Ամպի դէգեր կը պարեն շարք շարք արեւ-

ւուն շուրջը, կը քողարկեն զայն, եւ իրարու ետեւէ կը ցայտեցնեն շատրուաններ ոսկիի, արծաթի ու կապարի, ջուրերուն վրայ թափելով անոնց մշտավառ, մթին կամ կիսանուաղ զանակները:

Կղզիներ ու կղզեակներ, բրգածե ու վըրանային կեցուածքով կը պահեն անփոփոխ իրենց գորշ պատկերը, ինչպէս հեռաւոր լեռները:

Ու ես կը խորհիմ այդ կղզիներուն վրայ թաւալուն կեանքի մասին, որ անհաղորդ է ինծի այս պահուն, եւ որ չի տար աղօտ նշոյլ մը իսկ համադրական այս սեւեռումին համար:

Ասդին, դաշտագետնին վրայ, լանկագոյն, անհամար շարքերով ձիթենիները իրենց կոթուններուն վրայ բացուող սունկերու պէս, կը կը կը տարածուին:

Արեւը կը նմանի անհուն սրուակի մը, որ կարծես անվերջ բոյրի ու լոյսի աղբիւրներ կը հոսեցնէ արտերուն ու ճամբաներուն վրայ:

Իր լոյսը, մեղուներու համատարած պարմըն է, արծակուած ամպերուն մէջ ծուարող հսկայ փեթակէ մը: Բիւր բիւր հոյլեր կը վըժան, կը խայտան ջուրերուն վրայ, օդին մէջ, խառնուած հողին ու բոյսերուն:

Հունձքի ամիսն է եւ իրիկնաղէմ:

Հոս հոն ծալլուած կը սպասեն ոսկեգոյն պատմութեաններն արտերուն: Անոնք խմած են ջերմ կայծկլտուքը հնձուորներու մանգաղին եւ պիտի տարուին կամփութելու:

Բլրակի մը կողմն ի վեր կը բարձրանայ հօար գիւղին:

Հօտաղին բերնին հուպ կը նշմարեմ սրինգ մը, որուն ձայնը չի հասնիր ինծի. բայց կը լսեմ հեծեծանք մը հոգիիս խորերէն. անոր խռովքը մութ վարագոյր մը կը նետէ ամբողջ բնանկարին վրայ ու ոտքի կը հանէ զիս մեկնելու...:

Յաւանք, 1929

Ա. Ռ. Ա. Ն. Ձ. Ն. Ո. Թ. Ի. Ի. Ն

Հասարակաց պարտէզի մը մէջ:

Նստած եմ կանաչ ոստերէ հիւսուած կամարի մը ներքեւ:

Լուծիւն կայ իմ շուրջս, ու խաղաղութիւն հոգիիս մէջ:

Առաւօտեան ժամը թարմութիւն կը բերէ ինծի:

Արեւը անսահման ժպիտ մըն է փթթած երկրի վրայ:

Վոսփորի ջուրերը, հեռուն, աղամանդէ պատմութեան հագած կը քալեն անհամար ալիքներով:

Սկիւտարի բարձունքներուն վրայ, դեռ նոր կը փարատի մշուշը առտուան: Դալարուտ կարկանդակներ, լուացուած, աղուորցած, կը նետեն մէկդի զիրենք պարուրող քօղը:

Ծովէն վեր, ցցուն, աշտարակ մը կը յիշեցնէ ինձ եղբրական մահը իշխանուհիի մը: Կ'ուզեմ մոռնալ այդ թունաւոր դրուագը, չյուզելու համար անդորրութիւնը հոգիիս:

Պոլիսը մէկէն շունչ ու կենդանութիւն կը ստանայ իմ դէմս: Իր անցեալը, յիշատակարանները խօսիլ կ'ուզեն ինծի հետ: Կը մերժեմ. վասն զի յանկարծ խոյս կուտան տրամադրութիւններս: Աչքերս կը փակեմ, ունկընդերելու համար թոշուններու երգին, որ աղօթքի մը սփոփանքը կուտայ ինծի, այդ պահուն:

Կը սթափիմ մէկէն. կը նայիմ շուրջս: Ցանցառ այցելուներ, արեւարգելներու տակ, ոմանք ծառերու ստուերին ներքեւ, կարծես կը շեշտեն առանձնութիւնս:

Կը դառնամ նորէն բնութեան: Անհուն երգեհոնի մը պէս կը լարեմ հոգիս հեռաւոր տեսարաններուն եւ անձանօթ զգայնութեանց դիմաց:

Բայց յափշտակութիւնս երկար չի տեւեր: Ինչո՞ւ: Կը զգամ, կ'անդրադառնամ որ փոփո-

խութիւն մը կայ մէջս, Խոյս տուած է ինծմէ
խաղաղութիւնը հոգիիս:

Կը խորհիմ. ինչպէ՞ս դիմաւորել փոթո-
րիկը խոռովեալ հոգիիս: Ինչպէ՞ս հանդարտե-
ցընել զայն: Ինչո՞վ վերստանալ անոր ան-
դորրութիւնը:

Ծովուն վրայ պարզուող առագաստի մը
ստուերը կը յուզէ զիս. անբացատրելի թա-
խիծ մը հետզհետէ կը տարածուի էութեանս
մէջ Ի՞նչ առնչութիւն առագաստի մը ստուե-
րին եւ իմ հոգիիս միջեւ:

Երջանի՛կ նաւակ. ո՛րքան ալ զօրաւոր
ըլլան բազուկները նաւորդիդ, ո՛րքան ալ ուժ-
գին ու միօրինակ փչէ հո՛վը առագաստիդ,
պիտի չկրնայիր շարունակել զնացքդ, պիտի
ընկղմէիր, պիտի անհետանայիր, եթէ այս
պահուն գտնուէիր հոգիիս փոթորկայոյզ ջու-
րերուն վրայ:

*
* *

Նուազը կը սկսի յանկարծ: ձագը կը ցնցէ
էութիւնս ու կը ցրուէ մտասեւեռումս Շուրջս
զուարթ մթնոլորտ մը ստեղծուեր է եւ ես
անհաղորդ եմ, կ'ուզեմ միշտ անհաղորդ մնալ
ամբոխին տրամադրութեան: Պարող զոյգերը
կը սահին սալայատակին վրայ, ուշադիր ակ-
նարկներու տակ:

Տիրող ոգեւորութիւնը չի խօսիր ինծի.
կարծես վիրաւորանք մըն է տրամութեանս
դէմ, որ կը շատնա՛յ, կը շաանա՛յ

Բոյնէն հալածական թռչունի մը պէս, կը
հեռանամ. կ'երթամ փնտոելու խաղաղութիւնը
հոգիիս:

ԹՈՐՈՍ ԱԶՍԵՍՆ

Բերա, 1929

Մ Ո Վ Ս Է Ս Խ Ո Ր Ե Ն Ա Ց Ի Ո Յ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ի Ա Ն Ձ Ն Ա Ի Ո Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Հայ պատմագրութեան հայրը ճանցչուած է Մովսէս Խորենացի, չերողոտը հայ ժողովրդեան: Պատմագրին բաղձակողմանի հմտութիւնը, պատմելու կորովի ոճը, հայրենասէր ոգեւորութիւնը եւ ձեռնաձև արտայայտութիւնները երկար դարեր յանկուցած են դէպ ի իր անունը հայ ժողովրդեան սէրը, հաճակութիւնն եւ սքանչանքը:

Չկայ հայ ճատենագրութեան մէջ հեղինակ, որ այնքան կարգացուած ըլլայ, ինչքան Մովսէս Խորենացի, եւ չկայ հայ գրող, որ այնպէս զբաղցուցած ըլլայ տոհմային եւ օտարազգի բանասէրները, ինչպէս Մովսէս Խորենացի:

Բանասէրներու այս կաճառի մէջ երկու ընդդիմակ ըմբռնումներ յատկապէս կը զարնեն աչքի: Ոմանք կ'արտայայտեն հիացմունք հայ պատմագրին կատարեալ յարմարութիւններու վրայ, կը հիւսեն դրուատիք անոր անուան ի պատիւ եւ անոր ձոխութեան իրենց հաւատքը բոլորանուէր կ'ընծայաբերեն: Ուրիշներ բանասիրական լրջութեամբ կը նկրտին լուսաբանել պատմագրին անձին եւ պատմագրութեան շուրջը խտացած մթառութիւնները եւ լուծել կնճիռները, որոնք կը յառնեն Հայոց Պատմութեան ուսումնասիրութեան ընթացքին:

Երկու կողմերն ալ անշուշտ ի խնդիր են իրաւունքի եւ արդարութեան: Վիճաբանութիւնները ոչ ճիշտ խաղաղ ընթացք ունին հոն: Մինչ մէկ կողմը վառուած ոսկեկմբէ վահաններով եւ հայրենասէր զգացումներով կը պաշտպանեն Հայոց Պատմութեան հեղինակը ասպարափակ, ծիւս կողմը բանասիրութեան բարձրաբերձ բարձունքէն մուխ նետեր կ'արձակէ եւ զգոյշ քայլերով կը դիմէ յառաջ՝ ձեռնամուկ ըլլալու Մ. Խորենացու անձին, գահա-

վէժ կործանելու հռչակուած հսկան եւ յայտնանախատ նշաւակելու իր մէջ կեղծաւորը. խարդախը:

Երկրարեան պատերազմ ճրն է, որ կը զուրի երբեմն նուազ եւ երբեմն առաւել ջերմութեամբ: Մինչ կը սպասուէր լսել ճակատամարտիս վերջաւորութեան մէկ կամ միւս կողման յաղթական երգը, լուռութիւնը երկու կողման ալ ի սպառ պարտասութեան նշանակը կարծես թէ եղաւ: «Վարդանակերտ առիւ ճի յիշեսցի»:

Երկրարեան այս տաք վիճաբանութիւններու առթով ստեղծուած է մեծ գրականութիւն Մ. Խորենացու շուրջը. այս րոպէիս ունիմ առջեւ աւելի քան 200 գրութիւն գրքի կամ յօդուածի շրջագծի մէջ: Պիտի չուզեմ այստեղ պաշտպանել կամ հերքել մէկուն կամ միւսին ըմբռնումները, եւ ոչ ալ ներկայացնել անոնց պատճառաբանութիւնները: Համեստ նպատակ կը դնէ իր առաջ յօդուածս, առանց վիճաբանութիւններու մէջ մտնելու՝ ամփոփել նախորդ քննութիւններու գրական արդիւնքը եւ կցել անոնց իմ հետազոտութիւններու եզրակացութիւնը: Պիտի խուսափիմ նաեւ աղբիւրներ ցոյց տալ մէն ճի եղրներու քով: Իմ տողերս ընդարձակ բացատրութիւն պիտի գտնեն «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ, հոն կ'ուզարկեմ խնդիրներովս մասնաւորապէս հետաքրքրուող բանասէրները:

* * *

1. Մ Ո Վ Ս Է Ս Խ Ո Ր Ե Ն Ա Ց Ի Ո Յ Ի Ն Ձ Պ Է Ս Ո Ր Է . — Եփեսոսի Ժողովէն (431) ետքը Սահակ եւ Մաշտոց աշակերտներու նոր խումբ ճր կ'ուղարկեն Յունաստան, պարապելու փիլիսոփայական ուսումներու: Անոնց թուին մէջ էր Մովսէս: Նա իր ճանապարհը

կ'ընէ Եղեսիոյ վրայէն դէպ ի Երուսաղէմ, եւ անկէ Աղեքսանդրիա: Եղիպտոսի ճայրաքաղաքիս ճէջ անձնատուր կ'ըլլայ Մովսէս Հելլէն ի ճաստասիրութեան, նա կ'անուանէ իր ուսուցիչը նոր Պղատոն: Վերջացնելով ուսումները կը թողու Աղեքսանդրիան՝ ճտաղրած նաեւ դէպ ի Ելլադա: Սաստիկ ճրրիկ ճը իր նաւը Հողմակոճ տարուբեր կը նետէ իտալական ծովափ: Երկածէս օգտուելով Մովսէս այց ճը կուտայ Յաւիտենական Քաղաքին, անկէ խաղաղ նաւարկութեամբ կը Հասնի Աթէնք՝ ի ճաստասիրաց քաղաքը: Միւս անգամ յանձնելով ինքզինք փայտակերտ նախն՝ կ'ելլէ կայսերանիստն Բիւզանդիոն: Այսպէս նա կամայ թէ ակամայ կը վայելէ Հիւրասիրութիւնը ժամանակին գիտութեան նշանաւորագոյն կեդրոններուն՝ Եղեսիոյ, Երուսաղէմի, Աղեքսանդրիոյ, Հռոմի, Աթէնքի եւ Բիւզանդիոնի: Մանրաբեռնուած գիտութեան բազմահարուստ աւարով՝ կը կոխէ վերադարձի ճանապարհը՝ յողջոյն իւր անձկայի Ուսուցիչներուն: Բայց Հազիւ շօշափած Հայրենիքի սահմանները՝ կը լսէ դառնալի գոյժը, թէ վախճանած են ճեճ վարպետները՝ Սահակ (439) եւ Մաշտոց (440): Խաւարած էին Հայաստանի արեգակները, որոնց ճառագայթներու տակ պիտի յարգուէին նոր Պղատոնի աշակերտին շտեմարանած գանձերը, չկային Հոն ուրիշ արժանաւորներ, որոնք կարենային գնահատել ճեր ի ճաստասէրին բարձր ընդունակութիւնները: Յուսաբեկ իր ակնկալութիւններուն ճէջ, կ'ողբայ վարպետներու շիրիմներուն առջեւ. «Ո՞վ այսուհետեւ զճերս յարգեսցէ զուսումն, ո՞վ ուրխասցի ընդ յառաջդիճութիւն աշակերտիս...»:

Ու առոյգ, բարձր կրթութեան տէր երիտասարդը կ'անտեսուի: Երկար ժամանակ կ'ապրի նա անճանօթ աշխարհի ճէջ: Գոնէ ճենք չենք գիտեր թէ ո՞ւր Հաստատեց Մովսէս իւր բնակութիւնը, ի՞նչ Հանգամանքներու ճէջ գորճեց: Չգիտենք նաև թէ աշխարհակա՞ն էր թէ եկեղեցակա՞ն, անուսնացեալ քահանայ թէ վարդապետ կամ եպիսկոպոս: Մենք կը գտնենք գինքը ճիւսանգամ, երբ նա արդէն «այր ճերացեալ եւ Հիւանդոտ» է, բայց եւ այնպէս «անպարապ ի թարգմանութեանց» (Գ. 65): Այս պայճաններու ճէջ էր Խորենացին, երբ Հասաւ իրեն Սահակ Բագրատունւոյ Հարկեցուցիչ հրամանը՝ յորինել Հայոց Պատճութիւն ճը:

Պէտք է ենթադրել, թէ նորաւարտ ճեճարա-

նականը ամփոփուած խուլ անկիւն ճը՝ նուիրուեցաւ գրական պարագումներու. եւ իր Հեղինակութիւններով եւ թարգմանութիւններով—որոնց որակն եւ քանակը անյայտ կը մնայ ճեզլի— շինեց իրեն անուն. իր հաճբաւը տարածուեցաւ եւ Հեռուները, եւ այս հռչակէն կախարդուած Սահակ Բագրատունի՝ յանձնարարեց իրեն պատասխանատու աշխատութիւնս: Մովսէս եւ Սահակ ճինչեւ այն ժամանակ անճամբ ճանօթ չէին իրարու հաճբաւով ճիւսն գիտէնն զիրար: նաեւ Սահակ Բագրատունւոյ անճը սքողուած կը մնայ ճեզլի. Մովսէսի տղերու հաճաճայն նա ուսումնասէր եւ ականաւոր անճնաւորութիւն ճըն էր. նա կը պատկանի «ազլի նախնականի» եւ է «քաջ եւ արգասաւոր՝ ոչ ճիւսն ի բանս եւ ի պիտանաւոր խոհականութիւնս, այլ եւ ի ճեճամբս եւ ի բազում գորճս արճանափառս» եւ վերջապէս նա «ամենեցուն քան զինքն նախագունիցն ճանաչի վեհարոյնս եւ բարճագունից արճանաւոր գովութեանց» (Ա. 1): Ժամանակագրութեան այնպէս ճտաղիր ճերունին ճոռցած է նշանակել, թէ Սահակ ո՞ր թուականին ըրաւ իրեն այս յանճնարարութիւնը:

Ինչպէս ճութ են իր Հասուն եւ յառաջացած տարիքներուն հանգամանքները, նոյնպէս անթափանցիկ ճշուշով պատած է իր առաջին կեանքը: Հայոց Պատճութեան առաջին գլուխը, որ ընճայական ճըն է Պատճագրէն առ Մեկենասը, կը յիշէ իր Հեղինակին անունը յարակից յորջորջանքով՝ Մովսէս Խորենացի: Վերջինս կ'ենթարդէ Մովսէսի Հայրենիքը՝ Խորեն կամ Խորեան աւան ճը կամ քաղաք ճը, թերեւս նաեւ գաւառ ճը. դճբախտաբար այս տեղոյ անունը ինչպէս Հիներուն, նոյնպէս ճեզլի անճանօթ կը մնայ, եւ չենք կարող ստուերագճել անոր ոչ զիրքն եւ ոչ բնութիւնը: Դիք խաւարի ճէջ կը ճնին, իրենց լոյսովը խաւարը փարտաւելու հաճար:

Այսպէս Մովսէս Խորենացի պատճութեան ճէջ հրապարակ կ'ելլէ իրբեւ աշակերտ Սահակայ եւ Մաշտոցի 432ին. կը գորճէ անոնց ճահուլնէն՝ այսինքն 440էն ետքը, եւ կը վախճանի յընթացս ե. դարու երկրորդ կէսին: Ժամանակի հաճար հարկ է այս թուականները հիճ առնել: Ինչ որ կը պատճեն անագանագոյն ժամանակի պատճագիրները՝ Թովճաս Արճրունի եւ ուրիշները Հայոց Պատճութեան Հեղինակի ճասին, չեն կարող հոս նկատի

առնուիլ իբրեւ ճտացածին զրոյցներ կամ վարկածներ:

2. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Սահակ Բագրատունի «Հարկեցուցանող բանիւք» կը պարտաւորեցնէ Տերունի եւ բազմազբաղ Մովսէսը, ձեռնարկել գրել Հայոց Պատմութիւն ճը, սկսեալ ազգին խանձարուրէն ճինչեւ իր օրերը, նիւթ ընելով պատմութեան նաեւ նախարարական տոհմերու ճազումն եւ կատարած դերը ազգային կեանքի ճէջ: Եւ այս աճէնը պիտի գրուէր արագաբանութեամբ եւ Հաճառօտախօսութեամբ: Ձէ ախնարկուած թէ Սահակ Բագրատունի ո՞ր տարին կ'ենթադրէր իր պահանջքին յետնագոյն եզրը: Մովսէս ենթարկուած է Հրաճանին եւ աճենայն արագութեամբ յօրինած է Հայոց Պատմութիւն ճը, երեք գրքերով ճինչեւ 440 թուականը: Խնդիր կը յառնէ այստեղ ի՞նչ ճոխութեամբ տուած է Բագրատունին իրեն ճինչեւ այն ժաճանակ անճանօթ ճերունոյն այս Հարկեցուցիչ Հրաճանը. եւ ի՞նչ պատճառաբանութեամբ վերջ գրած է նա իր Պատմութեան 440ին: Հինգերորդ դարու երկրորդ կէսին ճանօթ է ճեզի Սահակ ասպետ Բագրատունի ճը, որ 481ին Պարսիկներէն ասպտամբ Հայ նախարարներու կողճէն կը կարգուի «ճարզպան Հայոց», ճինչ Վահան Մաճիկոնեան կը նկատուի «անուտէր» (Ղ. Փարպ. 121): Նա կը գրուատուի իբրեւ «լաւ այր» եւ սքանչելի ասպետ. քիչ յետոյ կ'իյնայ անիկա նահատակական ճահուածը ճարճանայնու կռուին ճէջ: Եթէ այս Սահակ ասպետն է այն Բագրատունին, որ իշխանական ճոխութեամբ Հրաճայած է Մովսէսին գրել իր Պատմութիւնը, պէտք է գրութեան տարին ենթադրել 481—483: Այս դէպքին իրաւացի կերպով պիտի պահանջուէր պաճագրէն նաեւ 440—480 քառանճաճայ ջըջանի պատմութիւնը: Մեկենասը, որ կը Հետաքրքրուէր Հայոց Հնագոյն եւ նորագոյն պատմութեամբ, պիտի ցանկար անշուշտ տեսնել Հոն նաեւ 451ի եւ յաջորդ տարիներու Հայոց պատմութեան պանճալի էջերը նկարագրուած. եւ ի վերջոյ Հայ Հերոդոտի ճեռքով իր նահատակութիւններն երգուած: Բայց Հայոց Պատմութեան ճանօթ օրինակները կ'աւարտին Մաշտոցի ճահուածը: Աւեղճուաճային է նաեւ Պատմութեան երրորդ գիրքին այն յանկարճական վերջաւորութիւնը, որով կը ներկայանայ այժճ: Աւեղճուած կը մնան այս կէ-

տերը. եւ իրաւամբ կը ճագի կասկաճ, թէ արեօք Պատմութիւնը ջորրորդ գրքի ճը ճէջ ճէ՞ ունեցած իր Հարունակութիւնը: Բայց Հեղինակը իր երրորդ գիրքը «աւարտումն Պատմութեան Հայոց ճեճայ» անուանելովը ինքնին կը փարատէ աճէն կասկաճ Պատմութեան լրութեան ճասին:

3. ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ.— Մովսէս գիտակից է այն յատկութիւններուն, որոնք կը պահանջուին պատճագրէ ճը, ճանօթութեան պատճական աղբիւրներուն, քննադատող ճիտք եւ կամ ատաղճին ժաճանակագրական դասաւորութիւն. որովՀետեւ «ոչ է պատմութիւն առանց ժաճանակագրութեան»:

Այսպիսի գիտակցութեամբ եւ պատրաստութեամբ ճերճեցած է պատճագիրս նիւթին: Նա յուզած քրքրած է արտասահճանի եւ ներքնասահճանի արքունի դիւանները, քաղաքներու եւ վանքերու ճատենագրարանները, նախարարական գանճարանները, այս ճանապարհով յայտնաբերած է վաւերագիրներ, պատճագրութիւններ, ճեճաւ ճաստճք ճիջնորդութեամբ յոյն գրականութեան: Նրջած է Հայկական գաւառներ, Հարցաքննած ժողովուրդը, նախարարական տոհմերը նկատճամբ իրենց յառաջագոյնութեան. Հետաքրքրուած է անոնց անգիր երգերով եւ զրոյցներով. խօսիլ տուած է յուշարճաններուն եւ ճահարճաններուն, ոգեկոջած է ավերակներու յուշկապարիկները: Եթէ Հետեւինք իր քայլերուն, պիտի ջափենք քայլաջափ Հայաստանի դաշտերու ընդարճակութիւնը, լեռներու բարճրութիւնը եւ Հովիտներու խորութիւնը. պիտի տեսնենք բնակչութեան գանագան բարքերն ու նախարարական տուներու տարաճութիւնն ու նիստը: Այսպիսի Հետազօտական արշաւանքներով Հաճբարած կուտած է անյաճար նիւթեր ժողովրդեան ճը բազճագրեան պատմութեան ի նպատտ, գորոնք գիտցած է ապա դասաւորել սքանչելի ցուցաղրութեամբ: Իր ժաճանակագրութիւնը Հիմնուած է Պարսից թագուորներու յաջորդութեան վրայ:

Նոր Պղատոնի աշակերտը, դաստիարակուած Հելլէն իճաստասիրութեամբ, կուտայ իր գրչին տակ ընդարճակ Հճտութիւն եւ պատճելու դասական ոճ: Իր տեսութիւնները սուր են, դատողութիւնները խոկուն եւ արտայայտութիւնները պերճարան: Հոնտորական Հրահանգանոցի քաջամարտիկ ըճբիջ ճը: Գը նկատէ պատճական թատերաբեճի վրայ իրա-

դարձութիւնները իմաստասերի զննութեամբ, կը կշռէ իրողութիւնները հասուն խոհականութեամբ: Իր համեմատութիւններն արեւելեան երեւոյթներուն հելլէն քաղաքակրթութեան հետ կը ցցուին մեր առաջ ամէն քայլափոխին: Եւ այս զարմանալի չէ, երբ նկատենք թէ պտտմագիրը ընտանի է հոմերոսի դիւցազներգութիւններուն, ծարաւը կը յագեցնէ ելլադական աղբիւրներէ: Որովհետեւ համբալի մըն է ինքը հելլէն իմաստասիրութեան, ուստի ճշմարտասիրութիւնը իր նկարագրին էական յատկութիւններէն մին է. նա ստէպ ստէպ կը յիշեցնէ իր Մեկենասին իր նկարագրին այս բարեմասնութիւնը: Կը քննադատէ աղբիւրները, կը հերքէ սուտը, կը նշանակէ ուրիշներուն խարդախութիւնները:

Նաեւ պատմելու անկաւոր ոճը զարդն է իր նկարագրին: Հելլէն բարձր կրթութիւնը բաշխած է ինչպէս իր ժառանգութիւնը, նոյնպէս արտայայտութիւններուն՝ յարմարութիւն եւ շնորհք: Լինքնայատուկ է լեզուն իր բերնին մէջ եւ ոճը իր զրջին տակ. զրելու այն ոճաբանութիւնը, զոր հանդէս կը բերէ նա իր Պատմութեան մէջ, անձանօթ է Հայ ուրիշ ժառանգիրներու: Դէպի պերճաբանութիւն կը ձգտին իր բացատրութիւնները, ծանր է արտայայտութեան եզանակը, արտասովոր՝ շարադասութիւնը: Հելլէնաբան մը, որ իր խրթին յղացումներուն մուտքը կուտայ ծանր երկուքով: Այս արուեստակուտ դարբնուած ոճը, զոր ինքը «պերճաբանութիւն» կ'անուանէ, հակադրելով «հասարակաց խօսքին», համարած է միա՛յն պատշաճ իր բարձր կրթութեան: Բայց թէ ասով ոչ ամէն մահկանացուի, որ չէ նաեւ հելլէնական խորքերը, մտաչելի եւ զիւրընկալ պիտի ըլլան իր տողերը, այս շատ հոգ չէ պտտմառած իրեն. եւ թերեւս իր ճաշակն էր զարմանալի երեւալ ուսմիկն եւ ճափահարութիւն հնձել ուսումնականէն: Մասնաւորապէս Ա. եւ Բ. գրքերու մէջ կ'իշխէ այս ոճը: Երրորդ գրքի սկիզբը առաջին անգամ անդրադարձած է իր բարձր սաւառնութիւններուն, եւ զիջած է «հասարակաց խօսքին» պատմել այս մասը «որպէս զի մի՛ ոք երեսցի ի պերճաբանութիւնս գրաւեալ առ փափան, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ՝ ստէպ ստէպ եւ անյագ առնիցեն զընթերցումս պատմութեանց մերոց հայրենեաց» (Գ. 1): Նաեւ լեզուն պատշաճեցուած է այս ոճին, բառերու նո-

րանշան առումներ, նորաձեւ բարդութիւններ եւ հորովումներ. տարօրինակ քերականութիւն ձեռն ի ձեռն կը դաշնակցին խրթնացնելու արտայայտութիւնները: Ոճի եւ լեզուի երկուութիւնը շատ զգալի է իր զրջին տակ: Ուր նա «հասարակաց խօսք» ժողովրդական զրոյցներէն եւ երգերէն քաղուածներ կուտայ, հոն կը խօսի հայկաբանը, ուր պերճաբանութիւնը կ'իշխէ, հոն կը բարբառի նոր Պղատոնի համբալը: Զարմանք կը պտտմառեն մեզի իր ընդունախնամտութիւնը՝ փեարագարգուիլ մուրացածոյ՝ ուրիշներու թեւերով, իր անվերջ թափառումները գրքէ գիրք՝ բանաբաղելու բառեր եւ մտքեր: Անըմբռնելի է մեծ մատենագրի մը վրայ այս աղքատիմաց նկարագիրը, մուրացիկ բարբը:

Հայոց Պատմութեան հեղինակին մէջ մենք կը զարմանանք նաեւ հայրենասէր մարդու վրայ: Հայրենասիրութիւնը իր մեծագոյն առաքինութիւնն եղած է, որ յորդորած է զինքը թեւամուխ ըլլալ հայրենի պատմութեան տնձայր հորիզոններ: Կանգնած հայ յուշարձաններու, երկրին հնութիւններու առաջ՝ հիացած է անոնց մեծութեան եւ խորութեան վրայ, նկատած է աւերակները եւ լացած հայրենիքի արիւնտտ անցելը: Հայ փոքրիկ ածուխն ոչ նուագութիւնն եւ ոչ խոպանութիւնը ընկճած են իր հայրենասէր զգացումները, հպարտ սրտով յառած է աչքերը այրեացաւեր երկրին եւ հոն յաղթական բանակին հետքերը նշմարած, զիւցաղն նախնիներու հմայիչ երգն է լսած: Անցեալի մեծաշուք փառքը մոռցնել տուած է իրեն ներկայիս վտանգը, զուարթացուցած զուարճացուցած իր արամադրութիւնները. այդ զգացումներու տակ ներդաշնակած է իր քնարի վրայ փառքի մեղեդին եւ անոր հնչիւններով խրատոյս, քաջաւեր կարգացած եւ յաղթութեան յոյս ներշնչած է ընկճուածին, յուսահատին: Նա հասած է իր նպատակին:

4. ԱՐԺԱՆԱԶԱՆԱՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Թէեւ կը հաւատէ Մովսէս թէ մեծ քանք տարած է իր ժամանակագրութիւնը հիմնելու հաստատուն հողի վրայ եւ պատմութիւնը ծծելու վստահելի աղբիւրներէ, բայց ոչ ժամանակագրութիւնը եւ ոչ պատմութիւնը հաստատութիւն կը գտնեն արտաքին արժանահաւատ պատմագրութեան եւ դրամագիտական տուեալներու մէջ: Այստեղ կը խախտի մեր հաւատքը իր անսխալ հեղինակութեան վրայ:

Բանտիրական հեաադատութիւնները կը յանդիւն ծիրաբան այն եղրակացութեան, որ Մովսէս իր ճեճ ձեռնարկութեան համար շատ անբաւական աղբիւրներ ունեցած է աչքի առջեւ: Յոյն եւ հուովճեական ճեճ պատճաղիրները անճատչելի մնացած են իրեն, իսկ այն աղբիւրները, զորոնք կը յիշատակէ յանուանէ, կա՛ճ եւսերիոսի Քրոնիկոնի ճիջնորդութեամբ ծանօթ եղած են իրեն եւ կամ արդիւնք են իր հնարածութեան: Նա երբ ցածքած տեսած է իր առաջ աղբիւրները, Մովսիսական գաւազանով ժայռերուն բղխում շնորհած է. ինչ որ ժողովրդեան քով զրոյց գտած է, զայն հանդերձաւորած ճարմնով եւ արեամբ՝ ներկայացուցած է պատճաղրի ճը անուան տակ (Մար. Աբաս), եւ երբ այս ալ պակսած է, անձնաւորած է իր ճաքի թեւադրանքները (Ուղիւպ, Բարդեճան եւն.): Մինչ այսպէս հնարուած պատճաղրներով հիմնաւորել ճգնած է իր ի քճաց կցկցումները, ճիւս կողմանէ լուծ է յիշել յականէ տոհճային ճատենաղիրները (Փաւստոս, Կորին, Ղ. Փարպեցի, Սեբիոս, եւն.), որոնցճէ օգտուած է անյագօրէն, եւ որպէս զի իր կախումը անոնցճէ սքողէ. անոնց տեղեկութիւնները խեղաթիւրած, խարդախած է անխղճօրէն եւ պատճաճեցուցած է իր կուսակցական ճիւտմներուն:

Այս տեսակէտներով, կը ներկայանայ Մովսէս անբարեխիղճ, խարդախ:

Այսպիսի քճածին պատճաղրութեան արդիւնքն այն եղած է, որ Հայոց Պատճութիւնը իր զրչին տակ վիպական նկարագիր ճը ստացած է. այո՛, պանճալի յուշակերտ ճը կառուցուած է հոն, կը շոյէ հայրենասէր զգացումները, բայց իբրեւ պատճական աղբիւր դառն են իր բղխումները եւ ճաճաբեր:

Հակառակ այս բացասական կողճերու՝ Մովսէս Խորենացույ ճոխութիւնը երկար դարերով նկատուեցաւ բացարճակ, անոր ճատեանը յետ Աստուաճաշունչին ճիակ սուգապատումն եւ արճանահաւատը: Հայ պատճաղրները սկսեալ ժ. դարէն ճինչեւ ժ.ժ. դար Հայոց հնագոյն եւ ճիչին պատճութեան համար բացարճակապէս անկէ կրեցին ճուր իրենց ճարաւը յագեցնելու համար: Անոնք ճխախտեցին իրենց հաւատըրը Մ. Խորենացույ արճանահաւատութեան ճասին նաեւ այն ճաճանակ, երբ եւրոպացի պատճագէտ-բանասէրները սկսան լսելի ճնէլ կասկաճոտ ճայներ այս հիւանդ կէտի ճուրջը:

Մ. Խորենացի հայրենասէրներու խորանին վըրայ կը յարգուէր ինչպէս սուրբ, եւ բարեպաշտ հոգիներու համար գայթակղական էր ճատճել սուրբի ճը զրչին տակ անսուրբ տողեր:

Առաջին անգաճ Հ. Յ. Գաթըրճեան եղաւ որ առանց նախապաշարուճի կոխեց առաթուր Մ. Խորենացույ հեղինակութիւնը, նա ճիւորճեց անօգուտ փորճը հաշտեցնել զՄովսէս արտաքին ճատենաղիրներու հեա. ալ իր ճոյի ճաճացոյցը ուղբեց արեգական ճաճացոյցի վրայէն: Հայոց պատճութիւնը կ'եւլէր այսու ուղիղ ճանապարհի վրայ (1852): Ա. Գուաշճիտ իր ճանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ (1876) կուգար հաստատել Հ. Գաթըրճեանի ուղիղ ճնթացքը:

5. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԽԸՆԳԻՐԸ. — Այսպէս երբ ճիւանգաճ քօղաղերճ եղաւ Մ. Խորենացի արճանահաւատութեան տեսակէս ուլ, այնուհետեւ սկիզբ եղաւ արտայայտել համարճակ կասկաճներ պատճաղրին ճաճանակի ճասին ալ: Կասկաճներ, զորոնք դարեր երկինճ էին, այճճ հասունացած կը զրուէին հրապարակի վրայ: Ա. Գուաշճիղ իր աննպաստ դատաստանը Խորենացույ Պատճութեան ճասին տարաճեց նաեւ ճաճանակի վրայ (1883) եւ համարեցաւ անոր զրութեան ճաճանակը 634—642: Քիչ յետոյ երեւան եկաւ զաղղիացի Օ. Կարբէր, որ ուսումնասիրելով Իոյենացույ աղբիւրները, անոնց թուին ճէջ տեսաւ նաեւ Սոկրատի եկեղեցական Պատճութիւնը եւ Սեղբեստրոսի Վարքը. որոնց հայերէն թարգճանութիւնը է. դարու երկրորդ կէսին կատարուած է:

Երկար եւ տաք վիճաբանութիւնները, որոնք յուզուեցան այնուհետեւ, նպաստեցին աւելի անբաւընդերու այս տեսութիւնները: Յ. Մարկուարտ ճիտեցաւ ճինչեւ անգաճ թ. դարու երկրորդ կէսին վիտուելու Հայոց Պատճութեան հեղինակը:

Պիտի ամփոփեճ այստեղ հաճաբօտ տողերու ճէջ այն պատճառաբանութիւնները, որոնց վրայ յեցած բանասիրութիւնը աստիճան առ աստիճան բարճրացաւ ե. դարէն ճինչեւ թ. դար:

1.— Առաջին կասկաճը կ'արթնցնէ այն հանգաճանքը, որ Մովսէս ե. դարու ճասին ճի գիտեր աւանդել աւելի բան, քան որ հաճառօտութեամբ տուած են Կորին եւ Ղազար Փարպեցի: Վերջինս ե. դարու առաջին կէսի քաղաքաչան եւ եկեղեցա-

կան դէպքերը զրած է աւանդութենէն. այս պատ-
ճառաւ ալ սպրդած են հոն անճշդութիւններ. եւ
սակայն անոնք ամբողջութեամբ կրկնուած են «ժա-
ճանակակցի» ճը գրչին տակ:

2. — Խորենացոյ լեզուն համաձայն չէ ո՛չ ե.
դարուն դասական հայերէնին եւ ոչ հելլենաբան
զպրոցին կիրարկած բարբառին: Այն ունի իր ձեջ
տարրեր յետ-դասական շրջանէն:

3. — Գուտշճիդ նկատած է, որ Խորենացին (Բ.
62) կ'անուանէ Պարթեւներու Պերոզ արքայն «առա-
ջին». ուստի նա գիտէ Պերոզ Բ.ը, որ 458ին Պար-
թեւ-սասանեան գազը բարձրացաւ:

4. — Խորենացին երբ իր ձեկենասն կ'ընտրէ
Սահակ Բագրատունին, կ'ենթադրէ զինքը իբրեւ
ասպետ եւ ճարգպան, ուստի 481 թուականը անոր
պատճութեան գրութեան ժամանակին կանխագոյն
եզրն է:

5. — Գիտէ Մովսէս թէ Արտազի դաշտին ձեջ
«յայանեցան նշխարք սրբոյ եւ ձեծի առաքելոյն
ճերոյ Թադէի» (Բ. 74): Ուրիշ տեղէ յայտնի է որ
Ս. Թադէի նշխարներու յայտնութիւնը եղաւ
484ին:

6. — Ղազար Փարպեցի, Զ դարու առաջին
տասնեակին, երբ կը գրէր իր Պատճազիրքը. ան-
ձանօթ էր դեռ Մովսէս Խորենացոյ «Հայոց Պատ-
ճութեան»: Նա կից Ազաթանգեղեայ, Փաւստոսի եւ
Կորինի պատճազրութիւններուն կ'անուանէ իր աշ-
խատութիւնը չորսուրդ պատճազիրքը: Գծուարին է
ձտածել: Թէ Ղազար անտեսէր Մովսիսի հոյակապ
երկասիրութիւնը, եթէ այն ձանօթ ըլլար իրեն:

7. — Մովսէս գիտէ Հայաստանի «Պուտին Ար-
ճենիան», «Երկրորդ եւ Երրորդ, այլ եւ Զորրորդ
Հայք» (Ա. 14) բաժանումը, ինչ որ առաջին ան-
գամ Յուստինիանու օրով տեղի ունեցաւ (536ին):
Ծանօթ է նաեւ Յուստինիանու օրով կառուցուած
Կարնոյ պարխպներուն (Գ. 59):

8. — Խորենացի, (Գ. 18) կը պատճէ թէ Շա-
պուհ կամ պարսկական բանակը «հասեալ ի Բիւ-
թանիա, եւ նստէր ամիսս յոլովս»: Պարսիկները
ճինչեւ Բիւթանիա ճիջածուխ եղան առաջին անգամ
608ին. ուստի Մովսէս կա՛մ այս արշաւանքը
կ'ակնարկէ եւ կա՛մ աչքի առաջ ունի Արաբական
յառաջախաղացութիւնները Բիւզանդիոնի վրայ:

9. — Հայոց Պատճութեան հեղինակը գիտէ
Հիւսիսայն Կովկասեան ժողովուրդներու ասպատա-

կութիւնները դէպ ի Հայաստան. Խազրաց արշա-
ւանքը եւայլն, այն ճանրամասնութիւններով, որոնք
է.— Բ. դարերու դէպքերուն կը պատկանին:

10. — Հայոց Պատճութեան ձեջ ակնբախ է
պատճազրին հակակրութիւնը եւ թշնամական վե-
րաբերմունքը Մաճիկոնեան տան դէճ, անոր գրչին
տակ ներկայացուած են Մաճիկոնեանները դաւա-
զիր, դաւաճան արքունի տան, նախարարական
տոհմերու զարգացման, անոնք իրենց ճանապարհի
վրայ ամէն տեղ ճահ կը սերճանեն: Ասոնց հակա-
ռակ հայրենիքի պաշտպանները, արքունի տան
ճոյթերն են Բագրատունիները, ապնի է նաեւ ա-
նոնց ճագումը՝ աստուածապաշտ Խորայէլի ցեղէն:
Այս հակակրութիւնն ու համակրութիւնը իր սկիզբն
ունի Բ. դարու կէսին Մաճիկոնեան եւ Բագրա-
տունի տուներու ճրցակցութեան ձեջ, երբ (745)
Սճբատ Մաճիկոնեանի որդիքը սկսան «հակառակ
լինել իշխանութեանն Աշոտոյ», որուն Հելմ ամիրա-
պետ տուած էր «իշխանութիւն պատրկութեան ի
վերայ աշխարհիս Հայոց» (Ղեւնդ, 112, 119 —
124): Գրիգոր Մաճիկոնեան, այս «բարեգրութ, չա-
րասէր» անճը իր «վաղնջուց խորհեալ դաւաճանու-
թիւնը» Բագրատունեայն դէճ ի գլուխ հանեց 749ին
խաւարեցնելով անոր աչքերը եւ այսպէս «ստուե-
րաճած խաւարաւ նսեմացուցանէր զբոլոր աւխաւ-
նիս պարճանս եւ ի խոր սխուրեթեան պարփա-
կեւ ոչ ճիայն գանճն նորա, այլ եւ զամեհայն հա-
մասնոմ նախարարս ազգին իւրոյ... զի անկեալ
կորճանէր պսակն պեւեռութեան ի զլխոց նոցա,
եւ յայնմնեհէ բառնայր փառք ազգին Հայոց»
(Ղեւնդ, 124): «Բարեգրութ» կ'որակուի Գրիգոր,
թէեւ նա վրէճ պահանջեց դաւաճանէ ճը, որ հա-
կառակ երդման բաճնուած նախարարական Միու-
թեհէ՛ կ'երթար իր հաւատարմութիւնը խոտանալու
արաբ բռնաւորին: Մաճիկոնեանը իր հայրենիքի
բազնին վրայ Ազատութեան զոհ ճըն էր որ կը ճա-
տուցանէր: Փաւստոս եւ Ղազար Մաճիկոնեանց
փառքին եւ ազգօգուտ նահատակութիւններուն
պատճազիրներն եղած են. նաեւ Սեբիոս, Բագրա-
տունի տան այս պատճազիրը, հաճակիր է անոնց,
որովհետեւ բովանդակ ազգն երախտագէտ զիտէր
այդ նախարարութեան հանդէպ: Մտքերը փոխուե-
ցան 750էն յետոյ: Մովսէս Խորենացոյ զաղտնի
նետաճգութիւնները, այդ նախարարական տան տի-
րասիրական առաքելութիւնները իբրեւ կեղճիք

նշաւակելու, ծիա՜յն 750էն ետքը կարող էին արձակուիլ: Անոնք թելադրանքներն են Աշոտ Պատրիկի կուրուժեան 13 տարիներու, վրէժինդրական կայծակները Աշոտի սրղիններուն եւ թուներուն: Մովսէս Հաւատարիժ կապարձակիրն է իր Բագրատունի ձեկենասին:

Այս ժամանակագրական հակասութիւններէ ստացուած արդիւնքը իր հաստատութիւնը կը գտնէ նաեւ այն աղբիւրներու ձեջ, զորոնք գործածած է Մովսէս: Ան կարգացած է.

1.— Ղազար Փարպեցոյ Պատմադիրքը, որ աւարտած է ձօնաւորապէս 504ին:

2.— Սեբեոսի Պատմութիւնն ի Հերակղ, որ գրուած է 660ին:

3.— Կ'օգոտի Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութենէն եւ Սեղբետրոսի Վարքէն, որոնք հայերէն թարգմանուած են է. դարու երկրորդ կէսին:

4.— Մալալասի ժամանակագրութիւնը (է.—Լ. դար) կամ անոր հայերէն խմբագրութիւն ճը:

5.— Ծանօթ է Անանիա Շիրակացոյ գրութիւններուն, է. դարու երկրորդ կէսին:

6.— Գ. Խալաթեան գտաւ նմանութիւններ Ղեւոնդի Պատմութեան (730) եւ Մ. Խորենացոյ ճիջը, զորոնք համարեցաւ բանաբաղութիւն Մ. Խորենացոյ կողմանէ:

Յ. Մարկուարտ նշմարեց Հայոց Պատմութեան ձեջ կէտեր, որոնք անոր հեղինակը ճինչեւ իսկ Թ. դարու կէսերը ենթադրել կուտան: Իր ապացոյցները ինձի անձանօթ են:

Այս կրկնակի եղանակով ստացուած արդիւնքը ոյժ եւ զօրութիւն կը գտնէ նաեւ Ե.—Թ. դար ճաղկած հեղինակներու լուծեան ձեջ: Առաջին անգամ Յովհ. Դրասխանակերտցին կարգացած է զայն 900ին:

Այս հիմերու վրայ հարկ է «Հայոց Պատմութեան» գրութեան անազանագոյն եզրը նկատել 900ը, եւ կանխադոյն եզրը 730:

Կը Ֆնայ այժմ աւելի սեղծել այս 100 տարիներու անշրպեալ: Ունինք բարեբախտաբար կըռուաններ:

6. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ ՈՂԲԻ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆ. — Հայոց Պատմութեան վերջը (Գ. 68) գետեղուած է առանձին գլխով Ողբ ճը, ուր հեղինակը Հայոց աշխարհի ժամանակակից աղէտը

կ'ողբայ՝ քաղաքական, տնտեսական եւ բարոյական հայեցակէտներով: Այդ Ողբին ճինչեւ այժմ ուշադրութիւն դարձուած էր աւելի աղբիւրներու տեսակէտով, քան պատմական - ժամանակագրական վերլուծմամբ: Այսպիսի վերլուծում ճը փորձած եմ ես իճ «Ղեւոնդ Երէց» ճատենագրական - պատմական ուսումնասիրութեանս ձեջ, որ ճաս առ ճաս լոյս կը տեսնէ «Հանդէս Աճսօրեայ»ի ձեջ:

Ողբիս գրութեան տարւոյն համար գեղեցիկ կուտան ունինք հետեւեալ տողերու ձեջ, ուր կը գրէ Ողբասացը. «Եւ ապա յանդիճանութիւն այսօցիկ (ժողովրդեան բարոյալքման, թագաւորներու հարստահարութիւններուն) զի՛նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ եւ տարերց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Գարուն երաշտացեալ, ամառն անձրեւայոյզ, աշուն ձճեռնացեալ, ձճեռն սաստկաստոյց, ճրկակից յերկարացեալ. հողճք բբարբբ, խորշակաբբբ, ախտահաւաբբ, ամպք հրընկէցք, կարկտածուք. անձրեւք անժամանակք եւ անպիտանք. օղբ դաւնաշունչք, եղեմնարկուք. ջրոց առաւելուն անօգուտ եւ նուագելն անհնարաւոր. երկրի անբերութիւնք եւ դղրճունք: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի խռովութիւնք յամենայն կողմանց, ըստ այնճ՛ եթէ չիք խաղաղութիւն ամբարշտաց»:

Բնութեան այս արհաւիրքները, նկարագրուած կարճաւօտ, բայց կարկառուն բառերով, առանց տարակուսի իրողութիւններ եղած են, իրենց տեսակի ձեջ հազուադէպ եւ սաստկութեամբը ահաբեկիչ: Հոյճայոյզ փոթորիկի ամպրոպները, ցուրտ հիւսիսէն շնչած, անշուշտ նաեւ դրացի եւ հեռաւոր ճիջալայրերու ձեջ գորճած են աւերներ: Ուտի, ինչպէս Մովսէսի տողերուն ձեջ արճանագրուած են անոնք, նոյնպէս յուտալի է լսել անոնց արճագանգը ճեր դրացիներու քով: Բնութեան արհաւիրքներուն յարեւնճան նկարագրութիւն ճը տուած է (773—75 տարիներէն), Սուտն Դիոնեսիոս Թել-Մահրացին, որ պատճիչն է ժամանակակից դէպքերուն: Իր ժամանակագրութեան վերջին ճասը հրատարակած է J.-B. Chabot, Chronique de Denys de Tell-Mahré, Paris 1895: Ինչ որ ժամանակագիրը կը պատճէ երկար տողերու ձեջ, պիտի ջանամ ներկայացնել հոս համառօտ ձեջբերութեամբով:

«Գրուած է.— Ձեր ամառը պիտի փոխեճ ճըճեռուան: Այս արդեամբք ալ կատարուեցաւ այս

տարի (774—775): Այս տարի խաղողի բերքը առատ էր... բայց ձմեռը Առաջին Թշրին (Հոկտ.) ամսէն սկսաւ. եւ առատ ձիւն իջաւ այգիներու եւ խաղողներու վրայ: Երկար նստաւ: Մշակները ծրտան այգին խաղող կթելու համար, թէեւ ձիւնը ծածկած էր ամէն ինչ: Սաստիկ ցրտութեան պատճառաւ բոլոր ողկոյղները գետին փռուած էին եւ ձիւնի տակ կ'ապականէին: Յուրան եւ ձիւնը կը խստանար օրէ օր. առաջին Թշրին (Հոկտ.) ամսէն ձինչեւ Խաղիւրան (Յունիս) ամենեւին չանձրեւեց: Այս բովանդակ տեսողութեան օր ճր կը ձիւնէր եւ օր ճր դառնաշունչ կը փչէր, այնպէս որ լեռները սառնամանիքէն եւ սաստիկ ձիւնէն կարծես թէ կը պատառէին»... (էջ 159—60): «Թէ ինչպէս խոտի պակասութեան պատճառաւ կոտորուեցան անասունները: — Տեղի ունեցաւ սաստիկ չորութիւն, ինչպէս վերագոյն յիշեցինք...» (էջ 160): «Այս տարի պատահած սաստիկ քամիներու ծախն: — Դարձեալ սաստիկ եւ խստաշունչ քամիներ եղան, որպիսիք ձեր եւ ձեր հայրերու օրով չէին պատահած: Այս քամիներու հետեւութեամբ բոլոր ձանր եւ ձեճ անասուններն եւ թռչունները կոտորուեցան. շատ արժտիք արձատով փճացան: Փոշին ոլորապտոյտ կը բարձրանար երկրէս, նձան այն բուլեւրուն սրոնք կը կազմուին ձիւնէն: Այս հողձայոյղները ձանաւորապէս սաստիկ էին Ծննդեան եւ Յայնուութեան տօներու ժամանակ երկու օր, եւ ապա ճեբաթ (Փետրուար) ամսոյն 13ին, Ծաղկազարդին եւ Աւագ Երկուշաբթի...» (էջ 160—61): «Այս տարի եկած կարկուտի ծախն: — Այս տարի այնպիսի կարկուտ եկաւ, որ նձանը չէր տեսնուած ձեր օրերուն: Կարկուտի հատիկները կայծքարի մեծութեամբ էին եւ բազմազան ձեւերով, երկանկիւնի, եռանկիւնի, քառանկիւնի, սուրի պէս սրածայր. խորտակեց ձառերն եւ որթատունկերը, արձատախիլ ըրաւ արձտիքը: Տուններու երդիքները փլան: Անհաճար աւեր գործեց այս կարկուտը, այնու որ ճիւղձամանակ հողձայոյղ փոթորիկներու տեղի ունեցան: Մինչ քամին ձիւնը ամպի նձան կը քշէր կը տանէր, երկրէս կը վերաճառնար ջուրն եւ կը նետէր երկնքէն իջնող ձիւնին դէմ, այնպէս որ տեսնողները կը հաճարէին թէ երկիրն ինքնին կը բարձրացնէր զանոնք եւ ուղղակի երկնքի երեսին կը շարժէր» (էջ 161): «Թէ ինչպէս սաստիկացաւ այս տարի սովը ձարոյց վրայ, յառաջ եկան դա-

ժան հիւանդութիւններ եւ ձեճ ժանաճաճ»... (էջ 176—188):

Դժբախտաբար Ստոյն Դիոնեսիոսի ժամանակագրութիւնը այս ծասերու մէջ ձեճ թերոյթներ ունի, թղթերու անկմամբ ուր հաւանօրէն խօսք եղած էր նաեւ «ղղղումներու» եւ երկրաշարժներու ծախն: Միքայէլ Ասորին, որ իր ժամանակագրութեան համար օգտուած է Դիոնեսիոսի նկարագրութիւններէն, կը յիշէ 764—765 տարւոյն մէջ «ուժեղ ցնցում ճր, որուն հետեւութեամբ Խորասանի մէջ լեռ ճր փլած է, որուն բեկորները ձինչեւ երեք մղոն հեռուն տարածուած են (Chronique, II, էջ 524): Ռերիշ «սաստիկ երկրաշարժ» մ'ալ կը յիշէ յամս 768—763, երբ նաեւ ձեճ բազմութեամբ ձարախ եկած եւ Պէասներ պատճառած է: Բնութեան այս արտասովոր խաղերու ծախն ակնարկութիւն կ'ընէ նաեւ Դեռոնդ Երէց, երբ կը ցրէ 765—774 տարիներու անցքերը պատճելով, «բազմութիւն ձարախոյ եւ կարկուտք եւ երաշտութիւնք անձրեւաց... սով եւ սուր (հիւանդութիւն) եւ սասանութիւն յաճախէր» (էջ 136—37):

Աւելորդ է երկար ընդգծումներով կարկառուն ընծայել այն ակներեւ նոյնութիւնը երեւոյթներու, զորոնք Սովսէս եւ Դիոնեսիոս նկարագրած են: Անոնք 773—774 տարւոյն դէպքերն են, նկարագրուած ժամանակակիցներու գրչով, թարձ տպաւորութեան տակ:

Այս 773—74 տարւոյն համար է նաեւ այն ակնարկը, զոր նետած է Ողբին հեղինակը ժամանակակից քաղաքական եւ տնտեսական պայմաններու վրայ: Յառաջ կը բերեճ հետեւեալ տեղիքը.

«Զի թագաւորք տիրեալք խիստք եւ չարաչարք, բեռինս բառնալով ձանունս և դժուարակիրս, հրամանս տալով անտանելիս. վերակացոյք անհարթարարք, անողորմք. սիրելիք դաւաճանեալք, եւ թշնամիք զօրացեալք. հաւատ վաճառեալ ընդ սնտի կենցաղոյս: Հէնք եկեալ անհատք եւ յոյժից կողմանց. գերիւմն տանց եւ յափշտակութիւն ստացուածոց. կապումն զլիսաւորաց եւ բանտք յայտնեաց. յօտարութիւն վտարումն սգատաց եւ անթիւ նեղութիւնք ռաճկաց. առումն քաղաքաց եւ բանդումն ամրոցաց, աւերումն աւանաց եւ հրդեհումն շինուածոց. սովք անբաւք եւ հիւանդութիւնք եւ մահք բազմօրինակք. «սաստուածաշատութիւն ձուացեալ, եւ ակնկալութիւն գեհնի»:

Ինչ որ Ղեւնդ Երէց պատճառ է իր Պատմութեան մէջ (էջ 135—137) Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրի (754—774) հարստահարութիւններու և անոր վերակացուներու (ոստիկաններու) հարկապահանջութիւններու մասին, նոյնը այստեղ արձագանգ կը գտնէ ուրիշ խօսքերով: Իէպէրուս ճանր նկարագրութիւնը տուած է նաեւ Սուսն Դիոնեսիոս, նկատի ունենալով Ասորիքը եւ Միջագետքը. հոն աւանդուած են նաեւ «բազմօրինակ մահերու» տեսակները:

Այս եւ նման տեղիք զրգիւ տուին ինձ ենթադրելու թէ Ողբս նախնական ձեւին մէջ յօրինուած է իբրեւ ճասն Ղեւնդ Երէցի Պատմութեան առաջին խմբագրութեան, որ կ'աւարտէր 774ին: Պատմագիրը 790ին երկրորդ խմբագրութեան ենթարկած է իր աշխատութիւնը եւ կցած անոր 774—790 տարիներու ղէպքերը: Այս նոր փոփոխութեամբ, բնականաբար, Ողբս ալ խախտած է իր առաջին տեղէն եւ փոխադրուած Պատմութեան վերջը, որ նոյնպէս տփզոյն ղէպքերու նկարագրութեամբ կը փակուէր: Ղեւնդի Պատմութեան յանկարծական վերջաւորութիւնը, կ'ենթադրէ այսպիսի վերջաբան մը: Բայց այն իր նոր կայանը երկար չէ հանգչած, եւ ահա մի գեղեցիկ որ փրցուած Ղեւնդի Պատմութենէն՝ ծառայեցուած է իբրեւ հուսկ խօսք Մովսիսի Հայոց Պատմութեան: Այս տեղափոխութիւնը անշուստ չէ կատարուած. Ղեւնդի բնագիրը կրած է ճանր փոփոխութիւններ, բայց այնպիսի անարուեստ ձեռքով, որ նոր կապերու հնացեալ ձորձին վրայ կը խողտէ նոյն իսկ աշխարհիկ ընթերցողի մը ճ'աչքերը: Օրինակներ աւելորդ են այստեղ:

Եւ արդէն ամբողջ Ողբը անախրոնիզմ մըն է Խորենացու Պատմութեան վերջը եւ բռնի ազուցուացք: Անոր բովանդակութիւնը չունի որ եւ իցէ առնչութիւն Ե. դարու առաջին կէսի ղէպքերուն հետ: Ողբասացը կ'ողբայ դարուն տգէտ վարդապետները եւ հեղզ աշակերտները. բայց հայ վարդապետարանը չէ ունեցած երբեք այնպիսի բազմաբեղուն, ժրջան աշակերտութիւն, ինչպէս Ե. դարու առաջին կէսին. ի՞նչ առիթ կրնար դրել զՄովսէս հիւսելու այսպիսի պարսաւագիր մը Մահակայ եւ Մաշտոցի աշակերտներու հասցէին: Մինչ ո՛րքան պատշաճ է ի գէպ են Ողբիս իւրաքանչիւր մտքերն եւ բառերը Ը. դարու երկրորդ

կէսի պարագաներուն. ամուլ է հոն հայ վարդապետարանը, բարոյալքուած կեանքը, հարստահարուած մեծատունը, ճ'նշուած ռամիկը...:

Արդարութիւնը կը պահանջէ, որ Ողբս վերադարձուի Ղեւնդին եւ ըլլայ այն Ը. դարու վերջին քառորդի հայ տառապանքին բողբոջը:

7. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ԱՆՁՆԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Պատահականութեամբ միայն կցուած է Ղեւնդի Ողբը Մովսիսի Պատմութեան, թէ կա՛յ այս երկու հեղինակներու միջեւ ներքին աղերս մը:

Գրիգոր Խալաթեան, երբ կ'ուսումնասիրէր Մ. Խորենացույ աղբիւրները, մատնանիշ ըրաւ կէտեր, ուր Մովսէս եւ Ղեւնդ իրարու հետ անձուկ առնչութեան, տուրեւառի մէջ են: Ան տուաւ առ այս քանի մը համեմատութիւններ եւ յանգեցաւ այն եզրակացութեան որ Մովսէսն է փոխառուն: Խալաթեան այսպէս թեթեւօրէն անցաւ խնդրոյս վրայէն: Ի՞մ քննութիւններս հարցին ուրիշ լուծում տուին, երկու հեղինակներու մէջ տեսնուած նմանութիւնները միայն այդ քանի մը համեմատութիւններու մէջ չեն կայանար, կայ աւելի անձուկ, աւելի ներքին աղերս անոնց միջև, որ չի կրնար իր բացատրութիւնը գտնել բանագողութեան մեղադրութեան մէջ:

Ես կը նկատեմ որ երկու հեղինակներու քով ալ մատենագրական հմտութիւնը նոյն է. մէկ զըպրոցէ ելած են անոնք, միեւնոյն գրքերու վրայ ուսած. անոնց աշխարհագրական ծանօթութիւնը, պատմական աշխարհահայեացքը, քաղաքական դատողութիւնը միեւնոյն կողարի մէջ են, երկուքն ալ եկեղեցական կրթութեամբ, երկուքն ալ լցուած Մամիկոնեան տան դէմ վրէժխնդրական հողով եւ Բագրատունի տան հանդէպ անչափ բարեկամութեամբ եւ ընտանութեամբ. երկուքն ալ ունին Բագրատունի պաշտպաններ: Կ'ապրին անոնք համանման քաղաքական պայմաններու մէջ, «ոտարաց թագուորութեան» լուծին տակ, ժամանակակից, ենթակայ «վտանգից» եւ հարստահարութիւններու եւ հարկապահանջութիւններու, այդ թագաւորութիւնը քրիստոնէայ ձեռքերու մէջ չէ: Մովսէս և Ղեւնդ շատ յաճախ այնպէս միաձեւ արտայայտութեան ոճ կ'ընտրեն, ղէպքերու բացատրութեան համար նոյնանման դատաստան եւ բանաձեւ, որ գիտող աչքը հոն ակամայ կը նշմարէ մէկուն կախումը

միւսէն: Այս նմանութիւնները կարկառուն են ոչ միայն մտքերու արտայայտութիւններու մէջ, այլ եւ կը բղխին անոնք հասարակաց բառամթերքէն. երկու հեղինակներու կիրարկած բառերու համադրութիւնը պիտի տայ ճոխ համաբարբառ ճը:

Նմանութեան այս կէտերը կարելի է դեռ ընդլայնել: Անոնք հեղինակի ճը ինքնութեան, անհատականութեան էական յատկանիշները կը կազմեն: Եւ եթէ Մովսէս եւ Ղեւոնդ կը բերեն իրենց վրայ այս նմանութեան գծերը, ես պիտի ուզեմ այդ նմանութիւններու մէջ նոյնութեան եւ ծիւթեան յատկանիշները տեսնել: Մովսէսի եւ Ղեւոնդի մէջ անձնաւորութիւնը այնպէս մէկ է, ինչպէս մէկ են Յակոբ եւ Իսրայէլ:

Միակ դժուարութիւնը որ կը յառնէ՝ այս նոյնացման դէմ, այն է, որ երկու հեղինակներու գրչին տակ թէպէտ մէկ բառագանձ, բայց երկու ոճ կը զանազանուի. մինչ Մովսէս պերճաբան կը ներկայանայ, Ղեւոնդ «հասարակաց խօսքով» կը ճատենագրէ: Բայց այս դժուարութիւնը անառիկ չէ: Մենք նկատեցինք վերագոյն, թէ Մովսէս երբ կը ձեռնարկէր գրել իր պատմութիւնը, «գերագին միայն խոկացած է, ոչինչ ճաքբագունից պարապեալ բանից» (Ա. 1): Բայց յետոյ անդրադարձած է որ այս անուշադրութեամբ իր ոճը «ի պերճաբանութիւնս» թեւակոխած է, որով «զընթերցումս պատմութեանց մերոց հայրենեաց» դժուարհասկանալի գործած հայրենասէր ընթերցողներուն. այս պատճառաւ ալ առանձին ուշադրութեամբ աշխատած է իր երրորդ գիրքը «հասարակաց խօսիւք» շարադրել (Գ. 1): Բնականաբար ուր արուեստը գերակշռող եղած է ոճի վրայ, զուր է հոն փնտրուել համեմատութիւն բնական ոճի հետ, որուն հետեւած է Ղեւոնդ: Սո այս նկատի պէտք է առնել եւ այն հանգամանքը, որ Մովսէս գրած է իր Պատմութիւնը ձեռութեան տարիքին եւ հիւանդագին պայմաններու մէջ. իսկ Ղեւոնդի երկասիրութիւնը առօրեայ հասակի արտադրութիւնն է: Մովսէս զիմակաւորուած է, ուստի եւ կեղծած է նաեւ լեզուն, բայց Ղեւոնդ կը բարբառի հայ ժողովրդեան սգաբաղէմ: Ոճը, լեզուն հոն Մովսէսին է, բայց ձայնը Ղեւոնդին:

Եթէ Ղեւոնդ է Հայոց Պատմութեան հեղինակը. ինչո՞ւ յանձն առաւ այս անուանափոխութիւնը: Դիմակը, որով ան ծածկեց իր դէմքը, ներկայանա-

լու դարուն հինաւորց ձեռուկոյ ճը կերպարանքով, կը պահանջէր անշուշտ եւ կեղծել նաեւ անունը: Ան բնարեց Մովսէս անունը, նմանութեամբ Իսրայէլի ժողովրդեան առաջնորդին. ինքն ալ պիտի գրէր հայ ժողովրդեան Ծննդոց Գիրքը, ճննդաբանութիւնը Հայոց մեծաց, ինքն ալ պիտի առաջնորդէր իր ժողովուրդը Պատմութեան Կարծիք Ծովուն խոր անդունդներէն՝ անյայտութեան եւ հեթանոսութեան խաւարէն դէպի Աւետեաց Երկիրը, կեանքի եւ լոյսի աշխարհը: Յաջող ընտրութիւն: Այսպիսի հայեցմամբ լուծուի թերեւս նաեւ իր յորջորջանքը՝ Խորեմագի. իբրեւ Մովսէս ճը որ ընդ Խորս ճովուն Հայոց Պատմութեան անց, այսինքն Խորեմ-ա(ն)ցի: Ստուգաբանութիւնս արդարեւ շատ ուսմական է, բայց ոչ անընտել եւ անսիրելի Մովսէս Խորեմացոյն:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՄԱՅԻՈՅ ԲԱԶՄԱԿԱՐԵԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔԸ ԼՈՒԾՈՒԱԾ.— Կը կարծեմ թէ Հայոց Պատմութեան հեղինակի անձնաւորութեան եւ ժամանակի շուրջը յուզուած բազմադիմի խնդիրները իրենց գոհացուցիչ լուծուծը պիտի գտնեն համառօտ նկատողութիւններու մէջ: Գրութեան ժամանակը ընդունելով 790—810 շրջանը՝ հասկանալի պիտի ըլլան այսուհետեւ պատմիչին հառաջանքներն եւ իղձերը, որոնք արաւայայտուած են Ա. 22. «Արդ այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, ճանաւանդ թէ թագաւորաց, մինչեւ ցտէրութիւնն Պարթեւաց: Քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք եւ իճոյ արեան առուք եւ հաւաստի հարազատք: Եւ սիրելի էր ինձ՝ յայնժամ գալ Փրկչին եւ զիս գնել, եւ առ նոքօք յաշխարհ զճուան իճ լինել, եւ նոցա տէրութեամբն խրախճանալ, եւ յարդեացս ապրիլ վսանգիցս: Այլ վաղ ուրեմն փախեալ ի մեզ պատահումն այն, թէ արդեօք եւ վիճակ: Բայց արդ ես առ օտարաց քագաւորութեամբն կացեալ՝ ընդ նոցայն զճերս ազգի աճից զկարգ թագաւորացն, զի մերոց աշխարհիս բնիկք պատկաւորք արք այնոքիկ, զորոց զանուանան ի ներքոյ զրոջմեացուք»: Ողբի գրութեան տարին 774 եւ անոր հեղինակը Ղեւոնդ ճանչնալով՝ իճաստ պիտի առնեն արտասուքներն և բողբքները: Մեկեանս Սահակ Բագրատունի փոխարուելով Ե. դարէն Բ.ին երկրորդ կէտը՝ պիտի գտնէ հոն յանձին Աշոտ Կիւրապաղատի որդւոյն

իր խսկութիւնը. եւ ըմբռնելի պիտի ըլլան պատճառներն գովութիւնները շուայլուած Բագրատունի տան հասցէին: 790—810 այն շրջանն էր, ուր Բագրատունիները՝ Աշոտ Կիւրապաղատի որդիները՝ Դաւիթ, Բագարատ, Սմբատ եւ Սահակ տէրերն էին Հայաստանի ձեճագոյն ձասին՝ Տարօնի, Վասպուրականի, Կողովտի, Շիրակայ, Տայքի եւն.: Մեկեւնասին՝ Սահակայ բաժին ինկած էր Վասպուրականի ձէկ ձասը: Վանի եւ շրջակայքին երկարաշունչ նկարագրութիւնը անշուշտ իր Մեկեւնասին թելադրութիւններն էին:

(*) Այս յօդուածը ամփոփոյցն է մեծարժէք ուսումնասիրութեան մը գոր Հ. Ն. Ակիւնեան օտարներէ ի վեր եւ մասնաւորապէս Հայաստան գտնուած միջոցին կատարած է Մովսէս Խորենացու շարք առեղծուածային ու վիճելի մնացած անձի ու ժամանակի կենդան հարցին վրայ: Յսակ եզրակացութիւնը որուն հասած է մեծաւուն բանասէրը, համոզիչ կը բուլի, եւ կը յուսանք որ հաւանութիւն պիտի գտնուի մասնագէտներէն: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք յարգելի

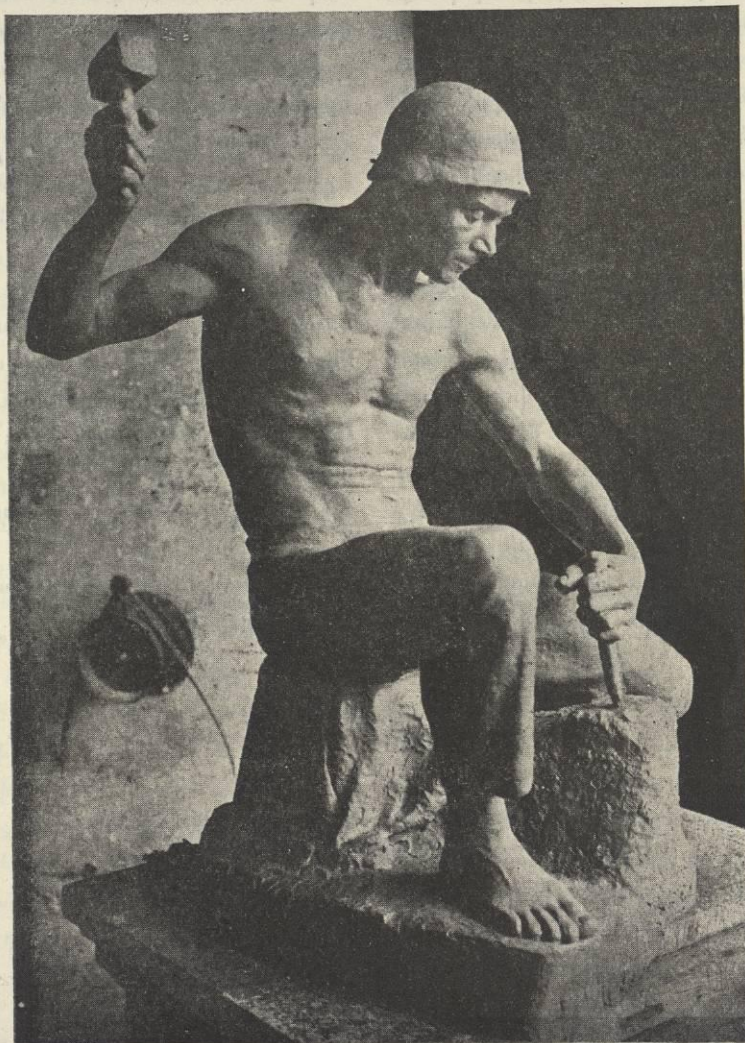
Կը կրկնեմ: Հայոց Պատմութեան Հեղինակն է Մովսէս alias Աեւոնգ, նա ծագիւած է Ը. դարու երկրորդ կէսին եւ վախճանած է Թ. դարուն առաջին քառորդին: Պատմութեան գրութեան ժամանակն է 790—810 քսանամեայ շրջանը, յօրինուած է աւարտած Հարուն առ-Ռաշիտի իշխանութեան օրով, ի խնդրոյ Սահակ Բագրատունուոյ, որ տէրն էր Վասպուրականի ձէկ ձասին (*):

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

Վիլննա, 15 Նոյեմբեր, 1929

Մխիթարեանին որ հանեցաւ, Հանդէս Ամսօրեայի մեջ այդ գիւտի մանրամասն պարզաբանումը հրատարակելէ առաջ, մեր խնդրանքով՝ աւելորդ եւ կական գծերուն յայտնութիւնը վերապահել Անահիտի բնթերցողներուն: Ահուրես Հայոց պատմութեամբ հետաքրքրուող ամէն ուսումնական Հայ պիտի մասնաւոր ուշադրութեամբ հետեւի Հանդէսի այն բիւրուին ուր Հ. Ակիւնեանի այս նիւթին նուիրուած բնագրակ ուսումնասիրութիւնը պիտի երեւայ: (Մ. Խ.)

3 3 3 7 0 4

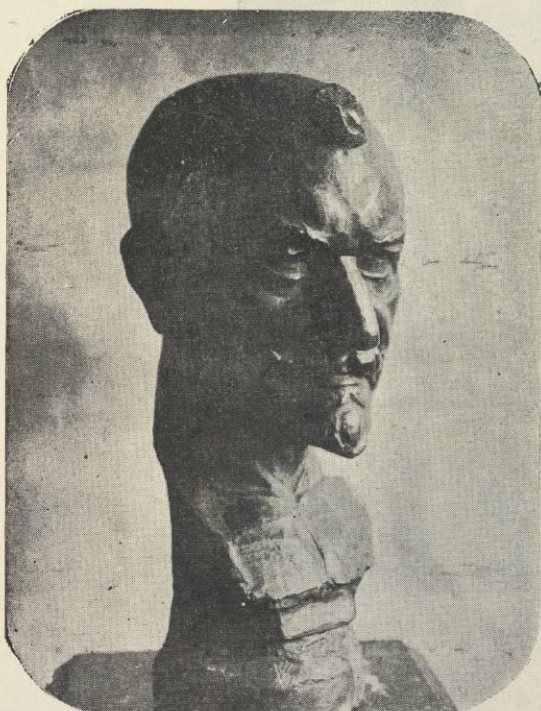
Ք Ա Ղ Տ Ա Շ

Քանդակ՝ Ս. ԹՈՒՐԵԱՆԻ

(Կը գտնուի Լենինկրատի Նկարչական Ակադեմիայի Թանգարանին մէջ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԵՏՆԵՐԸ

Ա. ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՆԵՐ

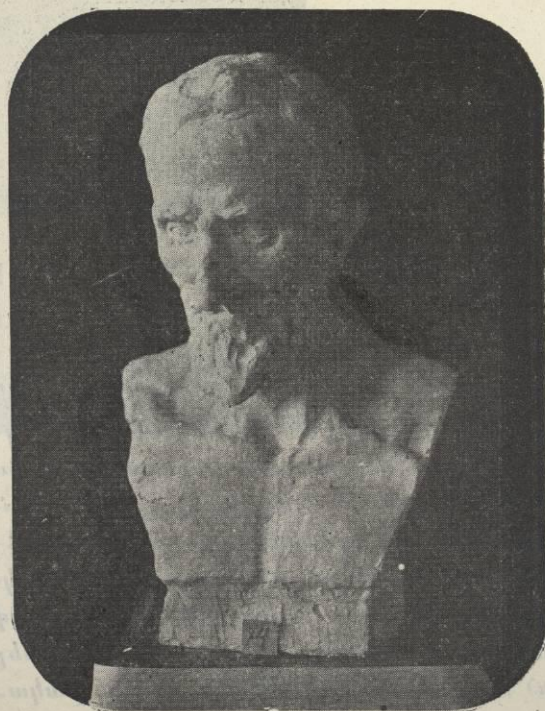

ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ Ռ. Շ.Ի
Քանդակ՝ Ս. ԹՈՒՐԵԱՆԻ

1. Այժեմնիկ Ուրարսու Քոչարեան.— Առաջին Հայ կինը, որ ամբողջովին նուիրել է իրեն քանդակագործութեան: Ծնուել է նա 1899 թ. սեպտ. 28-ին Կարսում: Գիմնազիայի Յրգ. դասարանը վերջացնելուց յետոյ 1918 թ-ին մտնում է Ստաւրոպոլի գիւղատնտեսական ինստիտուտը: Այնուհետեւ անցնում է Մոսկուայի գեղարուեստական դպրոցը, ապա գնում է Բազու և

քանդակագործ S. Erziaի մօտ ուղիղ 3 տարի գեղարուեստական լուրջ կրթութիւն ստանում: Առաջին անգամ ցուցադրում է նա 1926 թ. Մոսկուայի ամենաառաջին «Օռսա» քանդակագործական ընկերութեան առաջին ցուցահանդէսում՝ «Հանգիստը» և «Անապատանը» եւ արժանում մամուլի ուշադրութեան:

1928 թ. երեւանում բացուեց Ս. Շաֆումեանի յուշարձանի կառուցման մրցա-

ՆԿԱՐԻՉ ՎԱՆՕ ԻՈՉՅԲԵԳԵԱՆ
Քանդակ՝ Ս. ԹՈՒՐԵԱՆԻ

“ Ա Ռ Ա Ղ ”

Գործ՝ ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՔՈՉԱՐԵԱՆԻ

Նակարաշխութիւն, որին մասնակցեցին մի շարք արուեստագէտներ: Մրցումը շահողներից մինը հանդիսացաւ Ուրարտուն: Ահա թէ ի՛նչ է ասում Կենտկոմի կից Ս. Շահումեանի յուշարձանի կառուցման յանձնաժողովը. — «Մրցումից գուրս մասնակցողներից «Մոլոտ» նախագիծը համարելով արժէքաւոր, յանձնաժողովը որոշեց գնել 700 ոււրլով, որի հեղինակն է քանդակագործ Ուրարտուն»:

Առհասարակ Ուրարտույի գործերը — «Առաջը», «Հանգիստը», «Անապաստանը»,

Սալի-Սուլէյմանը» ցոյց են տալիս, որ նա հմուտ է եւ վստահ յատկութիւններով օժտուած քանդակագործ է: Նա քայլում է առողջ ուշադրութիւն ուղիով:

Այժմ նա Մոսկուայի «Օոսա» քանդակագործական ընկերութեան եւ Երեւանի կերպարուեստի եւ «Ախր»ի անդամ է:

2. Ասեփան Թուրեան. — Երիտասարդ, քանդակագործ-նկարիչ, որ աչքի է ընկնում իր տաղանդի բազմակողմանի գծեցով եւ օրից օր արած գեղարուեստական նուաճումներով: Աւարտել է Լենինգրատի

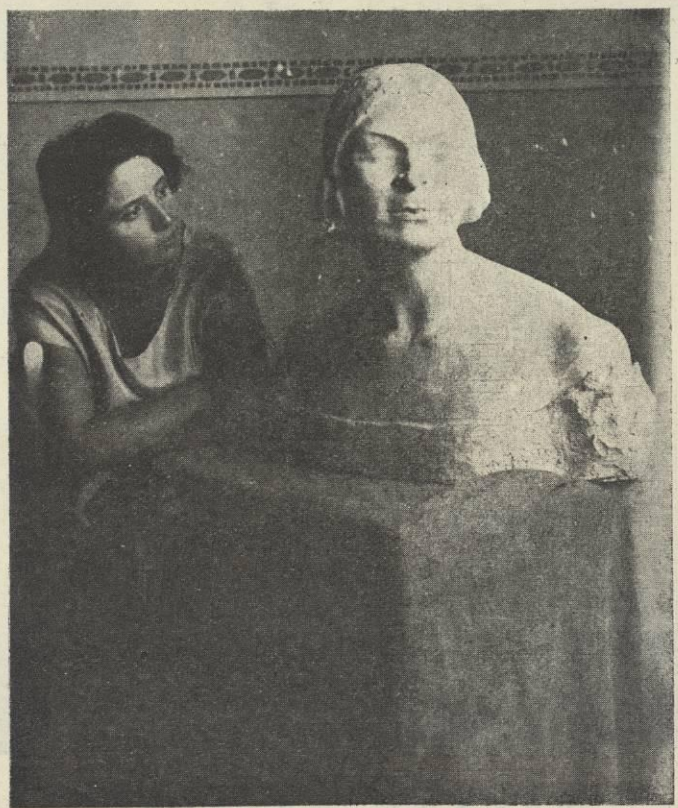
Ակադեմիայի քանդակագործական բաժնի-
նը: 15 աւարտող ուսանողների մէջ ստա-
ցել է առաջին մրցանակը իր «Քարտաշ»
գործով, որը պետական գնահատու գե-
ղարուեստական խորհուրդի որոշումով դըր-
ուած է Ակադեմիայի թանգարանում:

Տաղանդաւոր այս արուեստագէտն
այժմ չլուռ ու մունջ, հուլիրուած իր ար-
ուեստին, աշխատում է Երեւանում և ան-

գամ է «Ախր»ին: Նրա քանդակներից են
«Քարտաշը», «Ռ. Շ», «Վանօ Խոջաբեգ-
եան» եւ ուրիշներ: Այդ քանդակները, ո-
րոնք հրա գեղարուեստական վերելքի,
հուսաճուճների կենդանի փաստերն են, ցոյց
են տալիս մեզ հրա տաղանդի ուժն ու
արժէքը:

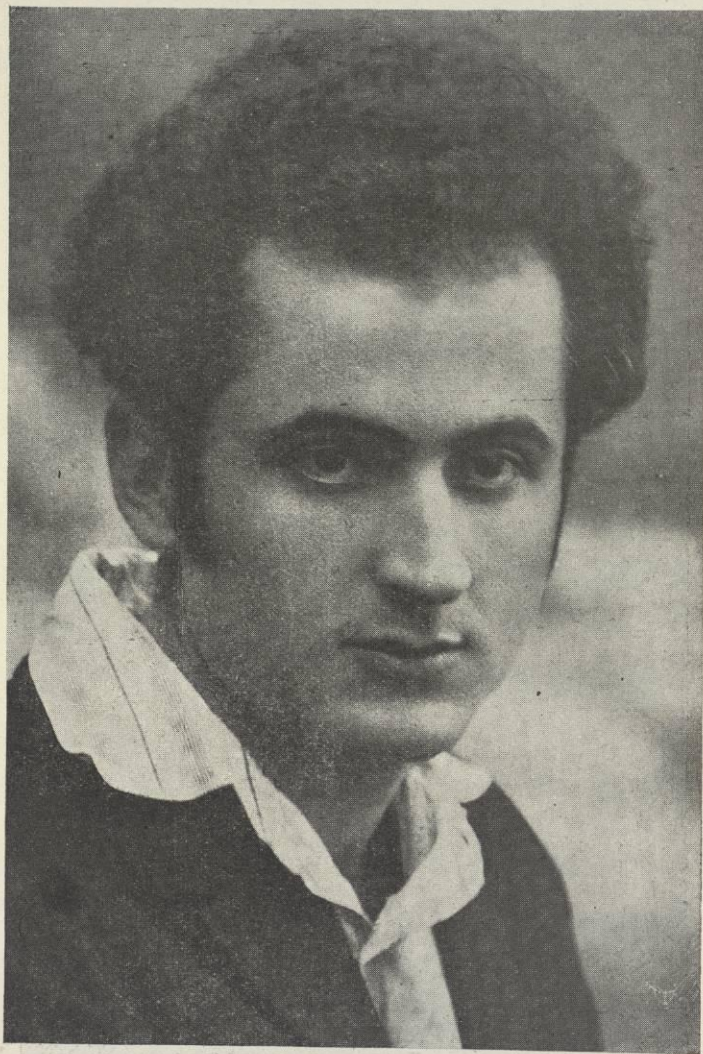
Ա.ՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

Թիֆլիս, Հոկտ. 1929

Կ Ի Ս Ա Ն Գ Ր Ի

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ՔՈԶԱՐԵԱՆԻ

Ս Տ Ե Փ Ա Ն Թ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

Քանդակագործ - Նկարիչ

Ա Ր Բ Ե Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Շրթներս, թեթեւ՝ նունուփարի փունջի պէս,
 Դըրի վըրան իր բերնին, որ տակաւին
 Համբոյրէ մը նախկին թաց էր կհսովին,
 Ու լրոնցի տառապանար՝ մունջի պէս:

Գըլուխն ուսիս ձրգեց կամաց՝ խոնջի պէս: —
 Բուրեան այտե՛րը դէմքիս վրայ միրգ էին,
 Գզուող մազերն շուրջը վըզիս գիրգ էին,
 Երգ մը մեռաւ իր շրթունքին՝ շունչի պէս:

Ջինջ էր աղջիկն այն՝ շուշանի փունջին պէս՝
 Ծոցն երբ բացաւ՝ ձեծղուն, ծաղկուն, սարփինայ,
 Երբ վառեցան այտերս այտին իր վըրայ,
 Սուրբ էր աղջիկն այն՝ Յիսուսի շունչին պէս:

Իր երազէն վերադարձող խոնջի պէս,
 Գըլուխն ուսիս, նայեցաւ խո՛ր՝ աչքերուս,
 Կոյս էր հոգին, յոյզը հոգւոյն խոր ու կոյս:
 Ինչ որ ըսի, լրոնց ժպտուն՝ մունջի պէս:

Դամասկոս

ՎԱՐՈՒԺՆԱԿ

★ ★ ★

ՀԱՅ ԱՆԳԻՐ ԳԱՆՁԵՐԷՆ

Լ Է Ի Օ Ո Ի Պ Ա Պ Է - Ֆ Ռ Ը Ն Կ

Արեւմտոց կողմը՝ թագաւոր ծը կար: Անոր լաճը՝ գիշեր քունին ձէջ երազ ծը տեսաւ, — Արեւելոց թագաւորի աղջկան հետ շարքաք խմեց, մասունիկները իրարու հետ փոխեցին:

Արթնցաւ տեսաւ որ երազակա՛ն բան է...:

Բայց այն ժամանակները...՝ երբ երազ տեսնէին՝ լրջո՛ւց կը կատարուէր:

Տեսաւ որ իր ճատնիկը լրջո՛ւց փոխուէր է...:

Ելաւ հետ-լուսուն իր հօրն ըսաւ, — Ինձի հրաման ըրէ՛՜ ես երթամ աշխարհ պտըտիմ: Դուն ձերայցեր ես, ես երթամ՝ աշխարհի բաները ի՛նձ համ նստիմ քու տեղ:

Ըսաւ. — Որդի՛, կ'երթաս՝ աղէ՛կ... ծիայն թէ ընկեր ծը տանիս քեզ հետ: — Կ'առնես այդ ճառան՝ կ'երթաս քաղաքէն դուրս՝ աղբիւր ծը կայ, կը նստիք վեր՝ աղբիւրին, այն ճարդուն կ'ըսես որ, — Մա՛րդ, հաց ծ՝ հա՛ն ուտենք: Տեսար որ հացը հանեց՝ շատն առաւ իրեն, քիչը քեզի տուաւ՝ այն ճարդը ծի՛ տանի՛ր հեազ, այն ճարդը գէշ ճարդ է: Ձէ՛, թէ որ շատը քեզի տուաւ՝ քիչն առաւ իրեն՝ այն ճարդը տա՛ր հեազ...:

Ճղան ելաւ գնաց քաղքի ձէջ կան եկաւ, ձէկ ճարդ ծը դէմն ելաւ. ըսաւ, — Ա՛յ ճարդ, դուն չե՛ս գար ինձ հետ, քեզի վարձք կուտամ, երթանք աշխարհ ճան գանք...:

Ըսաւ. — Կուգա՛՛մ, ինչո՞ւ պիտի չգամ:

Ըսաւ՝ Որ կուգաս՝ վաղը այս պահուս այստեղ կենաս՝ ես գամ երթանք:

Մէկալ օրը՝ արքայտրդին էլաւ իր ձին հեծա՛լ գնաց, տեսաւ այդ ճարդը հոն կեցեր է:

Ելան գնացին ձինչեւ այդ աղբիւրին վրան:

Ըսաւ, — Ա՛յ ճարդ, հաց ծը հա՛ն կիտէ՛, կէս

ձինձի տուր, կէս ծը քեզի, հե՛տ ուտենք՝ հե՛տ երթանք:

Մարլը հացը հանեց՝ ըսաւ (ճառի), — Էսիկ թագաւորի տղայ է, ե՛րբ է այնքան շատ հաց կէրեր...: Քիչ բան ծը հաց տուաւ անոր ձեռք, ձէկալը բռնեց իր ձեռքը, կ'ուտեն՝ կ'երթան:

Ելան քիչ բան ծը գնացին, թագաւորի տղան ձին դարձուց: Այդ ճարդն ըսաւ՝ Ինչո՞ւ դարձար...: Ըսաւ, — Բան ձ'ընկաւ իմ ծիտ... , ա՛լ չենք երթար. դառնամ երթամ իմ տունը...:

Ելան դարձան՝ ետ եկան:

Մէկալ օրը ելաւ գնաց՝ նորէն այգպիտի ճարդ ծը դէմը եկաւ, տարաւ հետ. նորէ՛ն այգպէս շատն առաւ իրեն, քիչը տուաւ թագաւորի տղուն. դարձան ետ եկան:

Մէկալ օրն ալ ելաւ՝ քաղաքը ճան եկաւ, տեսաւ անգլիէն տղայ ծը եկաւ, ըսաւ՝ Երանի՛ թէ այս տղան իմ հօր ըսածի պէս ըլլար, ես զինքը հետս տանէի ընկեր:

Էնպէ՛ս տեսակուն (տեսքոտ) տղայ ձ'էր...:

Ըսաւ, — Տօ՛ տղայ, դուն չե՛ս ի գար ինձի հետ, ամսական երկու ոսկի տամ քեզ, երթանք աշխարհ կան գանք:

Ճղան ըսաւ, — Ինչո՞ւ չգամ, .. կուգա՛՛մ:

Է՛, ըսաւ, — Թէ որ կուգաս՝ վաղը այս ատեն պատրաստ եղի՛ր՝ եկուր հոս, ես կուգամ՝ երթանք:

Մէկալ օրը թագաւորի տղան գնաց տեսաւ որ ճարդը պատրաստուէր կեցեր է հոն:

Ելան գնացին ձինչեւ այն աղբիւրը, թագաւորի տղան ըսաւ. — Ա՛յ ճարդ, հաց ծը հա՛ն կիտէ՛՛ կէս

ճինձի, կէս ճը քեզի, Հե՛տ ուտենք՝ Հե՛տ ճածքայ երթանք:

Հայը հանեց՝ քիչ բան ճը կիսեց առաւ իր ձեռքը, ձէկալ շատը տուաւ թագաւորի տղուն:

Թագաւորի տղան ըսաւ, — Տօ՛ տղայ, դուն այսքան հոց կուտաս ինձի՛ ես ի՞նչ պիտի ընեմ:

Ըսաւ, — Զանր՛մ, դուն թագաւորական տղայ ես, քեզի ժամով-պահով հոց չե՛ն տուած. ե՛րբ քու հոգիդ ուզեր է, ելեր հոց ես կիբեր. ի՛նչ կ'ուտես կեր՝ ձէկալ կտորը դի՛ր քու գրպանդ, երբ սիրադ ուզէ՛ կ'ուտես:

Թագաւորի տղան շատ ուրախացաւ, իր ճըտքին ձէջ ըսաւ՝ Այս ճարդն ի՞մ հօր ըսած ճարդն է. ես ասիկ պիտի տանիմ ինձ հետ:

Ըսաւ՝ Տօ՛ տղայ, քու անունն ի՞նչ է...:

Ըսաւ՝ Իձ անունն Աէւօ է:

Ելան ընկան ճածքայ. շատ ու քիչ՝ Աստուած գիտէ, — գնացին, գնացին, ձէկ կապան ճը հասան՝ գիշերը վրայ տուաւ, չէին կրնար առաջ երթալ:

Թագաւորի տղան ըսաւ՝ Ահա՛ն, ի՞նչ ընենք, չենք կրնար առաջ երթալ:

Ըսաւ՝ Ինչպէս ընենք, գիշեր է. ելնենք ճածքէն դուրս, ճեղ տանք քարի ճը տակ՝ ճինչեւ լուսնայ, երթանք:

Ելան քարին տակը. ճին կապեցին հոն, նստան:

Թագաւորի տղան առաւ քնանալ. Ահոն ըսաւ՝ Ես ի՛նչպէս ընեմ. ես քնի՞մ ինքը եթէ արթննայ, պիտի ըսէ՛ Այս ճարդ ի՛նչ տեսակ ճառայ է, պառկեր քներ է: Մնամ արթուն, ճինչեւ լուսը բացուի:

Մնաց ճինչեւ կէս գիշերին: Կէս գիշերին Աէւօ տեսաւ որ լո՛ջս ճը զարկաւ այդ կապանին ձէջ. շա՛տ վախցաւ զարդընդաւ... Քարին տակէն դուրս ելաւ, ճառայ ըսաւ՝ Արդեօք այս լուսնակ է, լուսնակ չէ...: Աճիսը դեռ երկուքը, լուսնակ չկայ, ասիկ ի՛նչ լոյս է...:

Տեսաւ որ ձէկ ճարդ ճը կանգներ է ձէ՛կ սարի գլխուն, ձէկ ճարդ ճալ կանգներ է ձէկա՛լ սարի գլխուն, իրարու դիճաց. չըսե՛ս ձէկը Սուրբ Գէորդն է, ձէկը Սուրբ Սարգիս, — ասո՛յ ներկաներուն ճուրաւ...:

Սուրբ Գէորդ հարցուց ըսաւ՝ Սուրբ Սարգիս, ասոնք ի՞նչ ճարդ են այդ ճորի ձէջ...:

Սուրբ Սարգիսն ըսաւ՝ Անիկ Արեւմտոց թագաւորի տղան է, ձէկալն ալ անոր ճառան է:

Ըսաւ՝ Ան ո՛ւր կ'երթան...:

Ըսաւ՝ Անիկ Արեւելոց թագաւորի աղջկան հետ գիշեր երազի ձէջ շարքաք է խճեր, ճատանիներ փոխած են իրարու հետ, անոր համար կ'երթայ...: Բայց այս պատճառովն ո՛վ որ լսէ եւ իրարու պատճէ՛ քար կը կտրի...:

Մնաց ճինչեւ լուսուն՝ ելան գնացին. շատ ու քիչ՝ Աստուած գիտէ, բանի ճը ժա անակ գնացին, գնացին ելան Արեւելոց թագաւորի քաղաքը:

Թագաւորի տղան հարցուց ըսաւ՝ Աէւօ՛, այդ եօք ճենք ո՛ւր երթանք՝ գիշերը էվրենք՝ (1) ճինչեւ լուսուն:

Ըսաւ՝ Թագաւորի՛ տղայ, քու ճիւղ սանձը թող, ճին ո՛րտեղը կանգնի՛ այնտեղ կը թնանք:

Սանձը թողուց, գնացին ձէկ պառաւի ճը դուռը՝ ճին կանգ առաւ:

Կանչեցին պառուուն՝ ըսին, — Մաճի՛կ, տեղ ճը չկա՛յ՝ տաս ճեզի, գիշերս էվրեցնենք, հեալուսուն ելնենք երթանք:

Մաճիկն ըսաւ՝ Տեղ չկայ: Այնքան ճը սեղ կայ՝ որ հազիւ իձ ճախրակն եմ գրեր:

Ըսաւ՝ Մաճի՛կ, ա՛ռ քեզի հինգ ոսկի, գիշերս ճեղ էվրեցուր՝ ճինչեւ առտուն կ'ելնենք կ'երթանք:

Մաճիկ որ ոսկիք տեսաւ՝ ճախրակը զարկաւ գետին՝ կտորեց. ըսաւ՝ Ես հարս էի եղեր՝ ճինչեւ հիճա ճախրակ կը ճանէի, ձէ՛կ ոսկի ալ չէի տեսեր...:

Մարդերը ներս առաւ: Չըսե՛ս պառուու տունէն ներս տուն ճալ կար...: ճարաւ ճին կապեց, ճարդերը տարաւ նստեցուց:

Թագաւորի տղան նայեցաւ որ պառուու տունը թո՛ւ բան ճը չկա՛յ... ո՛չ ճածկոց, ո՛չ ձէկ բան:

Ըսաւ՝ Մաճի՛կ, ասպ գիշերը ո՛ւր կը քնես, ինչի՛ ձէջ կը քնես...:

Ըսաւ՝ Իձ վերճակը այդ ճորթն է. ցերեկ կը նստիմ վրան՝ ճախրակ կը ճանեմ, գիշեր՝ կը քնեմ վրան:

— Առ, ըսաւ, ճաճի՛կ, քեզի հինգ վեց ոսկի, տա՛ր շուկան, ձէկ ձեռք ճանկողին բեր ճեղ երեքիս, քիչ ճալ կերակուր-բան բեր՝ ուտենք, խճենք:

Պառաւ գնաց բերաւ այդ բաները, կերան, խճեցին:

Թագաւորի տղան հարցուց, ըսաւ՝ Մաճի՛կ, արդեօք ի՛նչ զրոյց կայ այս քաղաք...:

(1) էվրել՝ գիշերել:

Մածիկն ըսաւ, — Որդի՛, դուք բարի հիւր էք, պառկեցէք քնէք ձեզ համար, հետ լուսուն՝ բարով էլէք գնացէք...:

Ան ալ ըսաւ, — Ըլէ՛կ, ծածի՛կ, ճենք ելանք զնացի՛նք, ճածբան ճարդ ճը դէ՛ճ եկաւ՝ հարցուց՝ Ո՞ր տեղէն կուգաք, ըսինք՝ ահա՛ն ճենք Արեւելոց թագաւորի քաղաքէն կուգա՛նք, այն ճարդն ալ ճեղի պիտ՝ հարցնէ ըսէ՛ ա՛յն քաղաքի ճէջ ի՞նչ զրոյց կար, ի՞նչ բան ճը կար... ճենք ի՞նչ ըսենք այդ ճարդուն... ըսենք բա՛ն ճը ճկայ այն քաղաք՝ պիտի ըսէ դուք սուտ կ'ըսէք, դուք այն քաղաքէն ճէք ի գար... պէտք է որ ճենք հասկնա՛նք:

Մածիկն ըսաւ, — Որդի՛, ի՞նչ պիտի ըսեմ ճեղի...:

Ըսա՛ւ, — Մէկ ժածանակով...՝ ճեր թագաւորի աղջիկը երազով զնացեր էր Արեւմտոց թագաւորի տղուն հետ, ճատանիներն իրարու հետ փոխեր են, ճէկզճէկ պիտի առնեն... հիճա ալ Պապէ-Փուրնիկը զրկեր է՝ այն աղջիկը կ'ուզէ տանի իր տղուն...: Աղջիկը լուր տուաւ իր հօրը, ըսաւ՝ Ահա՛ն ես թոյն կը խճեմ կը ճեռնիճ՝ ճե՛ճ երթար այն տղան առնել... Հայրն ալ ելաւ պատասխան տուաւ Պապէ-Փուրնիկի թագաւորին թէ՛ Ես իճ աղջիկը ճեմ ի տար քու լաճուն...: Ան ալ ըսաւ՝ Որ դուն ճես տար՝ ես ու դուն կուիւ պիտի ընենք, թէ կրցայ՝ կը տանիճ. թէ ճկրցայ՝ ճեմ տանիք: Պապէ-Փուրնիկի թագաւորն ելեր իր զօրքը զրկեր է՝ եկեր ճեր քաղքի բոլորը բռներ են, ճէ՛կը ճեն թողուր ելնէ դուրս... կ'ըսէ՛ Ահա՛ն կա՛ճ քու աղջիկը պիտի տաս, կա՛ճ քու քաղաքն աւրեցի... — ահա՛՛ ճեր քաղաք այսպէս բաներ կայ...:

Դարճաւ թագաւորի տղան ըսաւ, — Մածի՛կ, այսօր ճենք եկեր ենք քօ տուն՝ դուն եղեր ես ճեղ ճայր՝ ճենք եղեր ենք քեզ տղայ...: որպէս զի ճեր գաղանիքը ճեր ճէջ մնայ...: Թէ կը հարցնես՝ այն ճարդը որ ճարբար է խճեր հետը՝ ահա՛ն ես եմ...:

Մածիկն ալ գարճաւ ըսաւ, — Որդի՛, այսքան ինչ բեղնէ աղէկութիւն տեսայ՝ ապա ես կ'եղնեճ երբեք ուրիշին կը զրուցեմ...:

Թագաւորի տղան ըսաւ, — Ապա դուն ի՞նչպէո պիտի ընես՝ այն աղջիկը տեսնես...:

Մածիկն ըսաւ՝ Ես ի՞նչպէս տեսնեմ...: տարեր են եօթը դուռնով ներս ճտցուցեր են, զրսի զրան վրայ ալ երկու ճարդ դռնապան են զրեր, թող ճեն ի տար՝ ճա՛րդ ճտնէ ներս...:

Թագաւորի տղան ալ ըսաւ, — Մածի՛կ, զիւրին է. դուն գնա՛ ըսէ՛ Զիս պալատէն են զրկեր, որ ես այն աղջիկ յորդորեմ երթայ Պապէ-Փուրնիկի տղան առնէ, ճենք ազատուինք...:

Ըսաւ՝ Ե՛լ գնա, ա՛ն բեզ սկի ճը, գնա՛ շուկան, քիչ ճը խնճոր ա՛ն, հատ ճ՛ալ ճաքուր պնակ ա՛ն՝ եկուր:

Մածիկը գնաց բերաւ այդ բաները:

Ան ալ բերաւ այդ խնճորները ճէկ-ճէկ ճարեց այդ պնակին ճէջ, է՛ն զխու խնճորը ճրեց (տապակեց)՝ ճիջուկը հանեց, աղջկան փոխաճ ճատնին զրաւ ճէջ, տապակը զրաւ տապակի վրայ, զրաւ խնճորներուն ճէջտեղը, զրաւ թաշկինակի ճը ճէջ, սուտա ճածիկին ճեւքը, ըսաւ.

— Մածի՛կ, որ կ'երթաս՝ ան քեղի տեսնէ՛ կ'ըսէ ճի՛ գար ինճ ճօտհաս, այս թոյնը կը խճեմ՝ իճ ճեղքը կ'իյնայ քու վղին: — Դուն ըսէ՛ Այն ճարդուն արեւն ինչ կը սիրես՝ որ ինչ ճարբար ես խճեր հետ՝ դուն զիս թողնես՝ եօթը ոսք գաճ բեղի ճօտհասնաճ, դառնաճ...:

Մածիկն ելաւ՝ ախէն սուտ գնաց: Դռնապաններն ըսին, — Մածի՛կ, արդիլուաճ է, ճի՛ ճտներ ներս:

Ըսաւ՝ Ես պալատէն եմ եկեր, երթաճ այդ աղջիկը յորդորեմ, երթայ Պապէ-Փուրնիկի տղան առնէ, զօրքը քաշուի, ճենք ազատուինք...:

Թող սուին, ճածիկը ճտաւ ներս:

Այդ աղջիկը որ տեսաւ՝ ըսաւ, — Պառա՛ւ, ճի՛ գար, արղէն իճ զլուխը թէ կը ցալի՝ պառու՛ւց է կը ցալի...: ա՛ն էնա թոյնը կը խճեմ՝ իճ ճեղքը կ'իյնայ քու վղի...:

Պառաւն ի՞նչ ըսաւ, — Թէ՛ Դու քու Աստուա՛ճ կը սիրես՝ ու այն ճարդու արեւը՝ որ ինչ ճարբար ես խճեր հետ՝ դու թողնես ես եօթը քայլ գաճ քեղի ճօտհաս, դառնաճ...:

Աղջիկն ըսաւ (ճտովի), — Հարկաւ ասիկ բան ճը զիտէ՛ որ իճ սիրու անունը կուտայ, — ըսաւ՝ Արի՛:

Գնաց ճօտհարցաւ, այդ խնճորները զրաւ առջեւը, — Ես զիտե՛ճ ըսաւ, քու բերանը ճորցեր է...: ճէկ հատ կե՛ր այս խնճորներէն՝ թող քու բերանը թացուի...:

Աղջիկն ալ՝ զխու խնճորը վերցուց, դանակը զրաւ վրան պիտի կտրէր՝ տեսաւ որ խնճորը ինքնէինք տապկաւ, բան ճը ինկաւ իր գոզը...: առաւ

աշէց՝ որ ի՛նչ կ'աշէ... , իր ծասնի՛րն է, ինչ Ա-
րեւմտոց Թագաւորի լաճոնն հետ փոխեր է... :

Ըսաւ. Մամիկ, այս ծասնիին տէրը ո՞ր տեղ է :

Ըսաւ. Մեռնի՛ձ քեզի, այս եղաւ երկու գիշեր
որ իձ տունը հիւր է եղեր, ճինչեւ լոյս իձ թեւը
անոր գլխուն ըրեր եձ բարձ :

Ըսաւ. Մամի՛կ, քանի՞ ճարդ կայ հետ :

Ըսաւ. Ինքն է՛ իր ճառան :

Գիտե՛ձ, ըսաւ, չի՛ կրնար զիս ազատէ տանի,
բայց թող երթայ արքունի պարտէզը (խաս-բախ-
չէն), ես ճունետիկ կուտամ կանչել՝ որ ես կ'երթամ
խաս-բախչէն գամ, ապա ես՝ իձ կամքը կուտամ՝
կ'երթամ Պապէ-Ֆուռնիկ լաճը առնեմ... : Թող գայ
խաս բախչէն՝ իրար տեսնենք... :

Պառաւը դարձաւ եկաւ տուն. թագաւորի տղուն
ըսաւ :

Թագաւորի լաճն էր՝ հետ-լուսուն շուտ ելաւ
գնաց արքունի պարտէզը, շա՛տ սպասեց, քունը
տուաւ վրան՝ քնաւ... :

Աղջիկն ելաւ ճունետիկ կանչել տուաւ՝ որ
ճա՛րդ չմնայ փողոցները, ես երթամ խաս բախչէն
պտըտելու, դառնամ գամ՝ այլ ես իձ կամքը կու-
տամ... :

Թագաւորի աղջիկն ելաւ գնաց արքունի պար-
տէզը, այնչափ ճան եկաւ՝ ճա՛րդ չկայ պարտէզին
ձէջ... , եկաւ աղբւրին վրայ, տեսաւ որ ճարդը
քներ է վեշ՝ աղբւրին... :

Այն ժամանակներու օրէնքն ալ այնպէս էր
որ՝ երկու հոգի ինչ ձէկզմէկ կը սիրէին, ձէկը որ
քնուկ բլար այն ձէկալը չէր երթար քունէն վեր
հաներ՝ ճինչեւ քունէն դարթէր. եթէ շնորհք ճու-
նէր՝ խաղով կանչէր հանէր՝ կը հանէր, եթէ ոչ՝
ճայն չէր տար ճինչեւ դարթէր ելնէր... :

Ան ալ չկանչեց. քանի՛ գնաց եկաւ՝ քնուկ... :
Ան ալ հանեց ճա՛ն ձը դրաւ անոր ձոցը, թողուց
գնաց իր պալատը :

Տղան որ դարթաւ՝ ո՛չ աղջիկ կայ, ո՛չ բան... :

Ելաւ դարձաւ եկաւ պառուու տունը, Լէւօն
հարցուց ըսաւ,— Ի՞նչպէս էր, տեսա՞ր :

Ըսաւ. Ձէ՛, իրաւի, ճինչեւ իրիկուն ես մնացի
այնտեղ՝ անիկ չեկաւ... :

Ըսաւ. Կ'ըլլայ որ եկեր է՝ դուն քնուկ ես ե-
ղեր... :

Ըսաւ. Ձէ՛, ես չեմ քնիր... :

Բխե՛ձ, ըսաւ, քու վրադ, ճիր-ճո՛ցդ նայէ՛ ը-
խե՛ձ (1) նշանաբան թող չէ՞ տուեր... :

Ձեռքը տուաւ գրպանը, ճա՛նը հանեց
դուրս... , ըսաւ՝ Տղա՛յ, Լեւո՛ն, ստի՞կ ի՛նչ է... :

Ըսաւ՝ Գիտե՞ս ի՛նչ է... , կ'ըսէ՛ Գուն ճիժ
ես գնա՛ ճանոցի՛կ խաղա՛, դուն ինձի տարեկից
չես... :

Ըսաւ՝ Մամի՛կ, դու քու Աստու՛ձ, դարձի՛ր
հե՛ղ ճա՛լ գնա՛, նայինք ի՞նչ պիտ' ըսէ... :

Ելաւ հեղ ճա՛լ գնաց, այս անգամ դռնապան-
ները բարեւ բռնեցին առջեւը. ըսին՝ Այս պառաւը
խօսքը-կտուր պառաւ ճէ, ճէկ հեղ գնաց ներս՝
աղջիկը ճունետիկ տուաւ կանչել... :

Գնաց աղջկան ձօտ, աղջիկն ըսաւ, Մամի՛կ,
ինչո՞ւ եկար... , ես գնացի՛ անիկ քնուկ էր... , ա-
նիկ ճիժ է, իձ տարեկիցը չէ... :

Պառաւն ըսաւ,— Խնդիրք կ'ընեմ բեզի, ա՛յս-
քան ճամբայ եկեր է... , ձէկ բա՛ն ճա՛լ ցոյց տաս՝
նայինք ի՞նչպէս իրար պիտ' տեսնուք... :

Ըսաւ՝ Գնա՛ ըսէ՛ թող առտուն ալ երթայ՝
բայց ըսէ՛ թող չքնիր... :

Տղան ելաւ առտուն ալ գնաց, նորէն պարտէ-
զի ձէջ կան եկաւ, կա՛ն եկաւ... , գնաց աղբւրին
վրայ նստաւ, կնքա՛ց, կնքաց՝ գլուխը դրաւ գետին՝
քնաւ... :

Աղջիկն եկաւ պարտէզի ձէջ՝ ճան եկաւ, ճա՛ն
եկաւ, գնաց տեսաւ որ աւաղանին եղերքը քներ է :
Գարձեալ չկանչեց՝ հաներ էր... , շա՛տ կան եկաւ՝
գնաց, նորէ՛ն քնուկ էր :

Այս անգամ ալ ելաւ փայտ ձը կորեց (ճոեց)՝
ըրաւ նետ-աղեղի օղ՝ դրաւ անոր ձոցը, դարձաւ
եկաւ նստաւ կառքը՝ գնաց :

Մնա՛ց ճինչեւ իրիկուն՝ տղան դարթաւ ելաւ՝
որ աղջիկը չկա՛յ, ճա՛րդ չկայ... : Ըսաւ՝ Իրա՛ւի,
ասիկ զիս խաբեց, նորէն չեկաւ... :

Գարձաւ եկաւ պառուու տունը. Լէւօն հար-
ցուց. Տեսա՞ր, ըսաւ, սասօ՞ր ի՛նչ կ'ըսէր :

Ըսաւ՝ Ջանրժ, չե՛ձ տեսեր... , զիս խաբեց, չէր
եկեր պարտէզը... :

Ըսաւ՝ Անկասկա՛ձ ան եկեր է՝ դուն քնուկ ես
եղեր... :

Թէ՛ Իրա՛ւի, ես չեմ քնիր :

— Է՛, ըսաւ, որ դուն չես քնիր՝ նայի՛ձ քու

(1) Տեսնեմ :

վրադուրը աշէ՛՛ նշանաբանն ճը չէ՞՞ զրեր երէկուան պէս... :

Ձեռքը տուաւ ծոցը՝ այդ կոր փայտը հաննեց դուրս ծոյէն, ըսաւ՝ Ասի՛կ ի՛նչ նշանակ է, Լեւոն... :

Ըսաւ՝ Դիտե՛ս աս ի՛նչ նշանակ է ... , կ'ըսէ Դուն ի՛սկ եւ իսկ ճի՛ժ ես, ա՛ն այս նետաղեղը՝ գնա՛՛ ճ'նճղուկ սպանէ, դուն ի՛մ հաւասարը չես :

Ըսաւ՝ Մ'ածի՛կ, դո՛ւ քու Ատուած, գնա՛՛ զի՛ր ճը ես, նայինք ի՞նչ կ'ըսէ :

Մ'ածիկը ելաւ գնաց :

Աղջիկն ըսաւ՝ Այսօ՞ր ինչո՛ւ եկար... , ա՛ն նա երկու հեղ է կ'երթամ պարտեղ՝ անիկ բնուկ է... , անիկ ի՛մ հաւասարը չէ, ինչպէս որ եկեր է՝ այնպէս թող երթայ... :

Պառան ըսաւ՝ Խնդի՛րք կ'ընեմ. ձէկ բա՛ն ճ'ալ ըսէ... , ա՛յսքան ամսէ ճը ճամբայ եկեր է, իրար տեսէք՝ ու նորէն թող երթայ... :

Ըսաւ՝ Մէ՛կ բան ճը կայ, ու ձէ՛կ օր... : Ես գիտե՛՛մ ան զիս չի կրնար տաներ, բայց այս ձէ՛կն ալ թող ըլլայ... : Գնա՛՛ ձեռք ճը աղջկայ հագուստ ա՛ն՝ հագոց'ըր ըրէ աղջիկ, սո՛ւր քու ետեւը ըրէ՛քեղ աղջիկ՝ ա՛ն եկուր այստեղ, իրարու հետ զրույցենք՝ ու թող երթայ... :

Պառաւր գնաց լաճուն պատմեց : Լաճը հանեց երկու-երեք հարիւր ոսկի տուաւ ճամբիկին, ըսաւ, — Ա՛ն այս դրածը, գնա՛՛ շուկան, ա՛յնպէս ձէկ հագուստ ճ'առնես որ թագաւորի աղջկան վրայ անգամ չգտնուի... :

Պառաւր գնաց՝ ձեռք ճ'այնտեսա՛կ աղջկայ-հագուստ առաւ... , տարաւ տուն :

Թագաւորի աղան ելաւ որ պիտի հագնէր՝ Լեւոն թող չտուաւ. ըսաւ՝ Դուն երկու հեղ գնացիր՝ չկրցար բան ճը շինէիր, դուն քու տեղը հանդիստ նստէ՛՛ ես երթամ... : Հապա դուն զիս ինչո՞ւ ես բերեր քեղ հետ՝ եթէ ես քեղ համար չբանիճ... :

Ելաւ Լեւոն հագաւ այդ աղջկայ հագուստը, եղաւ ձէկ աղջիկ ճը, այնպէս աղջիկ ճ'եղաւ որ՝ աշխարք այնպէս խօրօտ աղջիկ չէր եղեր, թո՛ւ ճաղ չկար անոր երեսը :

Ելաւ ինկաւ պառուռն ետեւ՝ գնացին :

Գնացին որ աղջկան ճօտհըսցան՝ աղջիկը այդ թունալից գաւաթը զարկա՛ւ գետին՝ կոտրե՛ց... ,

վագեց գնաց՝ ձեռքը նետեց որ պիտի գրկէր պագնէ՛ր... , ան ալ ըսաւ, — Ես այն չե՛՛մ՝ ինչ դուն գիտես... , ես անոր ճառա՛ն եմ :

Ըսաւ՝ Որ դուն անոր ճառան ես՝ ինչո՞ւ եկար... , ինճի պիտէր ա՛ն դար, ճենք այստեղ իրարը հետ զրոյց տայինք. ես գիտե՛՛մ՝ ան զիս չի կրնար տաներ, ան երթար ի՛ր ճամբուն հետ՝ ես ի՛մ ճամբուն... :

Լեւոն ըսաւ, — Դուն հանգիստ կաց. դուն հա՛ն քու հագուստները՝ ի՛մ հագուստները հագիր, ես ալ հագնիճ քու հագուստները, ամէն բան կ'ըլլայ... :

Հարափոխուեցան, — Ահա՛ն, ըսաւ Լեւոն, այժմ ե՛լ ճամբիկին հետ գնա՛՛, ըսաւ : Ես կ'ըլլամ հարս՝ կը նստիճ այստեղ : Բայց ապա, ըսաւ, քառսուն օր ինճ համար սպասեցէք, այս ճամբիկին տունը մնաք, քառսուն օրէն ես եկա՛յ. թէ չեկայ, գնացէ՛ք :

Ելան գնացին... :

Անոնք թող երթա՛ն... , — Լեւոն եղաւ հարս՝ նստաւ այդ տեղ, ելաւ ճունետիկ տուաւ կանչել, ըսաւ, — Ահա՛ն, ես կ'երթամ Պապէ-Ֆուրնիկի աղան կ'առնեմ, թող այս բաղաքը հանգստանայ... :

Ելան աղջիկը — Լեւօ — տուին Պապէ-Ֆուրնիկի թագաւորի ճարդերուն, ելան՝ հարսն առին տարան Պապէ-Ֆուրնիկի քաղաքը. տարան այնտեղ՝ եօթն օր եօթը գիշեր հարսնիս ըրին :

Անոնց օրէնքն ալ այնպէս էր որ՝ քա՛նի հարսնիքը չէր պրճեր՝ օրէն քոյր ճը պիտ՝ երթար հարսին քովը պառկէր :

Այդ Պապէ-Ֆուրնիկին ալ երեք աղջիկ կար :

Առաջին գիշերը՝ ճեմ աղջիկը գնաց հարսին ճօտ պառկեցաւ : Հագուստները հանին օր պիտի պառկէին, հարսը իր շապիկ վարտիքը չհանեց : Աղջիկն ըսաւ, — Հա՛րսա, ինչո՞ւ չես հաներ քու շապիկ-վարտիքը՝ հանգիստ պառկեր :

Ստիպեց հանել տուաւ, հարսն այս անգամ ճունկերը տուաւ փորին՝ պառկեցաւ :

Ըսաւ, — Հա՛րսա, ոտքերդ պարզէ՛՛ հանգիստ պառկէ, քանի օր է՛ կառքի ճէջ ոտքերդ քաշուեր են՝ այնքան ես կծկեր :

Ըսաւ՝ Ի՞նչ ընեմ, սովրած չեմ... , ես որ ի՛մ ոտքերը չկծկեմ ի՛մ փորի դէմ՝ ի՛մ քունը չի տանիր... :

Պապէ-Ֆուրնիկի աղջիկը ասոր վրայ սկսաւ ա-

գողեր եկեր են քու հարսն ալ են տարեր, աղջիկն ալ...

Թագաւորը ելաւ ճարդեր հանեց՝ ըսաւ, — Կա՛ն եկէք, նայինք դէպ ո՞ւր են տարեր...

Այդ քաղաքին բոլորը պարիսպ էր. այդ պարիսպին ալ չորս հատ դուռ կար. գիշերն ալ թարմ ձիւն էր եկեր. տեսան որ ձե՛կ հեաք՝ դուրս չէր գնացեր, ճինակ ձէկ հեաք՝ դուռն են եկեր է ներս:

Թագաւորին լուր տուին ըսին, — Թո՛ւ ձէկ հեաք դուրս չէ՛ գնացեր, ճինակ ձէկ ձիու հեաք՝ եկեր է քաղաքի ձէջ:

Թագաւորն ըսաւ, — Որ այդպէս է՛ անոնք դուրս չեն գնացեր. դռները գոցեցէք՝ քաղաքի ձէջ կան եկէք:

Անոնք թող քաղաքին ձէջ կա՛ն գան..., Լէւօ՛, դուռն ա՛ռ աղջիկը գնա՛...:

Լեւոն ու աղջիկը ելան գնացին այն քաղաքը՝ որ ինչ թագաւորի տղան ձէջը:

Չըսե՛ս այն օր քառսուն օրը լրացեր էր, Իրիկուան ուշ ատեն հասան քաղաք:

Գնացին այդ պառուս գուռը՝ որ ինչ անոնք ձէջն են:

Լէւօ ձիւն իջաւ տակը՝ ձին տուաւ նշանածին ձեռքը, ըսաւ, — Դուռն այս ձին բռնէ՛: Ինքը ելաւ երդիքը, ըսաւ՝ նայի՛ճ գնացե՛ր են՝ թէ՛ դեռ այստեղ են:

Տեսաւ որ ամէնը ձէյձէկ կողմէ ճը կուլան, — վա՛յ Լէւօ՛, դուռն ի՞նչ եղար, քառսուն օրը լրացաւ՝ չեկա՛ր...:

Լեւոն կանչեց ըսաւ, — Դուռը բացէ՛ք՝ ես եկայ...:

Ելան դուռը բացին, գնացին նե՛րս, շա՛տ ուրախացան...:

Հի՛ճա թագաւորի տղան կը նայի Լէւօի բերած աղջիկը, քանզի իր նշանածն ա՛լ աւելի խօրօտ էր, սիրաւ փոխուաւ:

Լէւօն հասկցաւ, ըսաւ, — Այդ ծոածուսն ինչ դուռ կ'ընես՝ չեղա՛ճ բան է. երկուքէն ո՛ր ձէկը կ'ուզես՝ քեզի, ձէկը՝ ինձի:

Թագաւորի տղան իր ձիա-ինի (ճաքին ձէջ) ըսաւ, — Ձա՛նրս, հի՛ճա եթէ ես անոր բերածն աննե՛ճ՝ անոր պիտի մնայ..., ասոր աղէկն այն է՛՛ անոր բերածը մնա՛յ իրեն, ի՛ճ բերածն ինձի:

Մնաց, հեռ-լուսուն ելան, պառուսին պարգեւ տուին, ելան պառուսէն հրածեշտ առին՝ ինկան ճաճբա՛յ...:

Ինկան ճանապարհ՝ գնացի՛ն..., շատ ու քիչ՝ Աստուած գիտէ... — ճաճբան այդ թագաւորի տղուն գաւակ ճը եղաւ: Քանի՛ ճ՛ամիս ճաճբայ գնացին, գնացին՝ նորէն ընկան այդ կապանը, գիշերը դրաւ վրաները, ձթնեց, ա՛յ չեն կրնար երթալ:

Թագաւորի տղան ըսաւ, — Լէւօ՛, ի՞նչ ընենք, ձթնեց՝ ա՛լ չենք կրնար երթալ:

— Անցած անգամին ինչպէս եկանք այստեղ՝ քարի (ժայռի) ճը տակ պառկեցանք՝ այսօր նորէն կ'ելնենք այն քարին տակ՝ ճինչեւ լուսնայ:

Ելան բարին տակ պառկան քնան:

Երեքն ալ քնան, Լէւօ մնաց արթուն:

Կես գիշերին տեսաւ որ՝ ձէկ լո՛յս ճը զարկաւ կապանին ձէջ: Քարին տակէն դուրս ելաւ, տեսաւ որ ձէկ ճարդ ճը ա՛յն սարի գլուխն է կանգնեց, ձէկ ալ՝ ձէ՛կ սարին գլուխն է կանգնեց: Չըսե՛ս անոնց լոյսն ու շառուիղն է զարկեր կապանին ձէջ...:

Չըսե՛ս ձէկը Սըբ Գեորգն է, ձէկը Սըբ Սարգիս:

Սըբ Գեորգը հարցուց ըսաւ Սըբ Սարգիսին, — Ատոնք ի՛նչ ճարդ են այդ կապանին ձէջ...:

Սըբ Սարգիսն ըսաւ, — Անիկ, Արեւմտոց թագաւորի լաճ՛ն է ու Լէւօն: Գնացին նշանածն առին եկան:

Ըսաւ, — Աղէ՛կ, բերի՛ն բայց անոնց վերջն ի՞նչ պիտի ըլլայ...:

Ըսաւ, — Անոնց վերջն այսպէս պիտի ըլլայ. — Պապէ-Փռնկի քաղաքէն հճայութիւն են ըրեր, աստուռն որ արեւը տաքնայ՝ Ոսկի Բագէ ճը պիտի գայ անոնց առջեւ..., սակայն անիկ ոսկի բագէ չէ՛, դիւթութիւն է, զանոնք պիտի ուտէ...: Անոնց ձէջ խելքուն ճարդ ճ'ըլլայ՝ յառաջադէճ երթայ՝ երբ այն ոսկի բագէն գայ՝ զարնէ սպանէ: Մէջ ճըն ալ, երբ երթան քաղաք՝ պալատին դռնէն երբ ճանեն ներս՝ կախարդանք են ըրեր, դրան ճակտընոցէն չորս հատ թուր են կախեր, ձէկը պիտի ելնէ՛ ձէկը իջնէ, չորսի վիզն ալ պիտի կտրէ...: Անոնց ձէջ որ խելքուն ճարդ ըլլայ՝ պարիսպը պատուել տայ՝ ուրիշ դուռ բանալ տայ՝ ճանեն ներս: Մէկ ալ՝ այնպէս դիւթութիւն ճ'ըրեր են որ՝ թագաւորի լաճ՛ն ու իր

կնիկը՝ առաջին զիշեր որ պառկին՝ պատը պիտի պատուռի՝ վիշապ ճեղքե՛լ զուրս՝ զանոնք պիտի կլլէ...: Անոնց ճէջ զիտուն ծարղ ըլլայ՝ գիշերը մնայ արթուն, զարնէ՛ վիշապը սպաննէ...,— ճիւղն թէ՛ այդ չարսէն ո՛րն ինչ արթուն է՝ կը լսէ, իրարու պատճէ այս բան՝ կը դառնայ քար...:

Հետ-լուսուն ելան ձիերը հեծան պիտի երթան՝ Լէւօն ըսաւ թագաւորի տղուն,— Շահգա՛սա, այսքան ժամանակ ինչ կան եկանք՝ դուն ի՞մ առջեւէն ես եղիր՝ ես քու ետեւէն, բայց այսօրէն սկսած՝ ե՛ս պիտի անցնիմ քու առջեւը:

Թագաւորի տղան բարկացաւ այդ խօսքին վերայ, ըսաւ,— Տե՛ս, դեռ չենք եկեր ձեր քաղաքին ձօտհըսցեր՝ ասիկ կը հպարտանայ կ'ըսէ՝ Պիտի ե՛ս անցնիմ առաջ... , վաղը երթանք քաղաքը՝ պիտի ըսէ՛ ե՛ս ե՞մ չարչարուէր՝ այս կնիկը բերեր...:

Թագաւորի տղուն կնիկը հասկցաւ որ Շահգատէն տրտմաւ, ըսաւ,— Ի՞նչ կը արածիս. արդէն Լէւօն պէտք է անցնի ձեր առջեւ, ճինչեւ օրը ձեռնեղուն՝ ի՛նչ որ ըսէ՛ իր խօսքը պիտի ըլլայ՝ եթէ դուն անոր խօսքէն երեսն՝ ո՛չ դուն ինձի էրիկ. ոչ ես քեզի կնիկ... , դուն ինձի հայր ու եղբայր կենաս (1)...:

Լէւօն ելաւ ձին քշեց անցաւ առաջ, տեսաւ որ՝ արեւդիպնոցին (արշալոյսին) երկինքէն ոսկի բազէ ճը ֆը՛ն եկաւ իջաւ իրենց առջեւ...: Լէւօն ի՛սկոյն թուրը քաշեց՝ թուր ճը նետեց՝ ոսկի բազէն սպանեց...:

Թագաւորի տղան բարկացաւ, ըսաւ,— Մեր ամէն ինչը լճան էր, այս ճէ՛կ բանն էր պակաս՝ որ տանէինք պալատը՝ դնէինք վանդակի ճէջ...:

Լէւօն ըսաւ, — Զգիտցայ՝ զարկի սպանեցի, ի՛նչ եղաւ...:

Ելան գնացին՝ Արեւմտոց քաղաքին ձօտհըսցան(2), լուր գնաց թագաւորին, ահլնջկըլայ (աւետիս) տարան ըսին,— Քու տղան եկաւ, իր նշանածն ալ բերած է հետը:

(1) Երգումի ձեւ մը, այսինքն «Կ'երդնում ու... Բեզ իբր երիկ պիտի չնանջնամ այլ եւս. դո՛ւն ինձ համար հօր կամ եղբօր պէս պիտի մնաս:

(2) Մօտերսնալ — մօտսու-նալ, մօտե՛նալ, հաստ-հաս րլլալ:

Ելաւ՝ իր գօրքը՝ սպաներով ու ճեծաւորներովը զրկեց տղուն ընդ առաջ...:

Լէւօն ըսաւ, — Շահգա՛ղա, աղէկ չէ՛՝ որ դուն թագաւորի տղայ ըլլաս՝ հին դուռնով ծանես ներս... , պարիսպը աուր պատուել, ուրի՛շ դուռ ճը աուր բանալ, որ քու ժողովուրդը տեսնեն՝ վախնան, ըսեն՝ Ի՛նչ բարկ ծարղ է...:

Ելաւ՝ պարիսպը տուաւ պատուել, նոր դուռ բացաւ, ծառն ներս:

Գնացին ներս, ծաբուր սենեակ ծանոնց հաճար պատրաստե՛ր էին, զրին սենեակն-ինէ:

Մնաց ճինչեւ իրիկուն՝ թագաւորի տղան ըսաւ,— Լէւօ՛ն, դէ՛հ, դնա՛ քու սենեակը՝ հանգըստացիր:

Լէւօն ըսաւ,— Զէ՛, արքայորդի՛, այսօր զիշերն ալ պանդխտութի՛ւն ըսել է. այս զիշերն ալ ես պիտի մնամ՝ ձեզ պառկեցնեմ՝ յետո՛յ երթամ:

Լէւօն անոնց անկողինը պատրաստեց, անոնք պառկեցան, թագաւորի տղան ըսաւ, — Լեւօ՛ն, այլ եւս դուն գնա՛, ձենք պառկեցանք:

Լէւօն ելաւ՝ սենեակի դուռը բացաւ՝ դրան վրան, զինքը տուաւ դրան ետեւը՝ պահուըտեցաւ մնաց սենեակը:

Ժամ ճը-երկուք անցաւ՝ տեսաւ որ պատը պատռա՛ւ՝ ճէկ վիշապ ճը զլուխը հանեց դուրս՝ արքայորդին ու կնիկը պիտի կլլէր... , Լէւօ թուրը քաշեց՝ այդ վիշապը բրդեց, վիշապին կտորները ժողկեց ճէկ անկին՝ հին լաթ ճը քաշեց վրան... , տեսաւ որ ճէ՛կ պուտ (կաթիլ) արիւն՝ թուր է թագաւորի տղուն երեքը...:

Ան ալ ձորմտաց ըսաւ՝ Ես ի՞նչ պէտք է ընեմ, այդ պուտ արիւնը անոր երեսէն ի՞նչպէս վերցնեմ՝ որ կնիկը չզարթի...: Հի՞ճա ես շորով վերցնեմ՝ չի՛ ըլլար... , լեզուով վերցնեմ՝ թոյն է՝ զիս կը սպանէ...:

Մտածե՛ց, խորհեցաւ՝ ըսաւ,— Ծօ՛, չէ՞ ձեր Շահգաղի խէնջարը դեղթափ է... , անոր խէնջարով վերցնեմ...:

Խէնջարը բարձի տակէն հանեց, քաշեց, ծունկերը զարկաւ անկողինի քով, քօջաւ, խէնջարի ծայրը բռնեց երեսին վրայ՝ որպէս զի այլ կորեկի հատի պէս պո՛ւտ արիւնը քաշէ:

Խէնջարը ինչ բռներ էր թագաւորի տղի երեսին վրայ՝ թագաւորի տղան աչքերը բացաւ... , տեսաւ որ խէնջարը ձեռքը՛ բռներ է իր վրայ... ,—

— Վա՛յ, ըսաւ, Լէւօ՛, որ դուն զիս պիտի սպանէիր՝ ա՛յնքան սարեր եկանք, գիշերը կապանները քնացանք, թող դուն այն տեղերը զիս սպանէիր... ինչո՞ւ կը բերէիր այստեղ՝ իմ տան մէջ՝ զիս պիտի սպանէիր... :

Ըսաւ,— Աստուած վկայ, ես քեզ չե՛մ սպաներ... ինչո՞ւ ես քեզ սպանեմ... :

— Է՛, աղէ՛կ, ըսաւ, որ դուն զիս չէիր սպաներ՝ ապա այդ ի՞նչ խէնջար է քու ձեռքը... :

Ըսաւ, — Ջանր՛մ, իմ մեղքը մի՛ ձգեր քու վիզը... ես քեզ չեմ սպաներ, ու ճիշտեւ օրը մեռնելուն՝ ես քեզմէ չեմ անցնիր... :

Ըսաւ,— Ձե՛. որ դուն զիս չսպանէիր՝ չէիր քօջեր՝ այդ խէնջարը բռներ իմ վրայ... :

Լէւօ չազատուեցաւ անոր ծօռէն... ըսաւ, — Ծահգաղէ՛, դո՛ւն գիտես՝ քու Աստուած... , աւուրդատաստանին՝ իմ մեղքը քու վրին ըլլայ... :

Ու դարձաւ այդ անցքերը պատմեց,—

Ըսա՛ւ...,— Որ մենք կապանէն դուրս ելանք՝ արեւդիպնոցին ոսկի բազէ մը չեկա՞ւ մեր առաջ... : Անիկ ոսկի բազէ չէ՛ր՝ անիկ Պապէ-Ֆուրնիկի քաղքէն գիւթուծիւն էին ըրեր՝ որ քիչ բան մը մեզ հետ պիտի գար՝ մեզ չորսս ալ սպանէր... :

Լէւօ՛ չո՛ւր (ճիշտեւ) ծունկերն ի վար եղաւ քար... :

Թագաւորի տղան ըսաւ,— Լէւօ՛, ինդիրք կ'ընեմ, ա՛լ մի՛ պատմեր... :

Լէւօն ալ ըսաւ,— Ո՞վ է տեսեր՝ ճիշտեւ ծունկերն ի վար քար՝ ծունկերէն վեր մա՛րդ ըլլայ... , պատմութիւնը լրի՛ւ պիտի ընեմ՝ որ ըլլամ քա՛ր՝ ազատուի՛մ... :

Ըսա՛ւ...,— Աղէ՛կ, որ մենք ինչ եկանք՝ որ հին դռնով մտնէինք ներս՝ ի՛նչ պիտի ըլլար... : Բայց՝ Պապէ-Ֆուրնիկի քաղքէն կախարդութիւն էին ըրեր, չորս հատ աներեւոյթ թո՛ւր էին կախեր դրան ճակարանոցէն՝ մէկը ենէր, մէկը՝ իջնէր, մեր չորսիս վրին ալ պիտի կտրէր... , անոր համար ես քեզի ը՛ի ուրի՛շ դուռ տուր բանալ՝ մտնենք ներս... :

Լէւօ՛ ճիշտեւ մէջքն ի վար եղաւ քար... :

Թագաւորի տղան ըսաւ, — Ա՛յ, Լէւօ՛, ըսաւ, ա՛լ մի՛ պատմեր. ա՛յցճափ ալ մնաս՝ մեզ հետ զրուցես հերիք է... :

Լէւօն ըսաւ,— Ո՞վ է տեսեր՝ ճիշտեւ մէջքն ի վար քար ըլլայ՝ մէջքէն վեր մա՛րդ ըլլայ... , —

— Մենք որ եկանք այստե՛ղ, ըսաւ, այս գիշեր՝ ես ինչո՞ւ մնացի այստեղ... : — Հապա՛, Պապէ-Ֆուրնիկի քաղքէն կախարդութիւն էին ըրեր, պատը պատուա՛ւ վիշա՛ւ մ'ելաւ դուրս՝ որ մեզ երկուքդ ալ պիտի կլէ՛ր... : Ապա՞, ես ի՛նչ ըրի. — Թուրը քաշեցի՝ այն վիշապը բրդեցի, պուտ մ'արին թուռ քու երես... , ես ալ մտածեցի՝ ինչո՞վ վերջընեմ քու երեսէն, —տեսայ որ քու խէնջարը դեղթափ էր՝ կը վերցնէր արիւնը, ես ալ քու խէնջարը քաշեցի՝ խէնջարին ծայրովը այդ պուտ արիւնը պիտի վերցնէի՝ որ քու երեսը չաւրուէ՛ր... , դուն քու աչքերը բացիր՝ տեսար... , որ թէ չես հատար՝ ահա՛ն վիշապին կտորները — ըսաւ՝ լաթը տարաւ անդին... :

Լէւօ ամբողջովին եղաւ քար՝ ինկաւ այնտեղ... :

Թագաւորի տղան առաւ լալ՝ Լէւօին վրայ... իր կնիկն ալ դարթաւ ելա՛ւ, ան ալ առաւ լա՛լ... , անոնց ձայնը դնաց Լէւօի կնկան, ան ալ սկսաւ լաց... :

Թագաւորի տղի կնիկն ըսաւ,— Ծահգաղէ՛, որ դուն չերթա՛ս ասոր դեղ մը գտնես բերես՝ ինձի հայր ու եղբա՛յր կենաս... :

Ծահգաղէ՛ն էր... , ելաւ ձին հեծաւ գնա՛ց... , շատ ու քիչ՝ Աստուած գիտէ ո՛րչափ գնա՛ց... , գնաց այդ կապան՝ գիշեր դրաւ վրան՝ մնաց կապան, ելաւ այդ քարին տակ, ձին կապեց՝ նստաւ :

Քունը չի տանիր, նստեր կը մտածէ՛... , կէս գիշերին տեսաւ որ այդ կապանին մէջ՝ մէկ լոյս մ'առաւ... , մարդը շա՛տ վախցաւ, քարին տակէն դուրս ելաւ, տեսաւ որ մէկ մարդ մը կանգնեւ է սարի ա՛յն գլուխը, մէկը ա՛յն գլուխը... :

Սըբ Գեորգը հարցուց Սըբ Սարգիսին՝ ըսաւ, —Այդ ի՛նչ մարդ է՝ այդ քարին տակը... :

Ըսաւ,— Անիկ Արեւմտոց Թագաւորի տղան է. Լէւօն եղեր է քա՛ր... , անիկ ելեր կ'երթայ աշխարք՝ Լէւօնին դեղ բերէ՛ ժրեցնէ... :

Սըբ Գեորգն ըսաւ,— Սըբ Սարգիս, արդեօք անոր դեղ կա՞յ որ բերէ՛ զանի ժրեցնէ ըլլայ նախկին մարդը... :

Սըբ Սարգիսն ըսաւ,— Կա՛յ, բայց անոնք չեն գիտեր... :

Սըբ Գեորգն ըսաւ,— Ի՛նչ է անոր դեղը... :

Ըստ, — Անոր երկու-երեք ամսուան տղայ ծը կայ, բերէ այն քարին վրայ ճորթէ՛, արիւնը թափէ այն քարին (Լէւօի) վրայ... Լէւօն կը ժրի կ'ըլլայ առաջուան ճարդը (1).... ահա անոր զեղն ա'ն է, անկէ աւելի զեղ-դարձան չկայ...:

Մնաց ճինչեւ լուսուն. թագաւորի տղան ելաւ ձին հեծաւ, ետ դարձաւ, եկաւ տուն, իր կնկանն ըսաւ, — Գնա՛, Լէւօի կնկան սի՛րտ տուր, ըսէ՛, — Մեր ճարդը զեղ է բերեք, ի՞նչ կը տրածիս...:

Այսպէս խաբեց կնիկը՝ դուրս հանեց. որ ի՛նչ է՛ կնիկը զրոյց (առաքելութիւն) չընէ՛ Աստուած ընդունելի չընէ, — բերաւ՝ տղան օրօրօցէն քաշեց դո՛ւրս, բերաւ այդ Լէւօի քար-դիակին վրայ զենեց, արիւնը թափաւ վրա՛ն, Աստու հրամանով քարը պատուա՛ւ Լէւօն ելաւ դուրս ճէջէն...:

Թագաւորի տղան այնտեղ շա՛տ խնդացաւ, ուրախացա՛ւ, ելաւ տղան դրաւ օրօրօցին ճէջ, գլուխը դրաւ իր տեղը, նորէն առաջուան պէս կապե՛ց... շատ խնդացա՛ն..., ճայնը գնաց այն ճէկալ սենեակը...:

Ծահգաղի կնիկն ըսաւ, — Ասիկ ս՞՛վ է եկեր թագաւորի տղուն քով՝ որ այսպէս կը խնդանայ (կ'ուրախանայ, կը հրճուի).... — ելաւ վազեց՝ տեսա՛ւ որ Լէւօն եղեր է առաջուան նճանակ, այնտեղ նստե՛ր է...:

Թագաւորուղի կնիկը շատ բարկացաւ, ըսաւ, —

(1) Տեսնել Խորենացի, Բ. ԶԳ. 337, Վեցեցիկ: (Զիբ.):

Որ դուն գիտէիր ասոր զեղը, ինչո՞ւ առաջին օրը, չըրիր, այսքան ատեն թողիր՝ մնաց քար...:

Թագաւորի տղան ըսաւ, — Յիրա՛ւի, ես անոր զեղը չէի գիտեր, անոր զեղն ա՛յդ էր, — տղան բերի վրան զենեցի՛, արիւնը թափաւ վըրա՛ն..., անոր զեղը ա՛յդ էր...:

Ըսաւ, — Դուն շա՛տ գէշ ճարդ ես... Է՞ր զիս խաբեցիր՝ հանեցիր դուրս՝ նոր զենեցիր..., ապա՛ հ'ս ալ մնացի այստեղ, անոր ոտքերը բռնէի՛՝ դուն զենէիր, այն բարիքը բի՛չ բան ծը խնճի ալ հասնէր՝ ի՞նչ կ'ըլլար...:

Կնիկը այսձեւ բտելո՛ւն պէս՝ Աստու հրամանով տղան օրօրօցին ճէջ առաւ լաց՝ ողջցաւ...:

Թագաւորի տղան ըսաւ, — Ե՛լ գնա՛՛ ահընջկաց տար Լէւօի կնկան, ըսէ՛՛ Իճ ճարդը զեղ բերաւ, Լէւօն ժրեր եղեր է առաջուան պէս...:

Լէւօի կնիկն եկաւ տեսաւ որ Լէւօ եղեր է առաջուան նճանակ..., ուրախացա՛ն խնդացա՛ն...:

Լուր գնաց թագաւորին, եօ՛թն օր՝ եօ՛թը զիշեր հարսնիս ըրաւ, զանոնք պատկեցին իրարու վրայ..., անոնք հասան իրենց ճուրաղին, լսողն ալ հասնի իր ճուրաղին...:

Երկնուց երեք խնճոր իջաւ..., — ճէկն ըսողաց, ճէկը լսողաց, ճէկն ալ ահանջ արողաց...:

Կարկառի բարբառով գրի առաւ
ու աշխարհաբարի վերածեց
ԶԻԹՈՒՆԻ

Լյւմօն—Փարիզ
Մաւրս 1929

Ա Ր Ե Ի Ո Ի Ն

Արեւ, ո՛վ երկնի պերճանքն ու հոգին, փառքն ու բերկրութիւն,
 Երբ փայլըդ դիտեմ, որ անդ կը ցոյայ զեղմամբ մ'անասման,
 Հոգիս իր մըթին հունէն դուրս թրոած՝ քեզի՛ կը դիմէ.
 Ընդունէ՛, Արեւ, դուն որ զիս բունէն շարժման կը կանչես.—
 Կրակէդ՝ իբրեւ թեւ՝ երկու շառաւիղ տո՛ւր իմ ուսերուս,
 Որ անոնց փաղփուն բաբախիւնին մէջ թըւիմ համակ լո՛յս... :

Ո՛վ Բացարձակին դուստր աստուածագեղ, սէր ու հոյզ ամբողջ,
 Դարերն՝ ոգոյ քեզ՝ սիրոյ կանչերն են վերին ոյժերու.
 Բայց անոնց խորէն կը ժայթքիս իբրեւ ուղիս մ'ահեղայորդ,
 Ու կը ծաւալի՛ս տիեզերքն համայն քեզմով լեցնելով... :

Մեր միտքն որպէս զի երկ մը յըղանայ քեզ հետ կը զուգուի.
 Անհունն որո՞ւ հետ զուգուեցաւ ըզքեզ երկնելու համար...
 Բերքի ըսկըսած տիեզերական յըղութի՞ւն մըն ես.
 Բոցերու նդլըզո՞ւմ, իմաստութեան մը գերածաղկո՞ւմն իսկ.
 Աստուածային ա՛յց՝ մ'երկնային տենդի կրակով բըռնկած.
 Կամ չե՞ս տարմ մ'արդեօք սիրոյ սարերու հըրեղէն թիթոանց... :

Դուն հո՞ն կը հեմես քու պայծառութեամբըդ մեծափողփող՝
 Մինչ աչք մ'է մեր կեանքը խոր մըթութեան մէջ ի զո՛ւր բացուած.
 Դուն խաւարներու լուսաւորումին համար կը շողաս՝
 Մինչ երջանկութիւնն երազ մ'է պատուած անհուն խաւարով.
 Դուն աշխարհային թախծութենէ վեր՝ միշտ խա՛նդ ու խնծիդ՝
 Մինչ մեր ցնծութիւնն ապագայ այգի մը փայլը վիժած... :

Ո՛վ յաւերժափառ Աստուածութիւնը համօրէն Ծաղկման,
 Ո՛վ դուն, տարփուհին երկնի բովանդակ զօրութիւններու,
 Յանուն մեծալոյս ցնծապանծումիդ, զեղոյդ ու փառքիդ,
 Երկնային սիրոյ գերթ այցելութիւն մը վեհագորով,
 Մեր մշտաթախիժ սընարներուն մօտ՝ իջի՛ր մեղմօրէն,
 Ու մեզ երեւցի՛ր գերթ բոցեղէն թուփ մը վարդենիի... :

ԱՍՍՏՈՒՐ ՍՈՓՈԿԼԵՍՆ

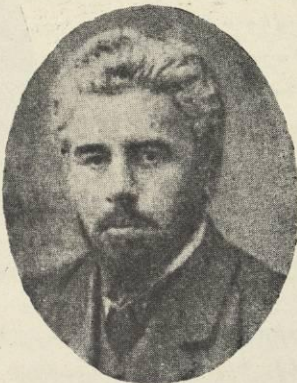
Ք Ր Ո Ն Ի Կ

ՄԱՀ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ.— ՄԱՀ ԱՍՔԱՆԱԶ ՄՈՒԻԵԱՆԻ.—

Մ Ա Շ Ժ Օ Ր Ժ Ք Լ Է Մ Ա Ն Ս Ո Յ Ի

Յովհաննէս Յովհաննիսեան, որ վախճա- նեցաւ վերջերս, իր բանաստեղծի գործն ա- ւաբտած էր շատոնց: Բայց անոր մահը խոր ցաւ պատճառեց Խորհրդային Հայաստանի մէջ, ինչպէս ամէն ուր որ մեր մայրենի գրականութիւնը սիրող Հայեր կան, որովհետեւ իրմով կ'անհետանար իր ցեղն ու պրա- կանութիւնը ջերմօրէն ու գի- տակցօրէն սիրող ազնուահոգի Հայ մը, զարգացած ու ճաշակա- ւոր պրահմուտ մը եւ մանաւանդ՝ բանաստեղծ մը, ճշմարիտ բա- նաստեղծ մը որ Արեւելահայոց ժամանակակից քերթողական գրականութեան մէջ նոր ուղի մը բացաւ եւ մեր բանաստեղ- ծութիւնը ճոխացուց քանի մը ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ գեղեցիկ ու անթառամ էջերով:

Իր յորելեանին անթիւ որ տեղի ունեցաւ պատերազմէն քանի մը տարի առաջ՝ Պոլսոյ Բիւզանդիոնին մէջ իր քերթողական գործին նուիրած եմ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, եւ հոս պիտի չկրկնեմ գայն: Պիտի յիշե- ցնեմ միայն որ իրմէ կը սկսի Ռուսահայոց մէջ՝ զեղարուեստական բանաստեղծութիւնը, զուտ բանաստեղծութիւնը, իրմէ առաջ, Նալ- բանդեան, Նահապիղեան, Գամառ-Քաղիպա, հրապարակագրային նօթը, օգտապաշտ ձգ- տումը տիրական կայուցած էին իրենց քեր- թուածներուն մէջ. նոյն ինքն անհուն Արով- եանը, որ մեծ ու հզօր բանաստեղծ է իր ո- տանաւորին ինչպէս (ու մանաւանդ) իր ար-

ձակին մէջ եւ Արեւելահայոց գրականութեան գրեթէ բոլոր սեռերուն հիմնադիրն է, քարոզ- չի շեշտը յաճախ կը խառնէ իր մտածմանց ու զգացմանց քնարերգական արտայայտու- թեան. Յովհաննիսեան առաջինը եղաւ որ իր արուեստագէտ ըմ- բռնեց բանաստեղծութիւնը, ու թէ էլ նուազ հզօր քան Արով- եան, Նալբանդեան կամ նոյն իսկ Գամառ-Քաղիպա, աւելի անխառն ու հարազատ բանա- տեղծութեան էջեր արտադրեց, ու ձեռով աւելի կատարեալ: Ինքն է դարձեալ որ աւելի ար- ուեստով, քան Արովեան ու Գա- մառ-Քաղիպա որ արդէն զայդ փորձած էին, ժողովրդական բա- նաստեղծութեան նմանողու- թեամբ տաղեր գրեց, ու մղեց իրմէ ետքը եկողները այդ հարուստ ոսկե- հանքը շահագործելու: Իր ժողովրդական ա- շուղածեւ քանի մը տաղերը, որ, գմայլելիօ- րէն յաջողած, ժողովուրդին մէջ տարած- ուած են ու ցարդ կ'երգուին՝ որպէս թէ իրօք աշուղէ մը յօրինուած ըլլային, անթերի գո- հարներ են այդ ճիւղին մէջ: Իր անձնական բանաստեղծութեանց անհաւասար շարքին մէջէն կ'անջատուին խումբ մը քնարերգա- կան էջեր, որ իրենց զգացման փափու- թեամբ, մտածման ազնուութեամբ ու ձեւի պարզ, ժուժկալ ու վայելուչ զեղեցկու- թեամբ, մեր ժամանակակից քերթութեան մէջ իրենց որոշ տեղն ունին, զոր պիտի պահեն ընդ

միշտ: Ռուսերէնի, գերմաներէնի եւ ֆրանսերէնի քաջածանօթ, Յովհաննիսեան ընտել էր եւրոպական հին ու նոր մեծ բանաստեղծներուն, եւ անոնցմէ ինչ ինչ էջեր թարգմանած է ճարտարօրէն, մեր լաւ թարգմանիչներուն մէջ եւս իր պատուաւոր տեղը զբաւեւում: Հայ ժամանակակից բանաստեղծութեան ո եւ է ծաղկաքաղ պիտի չյօրինուի այսուհետեւ՝ առանց Յովհաննիսեանի ընտիր կտորներէն մէկ քանին պարունակելու:

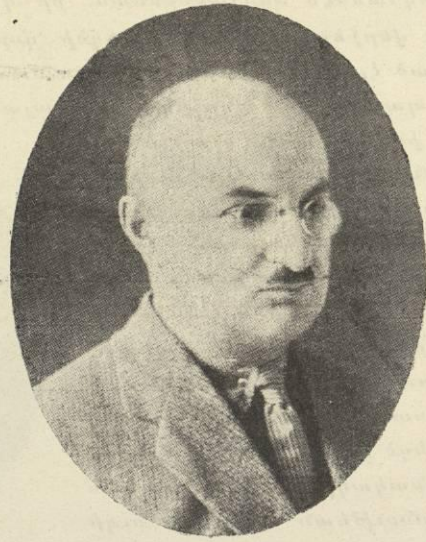
Ազնիւ ու լուրջ նկարագիր, եւ ճաշակաւոր մարդ՝ իր կեանքին ու գործին մէջ, ան իր քնարը պատէն վար չառաւ այլ ես՝ այն օրէն ուր զգաց որ իր ըսելիքն ըսած էր և թէ նոր ուժեր իր սկսած գործը կը շարունակէին աւելի զօրեզ ու փայլուն կերպով: Ինքն իսկ, վեհանձն ու աննախանձ սրտով՝ մեծարանքի հարկը մատոյց ամենաշերմ կերպով Յովհաննէս թումանեանին, որուն մէջ կը տեսնէր իրմէ աւելի հզօր ու լիալիր բանաստեղծ մը: Մարդը, զոր բաղդն ունեցած եմ էջմիածնայ մէջ անձամբ ճանչնալ 1908—9ի կովկաս ճամբորդութեանս միջոցին, վերջին ծայր համակրելի էր. վեհոգի, բարեկիրթ, շնորհալի ու համեստ, անիկա ազնուական Հայու մտաւոր պար մըն էր: Չեմ կրնար նաեւ հոս մոռնալ անգամ մը եւս յայտնել՝ իր շիրմին առջեւ՝ երախտագիտութիւնը զոր իրեն համար ես ինքս ունիմ անձնապէս, այն ջերմ գնահատանքի ընդարձակ յօդուածին համար որով ան իմ հրատարակած առաջին գիրքս (Արշ. Չայնէր) ողջունեց Արծազանգին մէջ եւ որով ինծի իմ սկզբնաւորութեան օրերուս թանկագին խորխուսանք մ'ընծայեց:

Խորհրդային բէթիմին հաստատումէն յետոյ, այդ կրօնասէր, ազգասէր, աւանդասէր, կարելի է ըսել՝ պահպանողական մտայնութեամբ Հայը, իրեն ուղեգիծ ունեցաւ ո եւ է քաղաքական գործունէութենէ հեռու պահել ինքզինքը եւ Հայրենիքի այժմեան ղեկավարներուն բարեացակամօրէն եւ անկեղծօրէն աջակցիլ իր կրցած ձեռով ժողովուրդին ծառայելով. մտաւոր վերաշինութեան գործին իր բաժինը բերաւ՝ Համալսարանին եւ այլ մշակութային հիմնարկութեանց զարգացման աշխատանքին մասնակցելով: Բնական է որ այդ ընտիր Հայուն մահը յարգանքի եւ սուղի միահաղոյն շարժում մը յարուցած ըլլայ բովանդակ Հայութեան մէջ՝ արտասահման

ինչպէս եւ Խորհրդային Հայաստան, ուր համայնավար հայ քննադատներ ու հրապարակագիրներ մեծ գովեստներով լի յօդուածներ նուիրած են իր գործին եւ անձին, անոր տաղերուն մէջ ի յայտ եկող զաղափարաբանութեան մասին հասկանալի վերապահումներ բանաձեւելով հանդերձ:

Պ. Ասքանաղ Մոսեան, որ Յովհաննիսեանէն քիչ յետոյ վախճանեցաւ, ջերմեռանդ համայնավար մըն էր. շատոնց ի վեր ընկերական այդ վարդապետութեան յարած: Իբր կուսակցական գործիչ, իբր հրապարակագիր, իբր մտաւորական Միասնիկեանի մը մեծու-

ԱՍՔԱՆԱՂ ՄՈՍԵԱՆ

թիւնը ունենալէ հեռու էր, բայց իր ընկերները—ինչպէս յայտնի կ'երեւայ իր զազաղին շուրջ արտասանուած ճառերէն ու լոյս տեսած յօդուածներէն, — կը յարգէին անոր մէջ համոզուած, անձուէր եւ անխոնջ աշխատաւորը դատի մը զոր ջերմօրէն եւ անկեղծօրէն կը սիրէր: Մոսեան ունեցաւ սակայն արժանիք մը որուն համար բոլոր Հայերը պարտաւոր են անոր շիրմին առջեւ յարգանքի խօսք մ'ըսել. հանրային կրթութեան գործավար՝ տարիներէ ի վեր, ան մեծ եռանդով աշխատեցաւ Հայաստանի մէջ հայ դպրոցներու թիւն ստուարացնել. Համալսարանին զարգացումը իր կեանքին մեծազոյն հողերէն

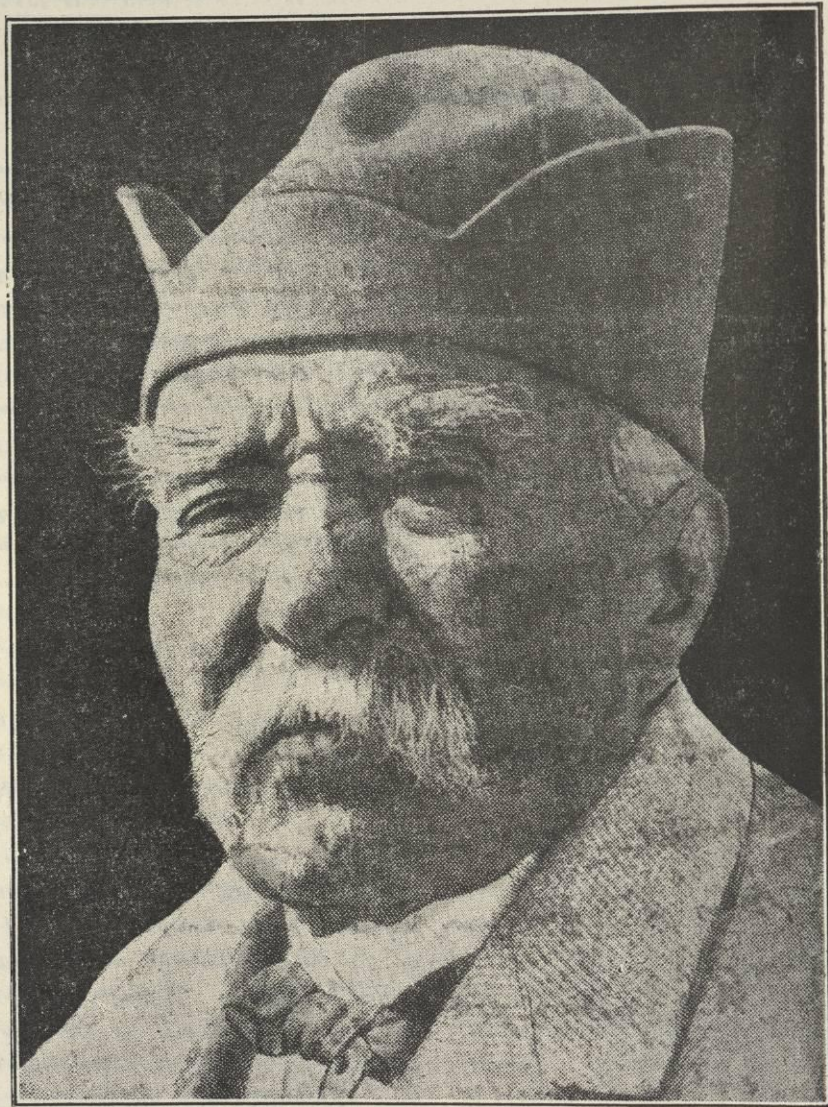
մին եղաւ: Եթէ որոշ թուով հայ գրագէտներ, արուեստագէտներ, բանասէրներ Հայաստանի մէջ կենսաթողակ կը ստանան — ինչ որ մեծ ու գովելի նորութիւն մըն է Հայ ժողովրդի մտաւոր կեանքին մէջ. — ատիկա անշուշտ՝ որոշ չափով կը պարտինք այն ջերմ սիրոյն գոր Պ. Մոսուեան ցոյց կուտար զէպի Հայ մտաւորականները, զէպի հայ մշակոյթի գործը: Եթէ հայ թատրոնը, հայ մուսէոնը, հայ մատենադարանը զարգացան ու լառաջղիմեցին այս վերջին տարիները, եթէ նոր Ուղիի պէս մեծածաւալ ու բովանդակալից հանդէս մը կանոնաւորապէս կը հրատարակուի այժմ՝ Հայաստանի գրական շարժման ուժեղ զարկ մը տալով, ատոնց մէջ անհնար է չտեսնել սրտագին աջակցութեան բաժինը գոր բերած պէտք է ըլլայ հանրային կրթութեան գործավարը: Ինքն է որ լայնամտութիւնն ունեցաւ գիտուն կրօնաւորի մը, Գարեգին եպսկ. Յովսէփեանի մեծարժէք մէկ աշխատութեան, — «Խաղբակեանք կամ Պոռեանք Հայոց Պատմութեան մէջ» — հրատարակումը պետական օգնութեամբ կարելի դարձընելու, եւ ինքն է զարձեւալ որ ուրիշ գիտուն կրօնաւորի մը, Ն. Ներսէս Ակիւնեանին — որ Վիեննա զառնալէն քիչ յետոյ ինքն իսկ նամակով ինծի կը յայտնէր զայդ — ամենասիրալիք զնահատական վերաբերմունքով ամէն օժանդակութիւն ըրած է որպէս զի ան էջմիածնայ ու Երեւանի թանկագին հին ձեռագիրներուն մէջ իր բանասիրական կարեւոր ուսումնասիրութիւնները կատարէ: Ինչքան ալ իր ընկերական աշխարհայեացքն ու նոյն իսկ զրական զաղափարաբանութիւնը տարբեր ըլլային մերինէն, ինչքան ալ բեմէն կամ մամուլի մէջ ժամանակակից ազգային հարցերու ինչ ինչ կէտերուն վրայ իր յայտնած կարծիքները մեզի մերթ սխալ թուէին, ես պարտք կը համարեմ՝ իբր հայրենասէր Հայ մը՝ միանալ Ս. Հայաստանի մտաւորականներուն, յարգանքով խոնարհելու համար շիրմին առջեւ հայրենակցի մը, որ իր ուժերուն բոլոր չափով, իր մշտալար անձնուիրութեամբ բազմազգիւնօրէն ծառայեց հայ մշակոյթի նուիրական ու համազգային գործին:

Երեւանի Ազգային Համալսարանի դասախօս Փրօֆ. Վահան Արծրունի կողմը ուղղորդել, առաջարկելով «Մոսուեանի անուան անգրագիտութեան վերացման ֆօնտ», կողմը որոշ

մէջ կը գրէ՝ «Հանգուցեալի յիշատակը յարգելու համար պիտի իրագործել նրա հետապնդած նպատակներից մէկը — անգրագիտութեան կատարեալ վերացումը», եւ ինքն իսկ այդ ֆօնտի հաստատման համար նուիրել է քսանեւեհինգ բուլլի: Հայաստանի կարմիր Խաչի Վարչութիւնը փութացեր է ձայնակցիլ Փրօֆ. Արծրունիին՝ նուիրելով նոյն նպատակին համար հարիւր բուլլի: Անա՛ զեղեցիկ զաղափար մը, որուն իրականացման զաղութներու Հայութիւնն ալ պէտք է մասնակցի: Լաւագոյն մեծարանքը Հայաստանի հանրային կրթութեան գործավարի յիշատակին, ատոր մէջ է, — օգնել ընդլայնմանը իր այնքան եռանդով եւ հաւատքով յառաջ տարած գործին, գրել կարգալ գիտցողներու, հայերէն գրել կարգալ գիտցողներու թուոյն ստուարացման գործին:

Այս երկու հայկական սուգերուն մասին գրելու վրայ էի, երբ ուրիշ մահ մը, որ կը շահագրգռէ ամբողջ մարդկութիւնը, եկաւ՝ իբր զէպք մը մեծազոյր՝ մտքերն ու սրտերը ցնցել աշխարհիս ամէն կողմ, ամէն տեղ ուր բարոյական արտակարգ մեծութիւն մը յարգել գիտցող հոգիներ կան: Ժօրժ Բլէմանսօ, որ առոյգ ձերութեան մը ապշեցուցիչ օրինակը կուտար երկար տարիներէ ի վեր, յանկարծ ինկաւ՝ այլ եւս չկանգնելու համար: Ամենէն մեծ, ամենէն ջերմ, ամենէն հերոսական սիրտերէն մին որ երեւցած ըլլան մարդկութեան մէջ, զաղրեցաւ բաբախելէ:

Աշխարհասան պատերազմին մէջ եթէ Դաշնակիցները յաղթանակը տարին շատ աւելի շուտ քան ինչ որ պիտի ըլլար թէ որ իրերը նոյն ընթացքով շարունակէին, եթէ երեքուկէս տարուան պարտութիւններէ, կորուստներէ, յուսախաբութիւններէ յետոյ քանի մը ամսուան մէջ կացութիւնը հիմն ի վեր փոխուեցաւ ու իր բոլոր ուժերը հաւաքած ահաւոր վիշապի մը պէս Փարիզի վրայ քալող, արդէն Փարիզի դռները հասած գերման բանակը յանկարծ ստիպուեցաւ եւ նահանջել եւ վերջնական պարտութեան ճամբան բռնել, այս հրաշապատում երևոյթը բացատրող շատ մը պատճառներուն զլխաւորը Բլէմանսօն էր, ինչ որ ֆրանսական մամուլին

«ՎԱԳՐԸ», իր զինուորական գրականով

մէջ, առանց կուսակցական խտրութեան, գրեթէ ամէնքը անգամ մը եւս կը խոստովանին այսօր մեծ Ֆրանսացւոյն դազազին առջեւ: Կը յիշեմ այդ յաղթանակէն յետոյ Ատուլֆ Վիլէթի գմայլելի մէկ գծագրութիւնը որ թերթի մը մէջ երեւցաւ. ձերուկ Քլէմանսօն եւ մանկամարդ պատանուհի ժան տ'Արք ձեռքը ձեռքի կ'երեւային հօն, ու ներքեւը գրուած էր «Ֆրանսական հրաշքը»: Ո՛չ ժան տ'Արք մատաղ հովուէին եւ ո՛չ ալիւր Քլէմանսօ մտաւորականը պատերազմիկ Արիւլէսներ, Աղեքսանդրներ, զիւանազէտ Պիլզմարքներ կամ ուզմազէտ Մ'օլթրէներ չէին.

անոնք ուժեղ հոգիներ էին, հայրենիքի սիրով արտակարգօրէն բռնկած աւիւնի ու հաւատքի մեծ վառարաններ, անոնց դերը եղաւ կորստեան սեմին զրայ գանուող իրենց ժողովուրդին բարոյական լքումը թօթուել, հաւատքը, ինքնապատահութիւնը, կորովը արթնցնել անօր մէջ, եւ զայն կարող զարձնել զերագոյն ճիգին որ հայրենիքը պիտի ազատէր ստրկացումէ: Մարդկային այսպիսի հազուադէպ տիպարներ, որ հազարներու ընել չկրցածը միայնակ կարող են՝ հոգեկան արտասովոր ուժի մը ճաճանչումով՝ կատարել, ամբողջ մարդկութեան պատիւը կազմող

էակներ են, եւ բնական է որ ոչ թէ միայն իր մեծ գաւազը կորսնցնող ազգը, այլ ամբողջ մարդկութիւնը ոտքի կանգնի այդպիսի դէմքի մը զագազդին առջեւ:

Պատերազմէն առաջ, առդէն աշխարհահռչակ անձնաւորութիւն մըն էր Քլէմանսօ, իբր Ֆրանսայի ամենաուժեղ քաղաքական գործիչներէն, ամենէն հատու ասենախօսներէն եւ ամենէն կորովի հրապարակագիրներէն մին: Բազմահմուտ մարդ, իր ուսումնասիրութիւնները բժշկական համալսարանին մէջ սկսած ու աւարտած, զիտութեան հետ, անոր չափ, թերեւս աւելի՛ գրականութիւնն ու գեղարուեստը սիրած ու անոնց բոլոր հին ու նոր ձեւերուն ու արտայայտութեանց մօտէն ծանօթացած, ինքն իսկ խօսքի եւ գրչի արուեստագէտ մը, սն՛ վաղուց ձգած էր բժշկական ասպարէզը եւ նետուած էր քաղաքական կեանքի մէջ: Բուռն խառնուածք, պայքարողի խառնուածք, որուն մէջ քննադատի, ընդվզողի, հարուածողի գերը աւելի ցայտուն կը յայտնուէր քան կառավարողի, կարգադրողի, շինողի, ան ունեցած էր փոթորկային գործունէութիւն մը, մոլեկոփն բաղխումներու, փայլուն յաջողութիւններու եւ դժնդակ անկումներու տարօրինակ յաջորդութիւն: Աւելի քան տասնեակ մը դահլիճներ տապալած էր.— քաղաքական մեծագոյն գործիչներն իրենց զլուխն ունեցող դահլիճներ— իր կռու, փաստացի, հզօրապէս տրամաբանական, ներուժօրէն համողիչ բեմական պերճախօսութեամբը միայն: Սոսկուժը եղած էր խորհրդարանական լիաբընբերուն.— որ վերջ ի վերջոյ «վազը» անունը տուին իրեն: Իր հմտութեան, իր ճարտասանութեան չափ մեծ էր իր սրամտութիւնը. հանճարեղ կամէն իր կծու եւ «շիրին» հեղնաբանութիւնները, այս կամ այն մեծահամբաւ անձնաւորութիւնը խայթող սայրասուր ու անվրէպ սլաքներ, հռչակաւոր են, եւ անթիւ: Իր լրագիրը, զոր անուանած էր լա ժիւսթիս (արդարութիւն), ժամանակին ամենէն փայլուն, ամենէն աղմուկայոյզ, գրականօրէն ուլ ամենէն շահեկան եւ ուժեղ օրկաններէն մին հանդիսացած էր. հոն իր շուրջ խմբած էր տաղանդաւոր քանի մը մտքեր որ իր աշակերտներն ու հիացողներն էին, Քամիլլ Փելիթան, Ալեքսանտր Միլրան, Կիւսթավ ժեֆրուա եւ այլք, որոնք իրենց վարպետին կ'օգնէին՝ յանդուզն ու նո-

րասէր հրապարակագրի գերին մէջ զոր ան կը կատարէր: Եւ սակայն, ոչ միայն՝ երկարատեւն՝ չէր յաջողած հակառակորդի եւ քննադատի գերէն անցնիլ կառավարողի գերին, այլ եւ հուսկ ապա իր հակառակորդները, զինք ծանր, զգուելի — եւ ապահովապէս անարդար—ամբաստանութիւններով(1) հարուածելով, յաջողեց էին վարկաբեկել եւ իր իբր երեսփոխան վերընտրութիւնն իսկ անհնար դարձնել: Կը յիշեմ որ երբ 1895ի վերջերը Փարիզ եկայ, Քլէմանսօ արդէն բաւականատեղէ ի վեր՝ յաղթուած մըն էր, քաղաքական կեանքէ բոլորովին քաշուած, պարտքերու տակ ճգմուած, նիւթական անձուկ կացութեան մատնուած. իր ժիւսթիս թերթը կ'երեւար դժուարութեամբ, ու շատ սահմանափակ տարածումով. ինք իբր ապրուստի միջոց՝ բարեկամներու փոխատուութիւններ եւ Տէփէշ տը Թուլուզին եւ քանի մը ուրիշ լրագիրներու աշխատակցութիւնն ունէր: Այդ ճգնաժամին մէջ, Քլէմանսօ, փոխանակ ընկճուելու, սպասելով իր վերականգնումի օրուան որուն զալստեան հաւատքը կը պահէր, իր բոլոր ուժը տուած էր գրական աշխատութեանց. կ'արտադրէր ընկերական, քաղաքա-

(1) Կը համարէին զինքը Անգլիոյ վարձըւած մէկ գործակալը... Կը սպրդէին Թէ Անգլիոյ դերուժով է որ կը տապալէր դափնիճները, Թէ Անգլիոյ շահուն համար է որ Ֆրանսայի գաղթավայրեր տալ աշխատող ժիւլ Ֆէրրին, եգիպտոսի մէջ Անգլիան մինակ ձգել չուզող. հոն անգլո-ֆրանսական միջամտութիւն մը զուտ անգլիականին տեղ անհրաժեշտ նկատող Ֆրեսինէն տապալած էր: Չինք ամբաստանեցին նաեւ իբր փանամայի գայթակղական կաշառակերութեանց մեղսակից: Այդ խայտառակ գրպարտութիւնները հաստատելու համար նոյն իսկ սուտ վաւերաթղթեր յերիւրեցին («հօթե՛ն Թիւթածրար» անունով հանրածանօթ) ... Ինչ քան մեծ է Բայրենասէր գործիչ մը, այնքան աւելի ծանր ու պժգաւի կ'ըլլան հակառակորդներու, նախանձորդներու գրպարտութիւնները. չէ՞ որ ժանտ'Արքն իսկ իր հայրենակիցներէն ումանք ամբաստանեցին իբր կախարգ, իբր սատանայէն ներշնչուած, եւ իբր այդ՝ մասնեցին զայն Թշնամուոյն սր գայն իբր դիւաբնակ հոգի մը խարոյկի վրայ ողջ ողջ այրել տուաւ...:

կեան, գրական, գեղարուեստական, փիլիսոփայական նիւթերու վրայ հմտալից ու գեղեցիկ յօդուածներու շարք մը, որ լրագրաց մէջ երեւնալէ յետոյ քանի մը հատորներու մէջ ամփոփուեցան (La Mêlée sociale, Le grand Pan, Au fil des jours եւն.), կը գրէր վէպ մը, Les plus forts, եւ միարար թատրերգութիւն մը, երջանկութեան քողը, որ թերեւս իր գրական լաւագոյն գործն է, մեծ յաջողութիւն ունեցած է բեմի վրայ, եւ պիտի մնայ իբր Ֆրանսական թատրերգութեան խորիմաստ ու կատարեալ էջերէն մին: Եկաւ Տրէյֆիւսեան հարցը, հիմնուեցաւ ռուս թերթը, որուն խմբագրապետն ըլլալ հրաւիրեցին Քլէմանսօն, որ այդ մեծ պայքարին մէջ առաջին դերը կատարեց եւ՝ իր գրչով, միմիայն իր գրչով՝ նորէն տիրացաւ ամենալայն ժողովրդականութեան, գէթ Տրէյֆիւսի կողմնակից Ֆրանսացուց մէջ՝ որ մեծամասնութիւնը եղան եւ վերջի վերջոյ այդ դատը յաղթական վախճանի մը հասցուցին: Քիչ յետոյ, նոյն հրապարակագրի զօրեղ գրիչը փայլեցաւ Մարօքի խնդրոյն մէջ (որուն սուր ու սպանական ձև մը տուած էր Վիլհէլմի Գերմանիան) եւ ատով իր հայրենասէր, բարձրախոհ, կորովի քաղաքական հրապարակագրի համբաւը եւ վարկը աւելի եւս տարածուեցաւ: Քլէմանսօ վերստին խորհրդարան մտաւ՝ ձերակուտական ընտրուելով, յետոյ հրաւիրուեցաւ Պ. Սարիէնի դահլիճին մէջ նախարարի աթոռ մը գրաւելու, մինչեւ որ հասաւ վարչապետի դիրքին: Իբր վարչապետ, — կ'ըսեն իր հակառակորդները — ան որ բոլոր իր ժամանակակից կառավարութիւնները քննադատած եւ անոնցմէ շատերը տապալած էր, նորութիւն մը չբերու, կառավարողի, կազմակերպողի, վերանորոգչի յատկութիւններ ցոյց չտուաւ. ասիկա թերեւս բոլորովին սխալ չէ. յանկարծ իշխանութեան զուլս անցած էր, առանց որոշ ծրագիր մը ունենալու, եւ վարչական հանճար մը երեւան չկրցաւ բերել. բայց իր քննադատած կարգ մը վարչապետներուն ունախարարներուն ալ շատերէն բնաւ վար չմնաց, ու գերազանցեց իսկ գանոնք, աւելի աշխուժութիւն, արագութիւն, թարմութիւն ջանաց մացնել կառավարական գործառնութեանց մէջ. տազնապալից բոլկներու մէջ (Հարաւի ապստամբական շարժում, գոր խաղաղեցուց, շիւսիսի բանտրական ծանրակշիռ գոր-

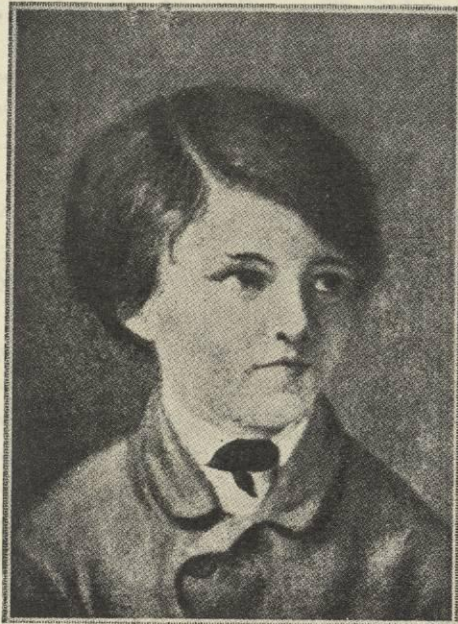
ծաղուլներ, որոնց լուծում տուաւ միայնակ երթալով գործաւորներուն մէջ՝ անոնց հետ բանակցելու, օտար լեզէնի գերման գիւնտրներու վտանգաւոր հարց, գոր լուծեց պաղարիւնութեամբ ու հաստատակամութեամբ՝ առանց Գերմանիոյ յաւակնութեանց առջեւ գլուխ ձոնելու), քաջութիւն, նրբամտութիւն, իմաստութիւն, արժանապատուութիւն ի յայտ բերաւ, գործունեայ, ողջամիտ, կորովի, սրախօս, համակրելի վարչապետ մը եղաւ:

Նախապատերազմեան այդ ամբողջ գործունէութիւնը շատ տարբեր, յաճախ բոլորովին ներհակ կարծիքներու տեղի տուած է, եւ հոս ատենն ու տեղը չէ ատոնց վրայ ծանրանալու: Ոմանցմէ ջերմօրէն սիրուած, այլոցմէ բուռն կերպով ատուած մարդ մըն էր Քլէմանսօ՝ մինչեւ այն օրն ուր, պատերազմի վերջին շրջանին, կոչուեցաւ ձեռք առնելու վտանգուած Ֆրանսայի ճակատագրին ղեկավարութիւնը: Պատերազմի առաջին երեք տարիներուն, թէեւ Ծերակոյտի Պատերազմական եւ Արտաքին Գործոց Յանձնաժողովներուն նախագահ, քննադատի դերն է որ կատարած էր՝ աւելի իր լ'օմ լիպը (ազատ մարզը) լրագրին, որուն յետոյ՝ գրաքննական խստութեանց պատճառով լ'օմ Անշէնէ (չղթայակապ մարզը) անուը տուաւ, ահաւոր ու հոյակապ յօդուածներով (ուր իրարու յաջորդող կառավարութեանց սխալներն ու տկարութիւնները կը հարուածէր անխնայօրէն) քան ձերակուտական յանձնաժողովներու մէջ իր գործունէութեամբ: Պատերազմին ամենէն մտալ օրերն էին. Ռուսիա, ուր Պոլշեվիքները յաղթական հանդիսացած էին, Դաշնակիցներու կողքին պատերազմը շարունակելէ վերջնապէս հրաժարած էր. գերման-աւստրիական բանակը, Սերպիայէն յետոյ՝ Ռուսիան ու Փոլոնիան ամբողջապէս զբաւած, Ռուսին կողմէն այլ եւս ո եւ է երկիւղ չունենալով, իր բոլոր ուժերով կը խուժէր Փարիզի վրայ Իտալական բանակը Քափօրեթթոյի ծանր պարտութիւնը կրած էր, որ աղէտի մը համեմատութիւնները կ'առնէր: Ամերիկան վերջի վերջոյ պատերազմի մասնակցելու որոշում տուած էր, բայց դեռ իր ուժերը հեռու էին լիովին պատրաստ ըլլալէ՝ ետ քաշուած Ռուսիոյ եւ զգետնուած Իտալիոյ տեղը բռնելու համար: Վերջնական յաղթանակը նորէն Դաշնակիցներունը պիտի ըլլար, քանի որ Անգ-

լիա վճռած էր մինչեւ վերջը կոուբլի, և, Սմերիկայի դրամական ու գինուորական անսպառ ուժերուն միացած, ան կրնար, հուսկ ուրեմն պարտութեան մասնել գերման բանակը որ, թէեւ դեռ գորեղ, պիտի յոգնէր ու սպասէր վերջ ի վերջոյ. սակայն այդ յաղթանակը կրնար գալ շատ ուշ, Փարիզը գրաւուելէ ու Ֆրանսան ջախջախուելէ յետոյ, կրնար զալ՝ միլիոնաւոր նորանոր կեանքերու փճարալէն եւ արեւմտեան քաղաքակրթութեան հիմնադրած կործանումէն յետոյ: Ֆրանսական ժողովուրդը մեծ մասամբ խոնջ էր, վհատութեան նշաններ կը տեսնուէին ինչ ինչ շրջանակներու մէջ. եղած զոհարերութիւնները տարապայման, անհանդուրժելի նկատողները եւ յաղթանակն անկարելի կարծողները կը բազմանային. տէֆէթիսթներուն ձայնը կը գորանար հեռոգհեռէ, ո եւ է ձէւով հաշտութիւն մը կնքուելու փափաքողները իրենց մտածումը չէին ծածկեր եւ ատոր համար կ'աշխատէին: Ահա այդ տխուր, մութ, անաւոր բոլակին է որ Քլէմանսո, տէֆէթիսթներու ղէմ ուղղուած նշանաւոր ճառն յետոյ գործերակոյտին մէջ արտասանեց, իր բոլոր ազգասէր հայրենակիցներուն աչքին՝ դրեթէ առանց կուսակցական խտրութեան՝ երեւցաւ իրր միակ մարդը որ կրնար կացութիւնը փրկել: Ամենակծու կերպով քննադատուած գործիչները, կուսակցութեանց պետերը, իշխանութեան գլուխը գտնուողները, եւ շանրապետութեան նախագահը ինքն իսկ, զոր Քլէմանսո գետնէ գետին դարկած էր իր յօդուածներուն մէջ, գերազնիւ հայրենասիրութիւնն ունեցան հրաւիրել վազրը վարչապետութեան ծանր գործը ստանձնելու:

Վազրը ստանձնեց այդ գործը, եւ ամէն ոք գիտէ թէ ի՛նչ հոյակապ, իր բարեկամներուն սպասածէն իսկ աւելի ուժեղ, իմաստուն, դիւցազնական, գերմարդկային ձեւով մը կատարեց զայն: Զսպեց ու լռեցուց յուսահատութեան մղիչները, ժողովուրդին ու բանակին բարոյականը բարձրացուց, հրահրեց, ելեքտրացուց՝ իր ատոյզ ձերուրիի զուարթ, կատակող, անվախ, հաւատաւոր ղէմքը տանելով շարաթը երեք-չորս անգամ ճակատին ամենէն վաանգաւոր կէտերուն վերայ գինուորներուն մէջ պտըացնել, նոյն ատեն՝ Խորհրդարանին մէջ իր ճառերով թիկունքի ամբողջ ժողովուրդը խրախուսելով,

ոգեւորելով, սրտապնդելով: Գործի վրայ դրաւ Ֆրանսացի զօրավարներու մէջէն ամենէն խիզախները, ամենէն կարողները. ամենէն հմուտներն ու խանդավառները, և մանաւանդ Ուիլսոնը, Օրլանտօն, եւ է՛ն դժուարը՝ Լօյտ ձօրճը համոզելով՝ յաջողեցաւ զաշնակից բանակներու ամբողջութեան գլուխը միակ հրամանատարութիւն մը ղնելու փրկարար գա-

Քլեմանսո աստուանայ իր հօրը ձեռնով յօրինուած փաքել

ղափարն իրականացնել, անարկու եւ անհրաժեշտ պաշտօն որուն կոչուեցաւ ուրիշ հանճարեղ մարդ մը, մեծ մտքի եւ մեծ հողիի տէր ուրիշ Ֆրանսացի մը, որ այդ հսկայ գործին պէտք եղած հսկայ մարդն էր, Յօշը: Քանի մը ամիս յետոյ, գերման բանակը կը նահանջէր, կորակոր պարտուած, եւ գինադար կը խնդրէր՝ առանց ո եւ է պայման ղնելու: Զինադարարի հոչակման իրիկունը՝ Ֆրանսական ժողովուրդին, Ֆրանսացի եւ զաշնակից գինուորներու ուրախութեան պայթումը Փարիզի մէջ, վսեմ տեսարան մըն էր, զոր մարդկային գրիչը չի կրնար նկարագրել. այդ ուրախութեան գլխաւոր պատճառը Քլէմանսոն էր: Ժողովուրդը ղէտլըր ատիկա, եւ այդ իրիկուն անոր անունը օրհնութեան խելայեղ ազազակներով կը հնչէր բոլոր բերաններէն: Զինուորներուն, ժողովուրդին կուրքը

եղաւ ան: Le Père la Victoire (Յաղթութիւն Հայրիկ) անունը տուին իրեն:

Այդ օրերուն, անիշխանական երիտասարդ մը, Քոթէն, որ զրգոռած տկարամիտ մըն էր, ձերունի հայրենասէրին հետեւելով փողոցը՝ երբ կառքով պտոյտ մը կ'ընէր, ատրճանակը վրան պարպեց, վատօրէն, ետեւէն: Գնդակը մտաւ Քլէմանտոյի կոնակը. բայց հրաշքով մը մնաց մկանուն քներուն մէջ, աւելի ներս չթափանցելով: Բժշկական դարմանումներով ու քիչ մը հանգիստով, ալեւոր նախագահը ինքզինքը գտաւ կարճ ժամանակի մէջ: Բայց ատիկա կարծես ազդանշան մըն էր թէ փառքի դազաթնակէտը հասած գործիչին առջեւ պիտի բացուէր այնուհետեւ յուսախաբուութեան ու դառնութեանց շրջան մը: Ոմանք կը կարծեն թէ յաղթանակէն յետոյ, Քլէմանտօ քաշուելու էր եւ հաշտութեան դաշնագրին բանակցութեանց գործը ձգելու էր աւելի ճապուհ, աւելի խորագէտ մարդոց: Կան որ քննադատեցին ու ցարդ կը քննադատեն Քլէմանտոյի եւ իր աշխատակիցներուն վարմունքը՝ հաշտութեան բանակցութեանց ատեն, յայտարարելով թէ ուրիշներ լաւագոյն պայմաններ ձեռք պիտի ձգէին Ֆրանսայի համար: Անխալ մարդ չկայ, մեծագոյն մարդիկն իսկ կրնան սխալներ գործել, եւ անհնար է պնդել թէ ամէն ինչ որ Քլէմանտօ ըրաւ այդ շրջանին՝ կատարեալ էր: Սխալ մըն էր, թերեւս, որ այդ բանակցութեանց շրջանին զրեթէ միմակ ուղեց գործել եւ իր երբեմնի հակառակորդ կամ մրցակից անձնաւորութեանց կարեւորագոյններէն, բանակցողի, ղիւանագէտի ու ելմտագէտի կարողութիւններ ունեցող եւ բազմանդամ ազգեցիկ կուսակցութեանց համարումը վայելող ծանօթ գործիչներէն մէկ քանին իրեն ընկեր չառաւ, ինչ որ թէ՛ դաշնագրին աւելի կատարեալ ըլլալուն կրնար նպաստել եւ թէ՛ իր քիչ յետոյ տապալման առաջին առնել: Նոյն սխալը գործեց նաեւ Ուիլսըն որ իր հակառակորդ կուսակցութեանէն քանի մը հեղինակաւոր ներկայացուցիչներ չուղեց առնել իր նախագահած պատուիրակութեան մէջ, ամէն ինչ ինք անձնապէս՝ իր ընտրած խորհրդակալներով եւ աջակիցներով ըրաւ եւ յետոյ տեսաւ — աւելի դժբախտ քան Քլէմանտօն — ոչ միայն իր անձին այլ և զրեթէ իր ամբողջ գործին՝ խորտակումը իրեն ղէմ ծայրա-

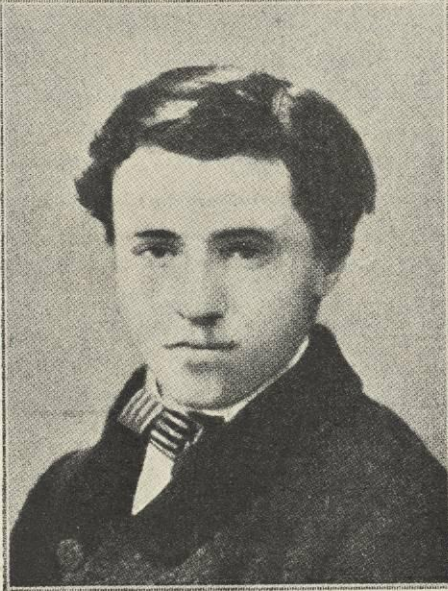
յեղօրէն զրգոռած ու լարուած այդ հակառակորդ կուսակցութեան ձեռքով: Ինչ մանրամասնութեան թերութիւններ ալ որ ունենայ սակայն վերսայլի դաշնագիրը, դժուար է ընդունիլ թէ ուրիշ ունէ մէկը, միայնակ՝ Նորա ճօրճի ու Ուիլսընի մէջտեղը, աւելի լաւ պիտի կարենար յաղթել հաշտութեան շրջանի մեծ կոնտրութեանց եւ կարծր զժուարութեանց ու ձեռք ձգել աւելի արդիւնք իր երկրին համար. դժուար է մանաւանդ ընդունիլ թէ ուրիշ մը պիտի ունենար աւելի հմայք, աւելի վարկ, Ֆրանսան ներկայացնելու համար այդ օրերուն եւ անոր հական շահերը պաշտպանելու համար, քան այն որ հասարակաց յաղթանակին ամենամեծ հեղինակը կը նկատուէր ամենքէն, որմէ կը պատկառէին ամբարտաւան Անգլիոյ և մեծագոր Սմերթկայի պատուիրակները, եւ որ ամենէն կատաղին, ամենէն մոլեռանդն էր Ֆրանսացի հայրենասէրներուն: Տեսուեցաւ թէ ինչպէս ոմանք անոնցմէ որ կը քննադատէին վերսայլի դաշնագիրը, եւ զայն անբաւական ու թերի կը դատէին, իրենց ձեռքով պատուեցին անոր զաւակն եղող Սէվրի դաշնագիրը եւ ատով իսկ սկարացուցին վերսայլի վաւերութեղթը, որուն արդէն ամենէն ամուր պայմաններն իսկ մասամբ թուլցուցին, մաշեցուցին, յաղթանակը հետզհետէ վերածելով, փոքրցնելով, սահմանափակելով:

Եւ ահա օր մը, ժողովուրդներու անհետեւողականութեան, ապերախտութեան ամենէն ցայտուն ապացոյցներէն մին տալով, Ֆրանսական ժողովուրդը, — աւելի ճիշտ՝ անոր քաղաքական ներկայացուցիչներու մէկ ստուար մասը, — որ յաղթանակին հետեւեալ օրերուն մէջ ազատարար դիւքագնի պատուանդանին վրայ բարձրացուցեր էր Քլէմանտօն, զայն իր ձեռքով խայտառակեց, վար առաւ պատուանդանէն եւ իր տան մէջ փակուելու դատապարտեց: Զղելէ յետոյ որ ան Հանրապետութեան նախագահի պաշտօնին իր թեկնածութիւնը դրուելուն հաւանէր, փոխանակ միաձայնութեամբ Ֆրանսայի փրկիչին համար քուէարկելու, խորհրդարանականներու մեծամասնութիւնը անոր տեղ նախագահ ընտրեց Պ. Փօլ Տէշանէլը, համակրելի անձնաւորութիւն մը, որ սակայն համեմատութեան չէր կրնար դրուել այդ հակային հետ:

Այդ օրէն սկսեալ, Քլէմանսօ վճռեց ընդ միշտ քաշուիլ հանրային կեանքէն, եւ կամքի հոյակապ ուժով մը, հազուադէպ ինքնագաղտմով մը, — ինք որ անդուսպ կրքոտ մը նկատուած էր ամբողջ կեանքին մէջ. — իր այդ ստոյիկեան որոշման հաւատարիմ մնաց մինչեւ վերջին շունչը: Առաջարկեցին Ծերակոյտին մէջ աթոռ մը ապահովել իրեն, մերժեց: Զինք անդամ ընտրեցին Ֆրանսական Ակադեմիոյ, չուզեց հոն մէկ օր իսկ երեւալ եւ ընդունելութեան հանդէսի ձեւակերպութեանց համակերպիլ: Ի՛նչքան անգամներ քաղաքական անձնաւորութիւններ ու մասնաւոր հրապարակագիրներ գացին զինք մղել որ կարծիք յայտնէր իր քաշուելէն ի վեր պատահած զէպքերու մասին, յամառեցաւ լռել: Գնաց մինչեւ Հնդկաստան՝ վազր որսալու եւ նաեւ մօտէն ուսումնասիրելու այդ հինաւորեց երկրին կրօնքներն ու արուեստները, որոնց սիրողն ու հիացողն էր շատոնց: Յետոյ առանձնացաւ իր Ֆրանքլէն փողոցի տունը կամ իր ձննդավայր Վանտէին մէջ ունեցած ամարանոցը եւ զրեց զեղեցիկ գործեր, իր սքանչելի հատորը Դեմոսթենիսի վրայ, խտացում մը իր քաղաքական գործիչի իտէալին, իր իմաստասիրական հայեցողութեանց հոսկ ամփոփոյք մը՝ «Մտածման երեկոյին», եւ զիրք մը իր սիրելի բարեկամ մեծ նկարիչ Քլոտ Մոնէին վրայ:

Երկու անգամ միայն՝ ժամանակաւոր շեղումի մը հաւանեցաւ քաղաքական կեանքէ ընդ միշտ հեռանալու իր որոշումէն. առաջին հեղուն՝ իր կամքով, կատարելու համար գործ մը աւելի՝ հայրենասէր փրօփականտիսթի քան քաղաքական գործիչի, երբ տեսնելով որ Ամերիկա ինչքան խստութեամբ կը պահանջէր Ֆրանսայի պատերազմական պարտքերուն ամբողջական վճարումը՝ առանց ունէ զեղչ ընդունելու, ինքն իր զլխուն ճամբորդի ցուպն առաւ ձեռքը եւ գնաց Միացեալ Նահանգները, հրապարակային բանախօսութիւններով ժողովուրդը համոզել ջանալու որ իր երկրին տարապայման զոհաբերութիւններն ի նկատի ունենան եւ չյամատին երկար տարիներով այդպիսի ահագին բեռ մը անոր ուսերուն վրայ ծանրացնել: Այդ ինքնակոչ առաքելութիւնը ունէ իրական արդիւնք չունեցաւ: Ամերիկեան քաղաքականութիւնը Ռելիսընի անկումէն ի վեր ամենաշոր ևս-

կանութեան վրայ հիմնուած է (Հայերը զիտեն գայդ), եւ նոյն ինքն Յաղթութիւն Հայրիկը չէր կրնար այդ ժայռէն ջուր բղխեցնել: Ամենամեծ պատիւներով ընդունեցան զինքը, խուռն քաղմութեամբ՝ իբր հետաքրքրական մեծ գէմք մը՝ գացին զինքը լսել, ծափահարել իր սքանչելի անզլիերէն խօսելու կարողութիւնը եւ իր կուռ ու յուզիչ ճարտասա-

Քլէմանսօ Կլոտի քարտէկան

նութիւնը, բայց ձգեցին որ դառնայ ձեռնունայն: Ի՛նչքան զեղեցիկ էր, ի՛նչքան սրտաշարժ, սակայն, ճիզը զոր այդ ութսուներկու տարեկան ձերուին յանձն առաւ քաղաքէ քաղաք բեմերու վրայ մէկուկէս, երկու ժամ տեւող բանախօսութիւններ ընելու՝ իր երկրին դատը պաշտպանելու համար...

Երկրորդ շեղումն ընելու ուրիշներն է որ ստիպեցին զինքը: Հրապարակագիր մը մաքաշախտ ֆօշի մահուրէն յետոյ անոր մէկ գրութիւնը ապեց թերթերու մէջ, գրութիւն ուր մեծ զինուորականը հաշտութեան բանակցութեանց մէջ իր ու Քլէմանսոյի կարգ մը տեսութեանց էական տարբերութիւնները երեւան կը հանէր եւ զանգատներ ու մեղադրանքներ կը բանաձեւէր Քլէմանսոյի ինչ ինչ վարմունքներու նկատմամբ: Ծերունի «Վազր»ը ինքզինքը հօրկաղրուած զգաց, այդ մեղադրանքներուն զէմ իր անձն ու գործը պաշտպանելու համար, լսգել լրութիւնը եւ

ըսել ինչ որ հարկաւոր կը նկատէր որպէս զի իր այդ դժուար օրերուն կատարած դերը թաքուն մնացած կարելոր ու բացատրիչ մանրամասնութիւններով երևար ւսմանուն: Այդ աշխատանքին մէջ թաղուած էր՝ երբ մահը եկեր է յանկարծ անընկճելի, անխորտակելի, մշտադաւար կարծուած այդ ծերունին զգեստնել: Պիտի իմանանք անշուշտ ի մտոյ թէ այդ աշխատանքը գէթ ամենամեծ մասամբ՝ աւարտած էր արդեօք՝ հսկային անկումէն առաջ: Տխուր բան պիտի ըլլայ անշուշտ՝ տեսնել որ նոր ժամանակներու մեծագոյն պայքարը յաղթանակի առաջնորդող երկու նոյնացեղ եղբայր ուժեր՝ իրենց մահէն ետք՝ հաշտութեան մանրամասնութեանց առթիւ վէճի ելած ըլլան իրարու դէմ, բայց յանցանքը Քլէմանսոյինը չէ՝ եթէ այդ ի ծնէ բանակուողը, — ամէն պայքարէ քաշուիլ որոշելէ յետոյ — ընդհանրապէս իր վերջին մտաւոր ճիգը ամենէն դժնդակ բանակուիւն նուիրել: Ապահովապէս, ճշմարտութեան սէրն եւ արդարութեան զգացումը, զոր անպատկառ անհաւատի առերեւոյթ ձևերու տակ վեհանձն զազաւարապաշտի հոգի մը կրող այդ տարօրինակ մարդը միշտ ունեցած է, պիտի յաւնուին նաեւ այդ հուսկ գործին մէջ, իրեն դէմ կատարուած յարձակմանց ու գործուած անարգարութեանց մասին զգացում չասկանալի նեղսրտութեան մը եւ դառնութեան մը արտայայտման հետ:

Քլէմանսո մին է այն մէտէորական սակաւզէպ դէմքերէն, որ շատերէն քիչ կամ գէշ կը հասկցուին իրենց կեանքի մեծ մասին մէջ, ու յանկարծ՝ արտակարգ դէպքերու բերումով՝ կուտան իրենց ամբողջ մեծութեան չափը եւ կը դառնան տեսակ մը խորհրդանշանական օխտարներ: Ան որոշ բոպէի մը — Ֆրանսայի պատմութեան ամենամեծ բոպէին — իր հայրենիքն անձնաւորեց. և ան լեզունդական դէմք մը դարձաւ՝ դեռ ողջ: Տեսաւ իր աչքով սրտալոյզ յուշարձանը զոր իրեն ի պատիւ կանգնեցին վանտէի մէջ եւ ուր կոիւրին մեծ վարիչը՝ գինուորի զգեստով՝ կը ցցուի երիտասարդ դինուորներու խումբի մը մէջտեղ, որ զայն պաշարած, կը յառին դէպ ի հոն — թշնամի ճակատը — ուր անոր աչքերը սեւեռած են, ամբողջ մարմնով ու հոգեով պատրաստ նետուելու դէպ ի յաղթանակին առաջնորդող վսեմ զոհաբերութիւնը: Անոր

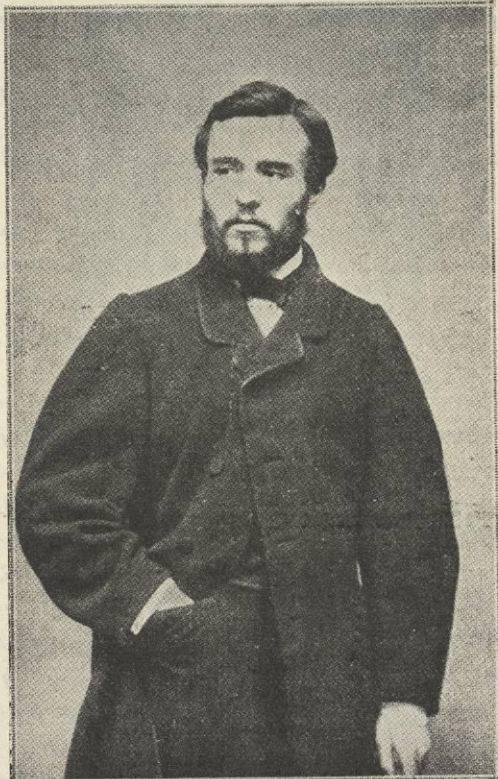
դէմքը հետզհետէ աւելի պիտի մեծնայ, լուսաւորուի, հասկանալի դառնայ իր բոլոր կողմերով, որքան տարիներն անցնին: Անոր մրրկալից կեանքին վերիվայրումները, իրական կամ առերեւոյթ հակասութիւնները պիտի հարթուին, պիտի մեղնուին, պիտի յըստակ ու ներդաշնակ ամբողջութիւն մը երեւան բերեն, ուր պիտի տեսնուի՝ էական գծերուն մէջ՝ կուռ միութիւն մը խառնուածքի եւ խտէալի, պիտի որոշ երեւայ իր անձնաւորութեան մէջ տիրական հայրենասէրը, որ նախ ներքին քաղաքականութեան պայքարին մէջ մարդեր է իր ուժերը (նուիրուած միշտ հայրենիքի շահուն՝ երբ նոյն իսկ պատահեր է իրեն սխալիլ), եւ որ ի վերջոյ այդ մարդուած, իրենց գերագոյն ձգտման ու լրացման հասած ուժերը գործածեր է հայրենիքի թշնամոյն դէմ մղուած պայքարին, Հայրենիքի եւ Ազատութեան պաշտպանման նուիրուած զերագոյն պայքարին մէջ:

Այդպիսի արտակարգ մեծութեամբ հայրենասէրի դէմքի մը խաւարման հանդէպ, հայ հայրենասէրներ չեն կրնար խոր ցաւ չզգալ ու սրտազին յարգանքով չխոնարհիլ այդ հոյակապ կեանքին առջեւ որ այնքան վեհ վախճան մը կ'ունենայ:

Հայ հայրենասէրներն այդ պարտքն ունին ոչ միայն որովհետեւ հայրենասիրութեան մեծ մտատիպար մըն է որ կ'իյնայ, այլ եւ որովհետեւ այդ անհետացող հսկան մեր ժողովուրդին՝ իբր կեղեքուած ժողովուրդի մը՝ բարեկամը եղաւ, ու Համթեան կոտորածներու շրջանէն իսկ՝ առաջին պաշտպաններէն մին հանդիսացաւ մեր դատին: 1896ին, Փարիզ գալէս քիչ յետոյ, իրեն է որ դիմեցի, երբ հայկական ջարդերը նկարագրող ակնատես Հայերու Հայաստանի զանազան շրջաններէն Պոլիս զրկած նամակներու թարգմանութեանց հաւաքածու մը հրատարակելէ առաջ ուղեցի որ այդ հատորը մեծանուն Ֆրանսացիի մը յառաջաբանով ներկայանար հասարակութեան: Պոլսէն արդէն շատոնց ի վեր հետեւած էի Քլէմանսոյի գործունէութեան, կարգացած էի անոր ուժեղ ու ազնուաշունչ յօդուածները, եւ խորապէս սիրած էի զինքը: Ինչքան ալ զրպարտուած ու վարկաբեկուած ըլլար, ու թէեւ Խորհրդարանէն դուրս ձրգուած, ան կը մնար, ինծի համար, առաջին քաղաքական զրագէտը Ֆրանսայի: Եւ ար-

դէն, թէպէտ իր դիրքը խախտուած, ան՝ իր գրչով նորէն մեծ ազդեցութիւն ունէր ժողովուրդին վրայ ու նոյն իսկ Խորհրդարանին մէջ: Ամենասիրալիկ փութիկոտութեամբ ընդունեցաւ զրեւ յառաջաբանը եւ արտադրեց իր հզօրագոյն էջերէն մին, ուր կատարուած ոճիրին անհաւատալի հրէշայնութիւնը ի վեր կը հանէր, զայն սարքող կառավարութեան բարբարոսութիւնը եւ անոր հանդէպ իրենց անտարբերութեամբ մեղսակից հանդիսացող եւրոպական կառավարութեանց փատութիւնը կը խարանէր: Այդ միջոցին մենք պարտաւոր էինք ջարդերու իրականութիւնն իսկ ապացուցանել, փասն զի Օսմանեան դեսպանատունը կաշառած էր կարեւոր թերթեր, Փարիզի ինչպէս եւ եւրոպական քանի մը ուրիշ քաղաքներու մէջ, ուր շայերը կը ներկայացնէին իրր խոտովարար, անիշխանական տարր մը, որ իրենք իսկ թուրք ազգաբնակիցեան վրայ յարձակած եւ զայն ջարդերու եւ կողպուտի զոհ գարծուցած էին, կ'ըսէին թէ թուրք կառավարութիւնը այդ ապստամբութիւնը զսպելու համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելու իր պարտքը միայն կատարած էր եւ թէ շայոց զանգուածային կոտորածներու նկարագրութիւնները անգլիական մամուլի հնարքն էին... Շնորհիւ Քլէմանսոյի յառաջաբանին, գիրքը մեծ ազմուկ հանեց, զօրացուց այն փրօփականաւր դոր Հ. Շարմըթան ինքն ալ իր կողմէ կը կատարէր՝ պաշտօնական վկայութեանց վրայ կրթնելով՝ ի նպաստ շայոց դատին, մղեց Սեփրինները, Տոհմոնները, Քասանեաքները եւ այլ մեծ հրապարակագիրներն իրենց արդէն իսկ սկըսած պայքարը աւելի բուռն կերպով շարունակելու, ու ժողէս եւ Տընի Քոշէն Խորհրդարանի մէջ իրենց մեծ հարցապնդումն ընելու համար գլխաւորապէս այդ գիրքէն եւ անոր յառաջաբանէն կը ներշնչուէին: Այնուհետեւ, Փիէռ Քիյեարի հիմնած ֆրո Արմենիա երկշաբթաթերթին հովանաւորող մարմնոյն անդամներէն մին եղաւ Քլէմանսօ, այդ թերթին տուաւ քանի մը յօդուածներ, յետոյ Ռոսին մէջ մերթ գրեց այդ հարցին վրայ եւ անոր մասին Քիյեարի պարբերաբար գրածները սիրով հիւրընկալեց, յետոյ՝ Ռոսին քաշուելէ ետքը՝ իր հիմնած Լը Պօք շաբթաթերթին մէջ, որուն միակ խմբագիրն էր, ամէն աթիւ՝ բարեկամ խօսք մը ունեցաւ

մեր ժողովուրդին ու դատին համար, նոյնպէս Պալքանեան պատերազմի ընթացքին լ'Օմ Լիպրին մէջ, մէկէ աւելի անգամներ ջերմօրէն համակրական յօդուածներ հրատարակեց բարենորոգմանց համար Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի եռանդուն ու կորովի ճիգերուն ուժ տուող: Եւ ո՞վ չի յիշեր այն սուր ու խարա-

Քլէմանսօ ուսանող (1862ին)

նիչ պատասխանը դոր Դաշնակիցներու Գերագոյն Խորհուրդը՝ Քլէմանսոյի ստորագրութեամբ տուաւ Սեփրի դաշնագիրն ստորագրելու եկած թուրք պատուիրակութեան յուշագրին: Ռոսի յօդուածի մը ոճով գրուած էր ան, եւ ամենքս ալ այն ատեն մտածեցինք թէ ատիկա Քլէմանսոյի գրչէն ելած էր: Այդ կծու, հեգնական ու արհամարհական ոճով պատասխանը դուր չէր եկած Քլէ տ'Օրսէյի քաղաքական պիւրօյի վարիչներէն ոմանց, որոնց մէջ՝ հակառակ պատերազմի միջոցին թուրքերուն Պրանսայի հանդէպ ունեցած վերաբերմունքին թրքամոյական հին ոգիէն բան մը անխախտ մնացած էր. անոնք կ'ը-

սէին թէ Պալֆուր էր որ գրած էր այդ պատասխանը, եւ Քլէմանսո ստիպուած էր ստորագրել: Քլէմանսո չէր ստորագրեր երբեք գրութիւն մը որուն համամիտ չըլլար: Անհրնար չէ որ Պալֆուր — ուրիշ մեծ մտաւորական մը, իմաստասիրական բարձր ու լայնախոհ ազատաշունչ միտք,— եւ Քլէմանսո միասին գրած ըլլան, բայց հոն կան ինչ ինչ Ֆրագններ որոնց դարձուածքը ապահովապէս Քլէմանսո կը հոտի: Այդ մարդը թրքատեաց չէր, ոչ մէկ «ժողովուրդ» չէր ատեր, բայց կ'ատէր թուրք բէժիմը, թուրք կառավարելու եղանակը, սուլթանականը ինչպէս եւ իթթիհատականը... ու շուտ մոռնալու սովորութիւն ալ չունէր՝ այլոց պէս, ան չէր մոռնար որ Գերմանիոյ կողքին կոռեկով թուրքը քանի մը հարիւր հազար ֆրանսացի երիտասարդ զինուոր աւելի գոհուելուն պատճառ եղած էր:

Յաղթանակէն յետոյ, եթէ Հայերը՝ ըստուար մեծամասնութեամբ՝ յանկարծական հակամիտութիւնն ունեցած չըլլային ամերիկեան հոգատարութեան աղետաբեր ցնորքը հետապնդելու, եթէ ուզած ըլլային շարունակել սկսուած գործը Յրանսայի հետ, Քլէմանսո իր յօգուածագրի բարեկամութիւնը քաղաքական մեծ դեկավարի, «Յաղթանակ Հայրիկ» ի հօր միջոցներով ալ՝ կարելիին սահմանին մէջ բայց զրական ձեւով՝ արտայայտելու իր կամքը մինչեւ ծայրը տարած կ'ըլլար ապահովապէս: Իսկ եթէ ան Հանրապետութեան նախագահ ընտրուած ըլլար եւ Յրանսայի քաղաքականութեան դեկավարութեան գլուխը գտնուէր, աւելի քան հաւանական է որ իր առանձնացումէն յետոյ պատահած տխուր դէպքերը, Սեվրի դաշնագրի քանդումն ու Կիլիկիոյ պարպումը տեղի չէին ունենար, հոտ՝ արդէն՝ ինք պիտի արգիլէր այդ «սխալները», ոչ թէ Հայոց հանդէպ բարեկամութեան համար, այլ, որովհետեւ ատոնք յանցանքներ էին նոյն ինքն Յրանսայի զերագոյն շահերուն ու պատիւին դէմ, մեղանշումներ իրաւունքի եւ արդարութեան անունով մղուած պատերազմի մը յաղթանակին դէմ, զոր կը մաշեցնէին, կը լսախտէին, կը թուլցնէին:

Ինչ որ, սակայն, Հայերս ամենէն աւելի պարտական ենք Քլէմանսոյին եւ որուն վրայ դեռ չենք անդրադարձած, այն անհաշուելի ծառայութիւնն է զոր ան իր երկիրն ազա-

տելու համար ըրած ճիգովն ու ձեռք բերած յաղթանակովն իսկ մեզի մատուց: Եթէ այդ յաղթանակը շուտով չգար այդ մարդուն շնորհիւ, եթէ պատերազմը շարունակուէր քանի մը տարի, տարագրուած Հայերէն մէկ հատող չէր մնար թուրքիոյ մէջ, եւ Կովկասեան Հայաստանն ալ թերեւ չէր ազատեր ամբողջական բնաջնջումէ: Յիսուն հազարէ աւելի մեր որբերը որ փրկուեցան զինադադարէն յետոյ, տարագրեալներու մնացորդներէն հարիւր հազարի չափը որ կրցան զալ հաւաքուել Սուրիա, յետոյ Կիլիկիա, Իզմիրի շրջանը եւ այլուր, իրենց կեանքը անտարակուսելի կերպով կը պարտին այդ հրաշագործ ձերուսիին, «Յաղթանակ Հայրիկ»ին:

Չուտ հայկական նկատումներէն ալ դուրս, ինծի կը թուի որ արտասահման ցրուած մեր զաղութային Հայութիւնը, մասնաւորապէս մեր որբերը, մեր ամբողջ երիտասարդ սերունդը, Քլէմանսոյի հանդէպ սիրոյ ու երախտագիտութեան զգացումներ ունենալու իրենց պարտականութենէն զատ, անոր իբր մեծ հայրենասէր, իբր մեծ մտաւորական, իբր որոշ իտէալի մը յառած մարդ՝ ապրած արտակարգ կեանքէն ու իյայտ բերած հազուադէպ յատկութիւններէն ոգեւորիչ ու շինիչ դասեր ունին քաղելիք: Այդպիսի կեանք մը կորովի, հաւատքի, ազնուութեան յախտենական ներշնչարան է բովանդակ մարդկութեան համար:

Այսօր ֆրանքօ-հայկական զորձակցութիւնը, որ պատերազմի ատեն տեղի ունեցաւ, Հայկական Լեգէոնի մը կազմութիւնը, Յրանսայի հովանաւորութեան տակ Կիլիկիոյ մէջ նոր Հայաստանի մը ստեղծման զադափարը, այդ զադափարին իրականացման առաջին քայլերը, այդ ծրագրին վիժումը՝ թէ՛ Կովկասեան Հայաստանի մէջ դէպքերու բերմամբ Հայ պետութեան մը ստեղծագործելովը եւ թէ՛ մանաւանդ Հայոց ամերիկեան հոգատարութիւնն ուղեւորը, այս բոլորը՝ անցեալի կը վերաբերին, յիշատակներ են լոկ, երէ՛տան պատմութեան մաս կը կազմեն: Գեղեցիկ կարելիութիւն մը կար հոտ, որուն քովէն անցանք, եւ որ փակուած է: Եթէ օր մը ո եւ է եւրոպական տէրութիւն նորէն ոտք իսկ զնէ Կիլիկիա, կամ եթէ թուրք բէժիմը աւելի լայնամիտ, նուազ օտարատեաց դառդառնայ, այդ հոգամասին մէջ հայ ազգաբնակչութիւն մը կրնայ վերահաստատուիլ, ծաղ-

կիւ, բայց հայ համայնք մը միայն կրնայ կազմել հոն: Հայ Տէրութիւնը հին Հայաստանի մէջ է որ հաստատուած է, հոն է այլ եւս Հայ ազգին քաղաքական կեդրոնը, եւ այլ եւս ո՛չ ծովէ ծով Հայաստանի ցնորքն ունեցող ո եւ է լուրջ Հայ կրնայ գտնուիլ, ոչ ալ կիլիկիոյ մէջ նոր Հայ Տէրութիւն ստեղծել երազող: Քլէմանտոյի կեանքին նոտրուած այս ընդհանուր տեսութեան մէջ, պէտք էր միայն յիշատակել զէթ հակիրճ կերպով ինչ որ այդ շրջանին պատահեցաւ, — այն որ ինք կրնար ընել մեզի համար եւ որմէ մեր ամերիկամոլ Համագումարը չուզեց օգտուիլ:

Այս մարդը այսքան մեծ եղաւ, ոչ միայն որովհետեւ ընութիւնը իրեն մտաւոր ու ֆիզիքական ուժեղ կազմուածք մը, փայլուն, ճոխ ու այլազան տաղանդ մը պարգեւած էր, այլ որովհետեւ պողպատէ նկարագիր մը ունէր, քանի մը հիմնական անխախտ սկզբունքներու վրայ հիմնած էր իր կեանքի իտէալն ու գործունէութեան ուղեգիծը, որովհետեւ մանաւանդ ան կը միացնէր խանդավառութիւն ու տրամաբանելու կարողութիւն, յանդգնութիւն եւ ողջամտութիւն, զազափարապաշտութիւն եւ դրական ոգի մը, բարձրօրէն դրական, լայնօրէն իրատես ոգի մը:

Վանտէի հզօր ու կամակոր ցեղին զաւակն էր, այն ցեղին որուն համար ինքն իսկ կ'ըսէր 1906ին Լա Ռօշ-սիր-Եօն արտասանած ճառին մէջ՝ «Մենք որդիներն ենք անոնց որ Յուլիոս Կեսարի առջեւ զէնքերնին վար չզրին»: Այդ Վանտէին Շուանները, բուն արքայականներ, Ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան ամենէն անհաշտ ընդդիմադիրներն եղած էին, բայց Քլէմանտոյի ընտանիքը, թէ՛ պէտ նոյն ամուր ու յամառ ցեղէն — եւ այդ երկրին ամենահին զերդաստաններէն մին, որ իր ընտանեկան զգեսակն ունէր Օպրէի մէջ, որ իշխած էր ատենով երկրին որոշ մէկ շերտին եւ տուած էր անուանի եւ ազգեցիկ դատաւորներ, պաշտօնատարներ, եկեղեցականներ, բժիշկներ, — Վանտէի կապոյտներուն կը պատկանէր, անոնց որ Յեղափոխութեան կողմակից եղած էին, որոնց մէջ բազմաթիւ շիւկիստներ գտնուած էին, որոնք խզծի ազատութեան ջերմ կուսակից եղած, արդիական ազատախոս ոգով տողորուած էին: Քլէ-

մանտոյի հայրը, բժիշկ Պէնժամէն Քլէմանտօն, մոլեզին ազատախոս մը եւ արմատական մըն էր, իր ժամանակին ամենէն յառաջացեալ կուսակցութեան պատկանող, 1840ի յեղափոխութեան մասնակցած, և ինքն իսկ էր որ իր ժօրժ որդին մղած էր՝ դպրոցական տարիքէն՝ ազատախոսութեան եւ հանրապետականութեան ճամբուն մէջ. ան նաեւ ջերմ

ՔԼԵՄԱՆՏՕ
Կենդանագիր էսուար Մանիի

արուեստասէր մըն էր, ու նկարչի ձիրքեր ունէր (ապացոյց՝ այն սիրուն փասթիլը որով սեւեռած է իր տասնամեայ որդւոյն զմայլելիօրէն բանաստեղծական, շնորհալի զէմքը, զոր յետոյ կեանքը պիտի կոնէր, կոփէր, կարծրացնէր, անկիւնաւորէր ու դարձնէր «վազը» ին հանրաժանօթ զէմքը հզօր ու դաժան՝ ուր սակայն աչքերը երբ ուզէին անհուն քաղցրութեան եւ գորովի արտայայտութիւն մը կը ստանային: Վանտէական ցեղին պայքարասէր կորովն ու իր գերդաստանին ուժեղ զէմքերուն մասնայատուկ վեհանձն ու լայն ոգին իր մէջ անցած էին եւ իր բարդ անձնաւորութեան հիմքը կը կազմէին:

Հայրենիք եւ Ազատութիւն, ասոնք էին իր սրբութիւնները, Գրականութեան, Գեղարուեստի ու Գիտութեան հետ, որոնց երկրպագողն էր: Թերեւս իր մեծագոյն սէրը մտաւոր կեանքի այդ գերագոյն արտայայտութիւններն իսկ էին, եւ Հայրենիքն ու Ազատութիւնը կը պաշտէր՝ իբր անոնց զարգացման անհրաժեշտ միջոցներ: Մտաւորական մըն էր՝ ամէն բանէ առաջ. (եւ ո՛րքան յաղթականօրէն ապացուցուց թէ ինչ ինչ հատընտիր մտաւորականներ մեծ ճգնաժամի բռնկներու մէջ՝ նոյն իսկ քաղաքական կոնֆրոնտներու սրատես, աւելի գործնական, վճռական կերպով կը լուծեն քան ասպարէզի քաղաքագէտներ, արհեստով դիւանագէտներ: Մտաւորական մըն էր, բանաստեղծ մը, մտածող մը. իր ազգին գրականութեան ու գեղարուեստին քաջատեղեակ բլլալէ գատ, հելլէն մշակութի, հնդիկ փիլիսոփայութեան, չինական արուեստի խորին ծանօթութիւնն ունէր եւ բուռն սէրը. նոր նկարչութեան եւ արձանագործութեան վարպետներու առաջին ըմբռնողներէն եղած էր (Մանէին, Մոնէին, Ռոտէնին, Բոնսթանթին Մէօնիէին, Էօժէն Քարիէրին, եւլն.), իր սքանչելի յօգուածները Ռամպրանտի վրայ (անոր ծերութեան ղէմքի նկարին առթիւ սր Լուվրին հրաշալիքներէն մին է), Բոնսթանթին Մէօնիէի, Մանէի մասին, նշանաւոր են, իր ամենէն սիրելի բարեկամներն էին Քլոտ Մոնէ եւ նոր արուեստի մեծագոյն ֆրանսացի քննադատը, իր աշակերտ եւ յիւսիսի աշխատակից Կիւսթավ ժեֆրուա: Այդ մեծ արուեստագէտները իր այդ ազնիւ սէրը փոխարինեցին անոր ղէմքը գեղարուեստական ընտիր գործերով յաւերժացնելով. (Ռոտէնի կիսանդրին, Մանէի, Քարիէրի կենդանագիրները, Ռաֆաէլի մեծ նկարը, եւլն.):

Կը սխալին անոնք որ իրեն կը վերագրեն նեղ ազգամոլութիւն, — ինչպէս եւ բիրտ ինքնասիրութիւն: Կը յիշեմ իր հին էջերէն մին ուր հայրենասիրութիւնն իբր շարիք մը դատապարտող թօլսթոյի գրութեանց պատասխանելով, ան կ'ըսէր թէ մարդկութիւնը իրապէս սիրելու համար՝ նախ իր ազգը սիրելու է, ինչպէս իր ազգը սիրել սորվելու համար մարդ նախ իր ծնողքը, իր բնասանիքը սիրելու է: Ան Ֆրանսան կը սիրէր բուռն սիրով՝ իբր իր մայրը, եւ իբր արդի քաղաքա-

կրթութեան զուլթը կեցող մեծ ազգերէն մին. բայց ամենախոր սքանչացում ունէր անգլիական ազգին ու քաղաքակրթութեան, հելլէնական, իտալական մշակութիւններուն, գերման Պէթովընի մը կամ Կէօթէի մը համար: Իր հայրենիքին համար ունեցած որդիական ջերմ սէրը աւելի խոր, աւելի բուռն դարձած էր՝ 1870ի կսկծեցուցիչ պարտութենէն յետոյ, երբ վերսայլի պալատին մէջ իսկ հաշտութեան դաշինքը չարաչար պարտուած, գետինը զարնուած Ֆրանսայի ստորագրել տուող եւ գերման կայսրութեան հաստատումը հռչակող փրոսիական զինամուլութիւնը, Ֆրանսայի մաս կազմող երկու նահանգ բռնի յափշտակելէ յետոյ՝ ամենակոպիտ կերպով վիրաւորած էր պարտուած ազգին արժանապատուութիւնը: Կը սխալին անոնք որ իր մահուրէն ետքն ալ (Լօյտ ճօրճ մը, կամ գերման թերթեր) գրեցին թէ ան կոյր, անհաշտ, կատաղի ատելութիւնն ունէր գերման «ազգ»ին, ան ունէր ատելութիւնը 1870ին գործուած մեծ անարգարութեան ու բիրտ անարգանքին, ատոնց վրէժը կ'ուզէր լուծել, կ'ուզէր աշխատել արգարութեան վերահաստատումին. իր ամբողջ կեանքը, իր բոլոր արարքները այդ սեւեռեալ մտածումով կը բացատրուին: Բայց այդ խորագագ մարդը հաշտող մըն էր միանգամայն: Ալեւոր Նուպար փաշան, որուն մտերիմն էր Քլէմանսօ շատոնց ի վեր, օր մը կ'ըսէր ինձի անոր համար. «Կը սիրեմ անոր յօգուածները, որովհետեւ բանաստեղծի մը սիրտն եւ երկրաչափի մը միտքը կը գտնեմ հոն»: Ազմկայոյց շարժակող մը չէր՝ Տէրուէտին պէս, որ կրակոտ ու ազնիւ հոգի, ջերմ հայրենասէր մըն էր, բայց կը կարծէր քանի մը երգով, ցոյցով ու ճառով Ալգաս-Լօրէնը կարելի էր վերստանալ: Քլէմանսօ, իր ջղային ու կրքոտ արտաքին երեւոյթին հակառակ՝ գործունէութեան ու պայքարի ճարտար ռազմագէտ մըն էր:

Իր ամբողջ պայքարը ժիւլ Ֆէրրիին ղէմ որ գաղթավայրեր կ'ուզէր տալ Ֆրանսային — եւ տուաւ — անոր համար էր որ անոր կը մեղադրէր Ֆրանսայի ուժերը ցրուել, մինչ պէտք էր զանոնք կեդրոնացնել, խտացնել, ստուարացնել՝ որպէս զի Գերմանիոյ հետ ապագայ ընդհարման մը մէջ անոնք լիովին գործածուէին: Քլէմանսօ անարդար էր այդ յարձակման մէջ եւ կը սխալէր. Ֆէրրի՛ գաղ-

թավայրեր տալով իր հայրենիքին՝ աւելի ևս զօրացուց զայն, նոյն իսկ այդ ապագայ պայքարին տեսակէտով: Քլէմանտոյի անզլիասիրութիւնը — զոր իր թշնամիները այնքան անճոռնի կերպով խեղաթիւրուած, սեւանկարուած ցոյց տուին, միեւնոյն սեւեռեայ մտածման արդիւնքն էր: Քլէմանտո, որ խորապէս կը ճանչնար անզլիական ազգին արժէքն եւ ուժը, կ'ուզէր որ ան Ֆրանսայի կողքին ըլլար այդ արդարահատոյց վճռական պայքարին օրը — եւ հոտ իրաւունք ունէր. առանց Անզլիոյ մասնակցութեան՝ Ֆրանսա ի սպառ ջախջախուած կ'ըլլար վերջին պատերազմին մէջ:

Հայրենիքին ու Գեղարուեստին չափ կը սիրէր եւ Ազատութիւնը, ազատութիւն ազգերու համար, ազատութիւն անհատին համար, ազատութիւն մտածման, ազատութիւն արուեստի: 1,օյտ ճօրճ — որ իր մահուընէն յետոյ ամենամեծ ներբողներով լի յօդուած մը հրատարակեց, անոր մէջ քանի մը կարեւոր սխալ զաղափարներ ալ ունի արտայայտած, որոնց մին վերեւ նշանակեցի, եւ որոնց միւսն այն է որ Քլէմանտո Ֆրանսայէն դուրս ոչինչ կը տեսնէր, ոչինչով կը հետաքրքրուէր եւ թէ հոգը պիտի չընէր եթէ Ֆրանսայի գործը կարգադրուէն յետոյ՝ տասնևկներով ժողովուրդներ գերութեան մէջ հիւծուէին: Անարդար է այս վճիռը այն մարդուն համար որ կեղեքեալ լեհ, հայ, չեխ ժողովուրդներուն բարեկամը եղաւ, եւ Լեհաստանի, Չեխոսլովաքիոյ վերահաստատման համար ամենէն աւելի բուռն ճիգը թափողներէն մին հանդիսացաւ: Անշուշտ ուրիշ ո եւ է ժողովուրդի համար Ֆրանսայի էական շահերը վտանգելու պիտի չհամակերպէր, — եւ բնական է որ հայրենասէր մը այդպէս մտածէ, — բայց հեռու էր անտարբեր ըլլալէ հարստահարուած ժողովուրդներու աղաղակին: Բռնութեան այդ կատաղի թշնամին չէր կրնար սրտագին բարեկամ մը չըլլալ շղթայակիր ժողովուրդներուն:

Անարդար են նաև անոնք որ Քլէմանտոյի մէջ կը տեսնէին ամբարտաւան, կրքոտ, եսամոլ մարդ մը միայն, կոիւր կոիւին համար սիրող, քանդելու հակամէտ, անզուսպ ու անձրագիր բանավիճող մը: Բուռն ատելութիւններ ունեցող այդ գործիչը խորին ու տեսական սէրեր, զուրգուրանքներ ունեցած է

նաեւ. կ'ատէր բոնակայները, կեղծաւորները, կոկոզավիզ միջակները, ապիկար վարիչները եւ կը հարուածէր որոշ իտէալի մը անունով, հանրային բարիքին համար, լաւազոյն, մաքրագոյն, վեհագոյն զորժունէութեան մը տեսիլին յառած: Ու ի'նչքան զորովով սիրած է ան իր բարեկամները, իր հաւատարիմ աշխատակիցները, իր սրտին մօտիկ արուեստա-

ՔԼԵՄԱՆՏՕ
Կիսանդրի Օկլուսթ Ռոսեհի

զէտներն ու զրագէտները: Իր սիրելի բարեկամ Ալֆոնս Տոտէի յուղարկաւորութեան օրը, կը գրէ Լէոն Տոտէ, զգալի էր իր լացը բռնելու համար որած բուռն ճիգը (ինչ որ Տոտէ նշանակած է՝ թէ՛ այդ կարծր կարծուած մարդուն մէջ զգայուն սիրտը հաստատելու եւ թէ՛ անոր ինքզինքը զսպելու արտակարգ կարողութիւնը տարփողելու համար): Բայց այդ տարօրինապէս առնական մարդը, որ չէր սիրեր կնոջ մը պէս արտասուել, տղու պէս արտասուեց, ու հեկեկալով, երկար ատեն արտասուեց՝ առանց ինքզինքը բռնել կարենալու, ինչպէս ականատեսները կը վկայեն, երբ իրեն եկան աւետել թէ գերման բանակը զինադադար խնդրած էր. եւ ապահովմպէս այդ արցունքները՝ միայն պոռթկացող ուրախութիւնը չէին յայտնէր ձերուրի հայրենասէրին որ իր ամբողջ կեանքին երազը իրա-

կանացած կը գտնուի, այլ եւ սրտի թեթեւացումը բարի մարդուն որ վայրկեանը եկած կը տեսնէր ուր պատերազմի անհելի մղձաւանջը կը վերջանար, որմէ յետոյ այլ եւս իր սիրելի երիտասարդ գինուոր բարեկամներուն կեանքին ո եւ է վտանգ պիտի չսպառնար...

Կրօնական «տօկմ»երէն շատոնց հեռացած էր. յամառ անկրօն մըն էր, բայց ոչ «անհաւատ» մը: Կը յարգէր կրօնքներու մէջ ինչ որ բարոյական իտէպի մը գեղեցկութեան անհերքելի եւ բարերար ճաճանչում մըն է. կը հաւատար Գեղեցկութեան, Արդարութեան, Ազատութեան, Ազնուութեան սկզբունքներուն: Եթէ չըլլար հաւատացեալ մը, կարելի՞ բան էր որ գործէր իր կեանքի վերջին ու մեծագոյն շրջանին այն արտակարգ հրաշքը, զոր կատարելու համար իր բանաստեղծի հոգին է՝ է՛ն առաջ, որ գինքը վարեց, իր կոռուղի հրավառ խառնուածքին ու հաշուողի, տրամաբանողի յստակ մտքին վրայ կրթնած:

Այս հրաբխային, անհանդարտ, մշտաշարժ մարդը, որ իր կեանքին վերջին տասը տարիները՝ վիթխարի դիւցազներգութեան մը մէջ առաջին դերը կատարելէ յետոյ՝ լուութեան, ամիսփման ու հայեցողութեան մէջ անցընել որոշելու կամքի ուժն ունեցաւ, վճռեր է՝ մահուընէն քիչ առաջ՝ որ իր թաղումն ալ կատարուի լուութեան ու մտերմութեան մէջ, ամենայն պարզութեամբ: Մերժեր է առաջուց ազգային յուզարկաւորութեան շուքն ու ազմուկը, ճառերն ու ցոյցերը: Ուզեր է որ իր ընտանիքի անդամներն ու քանի մը մտերիմ աշխատակիցները տանին իր մարմինը հանգչեցնել իր ծննդավայրին հողուն ծոցը, այն գերեզմանին մէջ՝ զոր իր հօրը գերեզմանին քովը՝ տարիներէ ի վեր պատրաստել տուած էր արդէն, եւ վրան դընեն Աթէնքի Մուսէոնին փառքերէն մին եղող «Մեւամաղձիկ Աթենաս»ի վայրահակ դէմքով արձանին ընդօրինակութիւնը զոր իր բարեկամ վարպետ արձանագործ Սիքար յօրինած էր: Շիրմին վրայ ոչ մէկ արձանագրութիւն: Ուզեր է միայն որ դազադին մէջ դնեն իր ձեռնացուպը, ճակատի առաջին զծի խրամասներու ծաղիկները զոր այդ պտոյտներու միջոցին գինուորներ իրեն նուիրած էին, եւ արկղիկ մը որ «վերի յարկը իր պահարանին մէջ» կը գտնուէր եւ որ անշուշտ իր կեանքին

ամենաքաղցր յիշատակներէն մէկ քանին կը պարունակէ...:

Իր հուսկ տաղնապն սկսելուն, — որ գինքը քանի մը օր չարչարեց անուելի կերպով, մինչեւ որ բժիշկները մօրֆինով գինքը բոլորովին անզգայացուցին՝ իր հոգեվարքը առանց տանջանքի լրացնելու համար, — ինքն իսկ փափաք յայտնէր էր որ իրեն իբր հիւանդապահ բերուի քոյր Թէոնէսթ մայրապետը, որ տարիներ առաջ գինք խնամած էր՝ երբ կաթոլիկ հիւանդանոցի մը մէջ զնաց դարմանուիլ եւ որուն ազնիւ անձնուիրութենէն անմոռաց յիշատակ մը պահած էր: Ատկից ամանք հետեւցուցեր են թէ վերջին բուպէներուն դէպ ի կրօնք վերադարձ մը ունեցեր է: Ո՛չ, Քլէմանսօ մինչեւ վերջը պահած է իր մտքի պայծառութիւնը եւ իր մտածելու եղանակը: Անկրօն էր ինք, եւ այդպէս մեռաւ, — թէեւ կ'ըմբռնէր ու կը գնահատէր ինչպէս ըսի արդէն, կրօնքները՝ իբր մարդկային հոգիին վեհ ճիգերը տիեզերական խորհուրդը բացատրելու, եւ աւելի կը յարգէր անկեղծ ու ազնիւ հաւատացեալ մը (Ալպէր տը Մէօնին կամ արքայ Լըմիբին պէս զոր այնքան կը սիրէր) քան շնական, թեթեւսոլիկ ու շահամոլ ազատախոս մը:

Քոյր Թէոնէսթ եւ իրեն ընկերակցող քոյր Ժան-Ռէմի պահապան հրեշտակներ եղեր են մահահամբձին վերջին տառապազին օրերուն, եւ ինչ որ կ'ըսեն անոր մասին՝ մահուընէն յետոյ՝ գիրենք հարցափորձող օրագրողներուն, խորին սքանչացման խօսքեր են այդ «կաթողին, փափկազգաց, քաղցրաբարոյ» մարդուն համար, անոր հոգեվարքի բուպէներուն, անոնք ծնրադիր աղօթեր են անոր հոգւոյն համար, եւ՝ ո՛վ զմայլելի մեծարանք՝ այդ հաւատաւոր մաքուր սիրտերուն կողմէ դէպ ի այդ դաժան ապտամքն ու աշխարհիկ կըռուողը — յայտարարեր են թէ համոզուած են որ Աստուած զայն պիտի ընդունի իր ծոցը», եւ աւելցուցեր են՝ «միայն մենք չէ, այլ — ինչպէս բազմաթիւ նամակներէ կ'իմանանք — Ֆրանսայի շատ մը մենաստաններուն մէջ, մեզի պէս հարիւրներով մայրապետներ աղօթեր են՝ անոր հոգեվարքի օրերուն անոր համար...»:

Իր ընտանիքը կէտ առ կէտ գործադրեց անոր կամքը. կէս գիշերէն յետոյ՝ փոխադրեցին իր մարմինը Վանտէ, եւ զայն հողը դրած

ատեննին, ընտանիքի անդամներէն ու քանի մը աշխատակիցներէ ու մտերիմ բարեկամներէ զատ հոն ներկայ գտնուեր են միայն իր սիրելի զիւղացիները որոնց հետ կ'ախորժէր կատակել՝ իր աշխատութիւններն ընդհատելով պատոյտի ելած միջոցներուն:

Հիմայ հոն, մենաւոր ծառաստանի մը խորը, իր Վանտէի միայարկ զեղջկական տան քով, կը հանգչի իր մարմինը. բայց ան աշխարհիս ամենէն ծանօթ, ամենէն հոգակաւոր վայրերէն մին պիտի դառնայ, ուխտավայր մը Ֆրանսացի ու ամէն ազգի հայրենասէրներուն, գեղեցկութիւն ու քաջութիւն սիրողներուն համար: Ամերիկեան մեծ թերթ մը գրեր է արդէն. «Ամերիկեան երիտասարդները որ Ֆրանսա կ'այցելեն, պէտք է ուխտի երթան Քլէմանսոյի գերեզմանին»:

Վարչապետ Պ. թառտիէօի (որ իր նորագոյն աշակերտներէն մին էր եւ հաշտութեան բանակցութեանց մէջ իր գլխաւոր աշակիցներէն մին եղաւ) առաջարկով, կառավարութիւնը համակերպեցաւ մեռելին կամքը յարգելու եւ ազգային յուղարկաւորութեան պարտականութենէն հրաժարելու, բայց ազգային յարգանքը հանդիսաւորապէս մատուցանելու համար Հայրենիքի պատիշին, որոշեց որ մարմնոյն հողը զրուած պահուն՝ զինազարի թնդանօթը որոտայ ճիշտ ինչպէս զինազարի օրը ու նոյն միջոցին Ֆրանսայի բոլոր քաղաքներուն մէջ թնդանօթաձգութիւն կատարուի. որոշեց նաեւ որ նոյեմբեր 31ի կիրակի օրը, ի ներկայութեան պաշտօնական մարմիններու, մեծ պատերազմի յաւիտէ գինուորներու բոլոր խմբակցութիւնները տողանցք մը կատարեն Անձանօթ Զինուորին շիրմին առջեւ՝ ի յիշատակ Ֆրանսական դատի մեծագոյն Զինուորին:

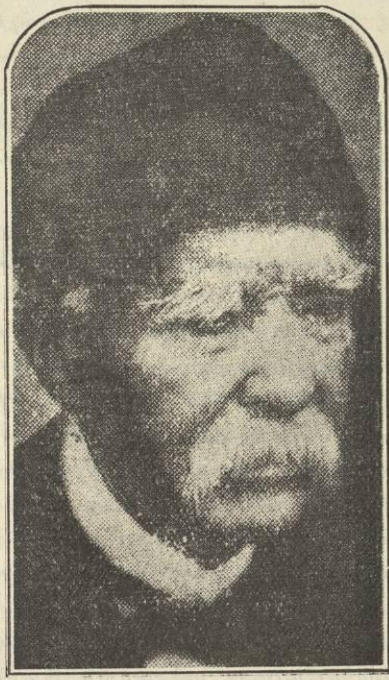
Ու Քաղաքապետութեան մէջ առաջարկներ ներկայացած են արդէն՝ Փարիզի մեծագոյն պողոտաներէն մէկուն Քլէմանսոյի անունը տալ, եւ Քաղաքապետարանի մեծ հրապարակին վրայ յուշարձան մը կանգնել ի պատիւ իրեն:

Երջանիկ մեռեալ, որ այդքան մեծ ապրելէ յետոյ այդպիսի մեծութեամբ կը մեռնի, եւ երջանիկ երկիր որ այդպիսի մեծութեանց ծնունդ կուտայ:

Առոյգ ու խանդավառ, քաջ ու զաղափարապաշտ այս ժողովուրդը կրնայ նոր ժան

տ՝Արքնէր ու նոր Քլէմանսոնէր երեսն քերել, եթէ երբեք օր մը նորէն ճգնաժամային ըրպէնք ունենայ եւ պէտք ըլլայ որ տարածող թուլացման ու լքման մէջ մէկը ցցուի, սրտերը ցնցելու եւ ազգին պատիւն ու կեանքը փրկելու համար:

Տրուած ըլլալով որ Ամերիկա՝ Ուիլսընի անկումէն յետոյ՝ իր պատեանին մէջ քաշուե

Ալեուր Քլէմանսօն
Վերջին լուսանկարներէն մին

ցաւ ամբողջ աշխարհը եւ մասնաւորապէս Ֆրանսան իր բաղդին ձգեց եւ Դաշնակիցներու համակամ գործունէութեամբ խաղաղութիւնն ամբօրէն հաստատելու կական գործը միասին շարունակելէ հրաժարեցաւ, տրուած ըլլալով որ Դաշնակիցներն իրենք իսկ իրենց իրարու դէմ լարած էնթրիկներով տկարացրին իրենց ձեռք ձեռքի շահած յաղթանակը, ու Ֆրանսական ղեկավարներ Սեվրի դաշնագրին ջնջման աշխատելով, Կիլիկիոյ պարպումը որոշելով, Արեւելքի քրիստոնէութեան շախմատման նպաստելով, աւելի եւս տժգունեցուցին Վերսալի դաշնագիրը եւ ստիպուեցան Դերմանիոյ հանդէպ զիջումներու ճամբուն մէջ մտնել, քաղաքականութիւնը որուն կը հետեւի երկու տարիէ ի վեր Պ.

Պրիան այլ եւս միակ տրամաբանականն էր: Մեծ պատերազմի հերոսական շրջանը փակուած է: Պէտք է աշխատիլ Եւրոպայի մէջ մնալուն հաւասարակշռութիւն մը, տեւական խաղաղութիւն մը հաստատելու, տնտեսական վերականգնումը վճռապէս ապահովելու համար, եւ ատիկա անհնար է եթէ սուր ատելութիւն մը մշտապէս վառ մնայ գերման եւ ֆրանսացի երկու զրացի մեծ ազգերուն միջեւ, եթէ Ֆրանսա, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ հետ իր ջերմ բարեկամութեան կապերը պահելով հանդերձ, անկեղծ մերձեցում մը չունենայ Գերմանիոյ հետ: Քլէմանսօ ինքն իսկ, եթէ զործերու գլուխը մնացած ըլլար, պիտի հաւանօրէն չընդդիմանար այդպիսի մերձեցման մը, — քանի որ ատոր մեծագոյն խոչընդոտը, յափշտակուած Ալգաս-Լօրէնի հարցը, լուծուած է արդարութեան պահանջներուն համաձայն եւ քանի որ ընկճուած, տկարացած Ֆրանսան յաղթական, զօրացած ու մեծցած դուրս եկաւ վերջին պատերազմէն, միայն թէ անիկա այդ մերձեցման պիտի ֆանար հասնիլ, Ֆրանսայի իրաւունքները, պատերազմին մէջ ունեցած վաստակը, իր առանձնութեան համար շահած պայմանները աւելի լիակատար կերպով պահպանելով հանդերձ: Նոր պատերազմի մը ամբողջ Եւրոպայի համար ահաւորապէս ազիտաբեր ու վերջնապէս կործանարար ըլլալուն տիրական համոզումին վրայ կրթընած, Պ. Պրիան կը ճգնի երկու ժողովուրդներուն մէջ կրքերու, ատելութեանց, կասկածներու մեղմացում, շիջում յառաջ բերել, անոնց միջեւ իրական բարեկամութեան զգացումներ արթնցնել, որպէս զի անոնք՝ Անգլիոյ եւ Իտալիոյ հետ՝ Եւրոպայի գլուխն անցնին, զայն վերջնապէս խաղաղ, համերաշխ ու բարգաւաճ դարձընելու համար, — մինչեւ որ Եւրոպայի ու Ասիոյ միջեւ մեծ կապ կազմող հսկայ Խորհրդային Միութիւնն ալ, փոխանակ ընկերական ըմբոնմանց տարբերութեան պատճառով անջատ ու ներհակ մնալու՝ մօտենայ ինքն եւս այդ ղեկավար ազգերու խորձին ու եւրոպական քաղաքակրթութեան — արդի աշխարհին բարձրագոյն քաղաքակրթութեան — խաղաղ ու ներոյժ զարգացման զործին աջակցի:

Այն պահուն ուր Քլէմանսօ աչքերը կը փակէ, Ֆրանսայի քաղաքական ղեկը կը գտնուի իր մէկ կարող, ձեռներէց ու գործուն-

եայ աշակերտին՝ Պ. Թաոտիէօի ձեռքը, արդիական, գործնական, աշխոյժ մտքով տաղանդաւոր եւ ուժեղ գործիչ մը որ Քլէմանսօյի սկզբունքներէն ու ոգիէն շատ բան ունի իր մէջ, եւ ան՝ ճապով ու հաշտարար քաղաքականութեան մը հետեւող Պ. Պրիանին հետ, Ֆրանսայի գործերը պիտի վարէ անշուշտ այնպիսի ձեւով մը որ նոր Եւրոպան վերջնական խաղաղութեան հասնի եւ համերաշխութեան ոգին տարածուի ու զօրանայ անոր մէջ, առանց որ Ֆրանսայի էական շահերը մնասուին, առանց որ Ֆրանսա կորսնցնէ աւելի քան ինչ որ՝ կարգ մը սխալներու հետեւանքով՝ արդէն իսկ կորսնցուց պատերազմին մէջ իր այնքան մեծ գոհաբերութիւններով վաստակած հզօր ու արդար դիրքէն:

«Վազրը» իր դերը — դիւցազնական, զերագոյն դեր, — կատարեց լիովին ու հոյակապօրէն: Ան կրնայ խաղաղ քնանալ իր վանտէի սիրելի հողին մէջ, պաշարուած իր ամբողջ ժողովուրդին յարգանքովը, սիրովն ու երախտագիտութեամբը, զոր այլ եւս ոչինչ կրնայ ունէ շախով այլայլել: Ինչ որ էական է իր երկրին համար անոր վաստակածին, այլ եւս անջնջելի է, որովհետեւ այդ իսկ է որ կը պահանջէ ոչ միայն Ֆրանսայի, այլ եւ իր զրացի երկիրներուն ու ամբողջ Եւրոպայի ու նոյն ինքն քաղաքակրթութեան ճշմարիտ շահը (1):

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ.— Մտադիր էի այս Բրոնիկին ըստուարագոյն մասը յատկացնել Հայաստանի ու արտասահմանի մեր զբաղան նոր հրատարակութեանց, որոնց մէջ շահեկան եւ արժէքաւոր բաւական զործեր երեւան եկան վերջերս: Կ'ուզէի մասնաւորապէս մատնանիշ ընել, իմ կարգիս, այն նոր տաղանդներու ուշադրաւ յայտնութիւնները զոր մեզի բերին Պ. Որբունիի եւ Պ. Շահան Շահնուրի երկու ինքնատիպ վէպերը, եւ բանաձեւել ինչ ինչ ընդհանուր տեսութիւններ զոր զաղութահայ կեանքի երեւոյթներ արտայայտել ձգտող այդ զեղարուեստական արտադրութիւնները կը թելադրեն ինծի: Քլէմանսօյի մահը եւ անոր հանդէպ կատարուելիք պարտականութիւնը զիս ստիպեցին այդ զբաղան քրոնիկը յետաձգել յաջորդ թիւին:

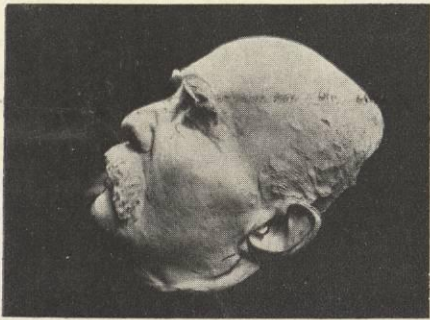
Ա. Զ.

(1) Մեր յաջորդ թիւով պիտի տանք Քլէմանսօյի գրական էջերէն մէկ քանիին Թարգմանութիւնը: (Ի. Խ.)

ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ ԿՏԱԿԸ

ՓԱՐԻԶ, 28 Մարտ 1929

Ասիկա իմ կաակա է: Կ'ուզեմ թաղուիլ Քօլբուսիէ՛ հօրս քով: Մարմինս պէտք է փոխադրուի մեռելատունէն թաղման տեղը՝ առանց ո եւ է թափօրի կամ ո եւ է ձեւով արարողութեան: Ո եւ է կտրատում տեղի պէտք չենենայ: Ոչ ցոյց, ոչ հրաւէր, ոչ արարողութիւն: Փոսին շուրջ, միայն երկաթէ վանդակապատ մը՝ առանց անունի, ինչպէս հօրս գերեզմանը: Գազադիս մէջ կ'ուզեմ որ դնեն երկաթէս բռնատեղիով ձեռնացուպս որ երիտասարդութենէս մնացած է եւ այժի մորթով փաթթուած փոքրիկ արկղիկը որ իմ հա-

ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ դիմակը
(Մահուան անկողնոյն վրայ)

Սիբառ արձանագործին կողմէ կաղապարուած)

յիլաւոր պահարանիս վերի յարկը ձախ անկիւնը կը գտնուի: Անոր մէջ պէտք է թողուն պզտիկ գիրքը գոր սիրելի մայրիկս իր ձեռքով հոն դրած է:

Վերջապէս, պէտք է հոն դնել նաեւ երկու փոքրիկ փունջեր չորցած ծաղիկներու որ պարտէզին վրայ նայող սենեակին շքմինէին վրայ են: Պզտիկ փունջը պէտք է մտցնեն մեծը պարունակող օպիւսին մէջ, եւ ամբողջութիւնը պէտք է իմ քովս դրուի:

Կտակակատար կ'անուանեմ իմ շատ սիրելի բարեկամս Նիքօլա Փիէթրին, անոր միացրելով փաստաբան Մէթր Փուրնէնը եւ Մի-

շէլ որդիս, եւ իրենց շնորհակալութիւն կը յայտնեմ այն նեղութեան համար զոր ասիկա իրենց պիտի կարենայ պատճառել:

ժ. ՔԼԷՄԱՆՍՈ

Արկղիկը, որուն կ'ակնարկէ Քլէմանսօ, իր մօրմէն իրեն նուիրուած էր՝ երբ փոքրիկ տղայ էր. մայրը կ'առնէր դայն ամէն տարի եւ մէջը քանի մը ֆրանք ու յիշատակի ընծայ մը դնելով անոր կուտարնորէն, տարի մը հոն դրած էր Մարիաթ տը Ֆիկարօի 1828ի տպագրութեամբ օրինակ մը: Սյդ արկղիկն ու այդ գիրքն է որ ուղած է իր դագաղին մէջ դնեն:

Գալով ծաղիկներուն, անոնք իրեն նուիրուած էին 1918 Յուլիս 15—17ի Շամփանեի ճակտին վրայ դերման յարձակողականէն քանի մը օր առաջ: Քլէմանսօ, իմանալով դօրաՎար Փէթէնի ընդգրկած նոր թաքթիքը, որով առաջին գծին վրայ պիտի դուռէին քիչ թիւով զինուորներ թեթեւ զիմազրութիւն մը ընելու համար, որպէս զի թշնամին կարծելով թէ զիմացը մեծ ուժ մը չկայ, յառաջ խոյանար եւ վար փշրուիլ շատ գօրեղ կերպով կազմակերպուած երկրորդ գծին վրայ, ուղեց երթալ տեսնել այդ զինուորները որ սահմանուած էին զոհուելու. երբ կ'անցնէր ենթասպաներու խումբի մը առջեւէն, անոնցմէ մին քանի մը ծաղիկ քաղեց զետնէն ու նուիրեց իրեն, աչքերը արցունքով լեցուած, Քլէմանսօ ըսաւ այդ քաջերուն. «Տղաքս, այս ծաղիկները դագաղիս մէջ ինծի հետ պիտի ըլլան»: Խօսքը բռներ է:

ՈՒԻԼՍԸՆԻ ԵՒ ԼՕՅՏ ԺՕՐԺԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

Հաճութեան և սոհրդատողովի նախագահի ընտրութեան առթիւ Միացեալ Նահանգաց նախագահ Ուիլսոնի յայտարարութիւնը Քլէմանսոյի մասին (17 Յունուար 1919).

Միայն ձերանային չէ, այլ եւ անոր մեծ

ծառայողն եղող մարդուն է որ կ'ուզենք մեծարանքի հարկ մատուցանել եւ պատիւ ընել:

Մենք սորվեցանք, յորմեհետէ իրեն հետ յանրաբերութեան մէջ ենք, յորմեհետէ ան կառավարութեան գլուխն է, սքանչանալ իր հզօր ղեկավարութիւնը, իր գործունէութեան ուժին եւ իմաստին վրայ. բայց, ատկից զատ, անոնք որ ղինքը կը ճանչնան, անոնք որ իրեն մօտիկ աշխատած են, ճշմարիտ գորով մը կը զգան անոր համար: Անոնք որ մեզի պէս անոր աշխատիլը տեսան այս վերջին ժամանակներս, գիտեն թէ ի'նչքան ան մեզի հետ միացած է, գիտեն թէ ի'նչ եռանդով կ'աշխատի այն բանին համար զոր մենք ալ կ'ուզենք, — որովհետեւ ամենքս ալ նոյն բանը կ'ուզենք, մարդկութեան ուսերէն վերցնել ասոնքի բեռը որ անոր վրայ կը ծանրանայ: Այդ բեռնէ թեթեւցած, մարդկութիւնը վերջապէս պիտի կարենայ զուարթօրէն աշխատանքի վերադառնալ:

ՈՒՏՐՈՒ ՈՒԻՆՍԸ

* * *

'Նոյն առփի' Անգլիոյ վարչապէս Լօյս ձօրճի յայտարարութիւնը.

Կը կարծեմ թէ Խորհրդաժողովի վէճերուն մէջ, սկիզբները՝ անտարակուսելի կերպով յապաղումներ պիտի ըլլան. բայց Պ. Քլէմանսօն ճանչնալով՝ կ'երաշխաւորեմ որ ժամանակի կորուստ պիտի չունենանք: Ատիկա անհրաժեշտ է: Աշխարհ ծարաւ է խաղաղութեան. միլիոնաւոր մարդիկ կը սպասեն իրենց բնականոն կեանքին դառնալու համար, անոնք մեզի պիտի չներէին եթէ զործերը չափազանց երկար ձգձգէինք: Պ. Քլէմանսօ կենդանի մեծագոյն ատենաբաններէն մին է, բայց ղիտէ թէ ամենէն ղեղեցիկ պերճախօսութիւնը այն է որ զործերուն շուտ բախելուն կը նպաստէ եւ թէ յոռեզոյնը այն է որ անոնց լրացումը կ'ուշացնէ:

Ուրիշ պատճառ մըն ալ ունիմ ղինքը շնորհաւորելու՝ դրաւելուն համար այն տեղը որ իոնն պիտի յատկացուի, ատիկա այն անընկճելի քաջասրտութիւնն է զոր ամենագոյն օրերու մէջ ան ցոյց տուաւ: Այդ օրերու ընթացքին, իր կորովը, իր պատրաստամտութիւնը աւելի բան ըրին՝ քան մեր բոլորիս արարքները՝ յաղթանակն ապահո-

վելու համար: Չկայ մարդ մը որուն համար կարելի ըլլայ ըսել թէ աւելի նպաստած ըլլայ յաղթելու այն սոսկալի դժուարութեանց որ այնքան մօտ էին վերջնական յաղթանակին: Ան կը ներկայացնէ իր մեծ ժողովրդին սքանչելի կորովը, քաջասրտութիւնը, բարոյական բոլոր ուժերը. եւ ասա ինչու կը փափաքէիմ իմ ձայնս միացնել նախագահ Ուիլսոնի ձայնին եւ Պ. Քլէմանսոյի Հաշտութեան Խորհրդաժողովի նախագահ ընտրուիլն ուզել:

* * *

ԼՕՅՏ ԺՕՐԺԻ ՅՕԴՈՒԱԾԸ
ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

'Քլէմանսոյի մահուան առթիւ անհամար յօդուածներ երեւցան աշխարհիս բոլոր երկիրներու լրագիրներուն մէջ, և ղեռ ամիսներով պիտի երեւան անշուշտ յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, գրքեր: Երեւցած գրութեանց մէջէն ամենէն շահեկաններէն մին է յօդուածը Լօյս ձօրճի, որ ինքն ալ պատերազմի մեծ ղէմքերէն մին եղաւ, պարտաւորիչ գինուորացրութեան երբեք համակերպիլ չուզող անգլիական ժողովուրդը ելեկտրացուց ու մղեց կամաւորներով կազմել այն հզօր բանակը որ պէտք էր ունենալ, եւ հինգ միլիոն կամաւոր հանեց քիչ ատենի մէջ: Այդ յօդուածը, որ կը պարունակէ անճիշդ եւ անարդար մասեր, ամենամեծ ներքողն է սակայն՝ իր աժբողջութեան մէջ՝ զոր օտար մը, գոռոզ Անգլիոյ մեծագոյն պետական մարդերէն մին մանաւանդ, կրնար հիւսել ի պատիւ Քլէմանսոյի: Կուտանք հոս ղլխաւոր մասերուն թարգմանութիւնը.

1910ին է, Քարլսպատի մէջ, որ առաջին անգամ հանդիպեցայ Պ. Քլէմանսոյին: Հոն իր տարեկան դարմանումին եկած էր: Կը փափաքէի ղինքը ճանչնալ. բարեկամ մը կարգադրեց մեր միջեւ տեսակցութիւն մը:

Արդէն թէյն առնելու վրայ էինք բարե-

կամիս հետ, երբ բաւական կարճ հասակով մարդ մը, մարմնեղ, լայնալանջ, յարձակողական ու զրեթէ վայրագ երեւոյթով, փայլուն ու սուր աչքերը խոր տեղաւորուած՝ դուրս ցցուած յօնքերու կամարի մը տակ, սենեակէն ներս խուժեց: Պ. Քլէմանսօն էր: Իր գլխուն ծաւալը եւ իր դիմագծերուն կարծրութիւնը ուշադրութիւնս գրաւեցին: Այդ գլուխը անագին կը թուէր՝ առանց բարեացականութեան, յարգանքի կամ բարութեան ո եւ է կումբի (bosse), մէկ խօսքով՝ գլուխ մը անբնականոն կերպով խոշոր՝ որմէ մեղմութեան ամէն յատկանիշ վտարուած էր:

Զեմ յաւակնիր հոս մարդը վերլուծել, այլ տալ առաջին տպաւորութիւնը զոր ունեցայ իրմէ: Այո՛, իրօք վազրի կերպարանքունէր, այդ մարդակեր վազրը որ բազմաթիւ նախարարութիւններ տապալած էր՝ զանոնք իր անաւոր ճիրաններով բզբտելով:

Մտաւ՝ արագ ու կարճ քայլերով: Բարեկամս մեզ իրարու ներկայացուց, իր ընդունելութիւնը սիրալիր չեղաւ:

Այն ատեն ես Ելեւմտից նախարար էի: Ամէն ջանք կը թափէի Գերմանիոյ հետ համաձայնութեան մը գալու՝ նաւային շինութեանց հարցին վրայ: Պ. Քլէմանսօն իմ այդ գործունէութեանս ակնարկեց յանդիմանութիւններով ու արհամարհանքով լի խօսքերով: Գերմանիոյ համար իր սենեցած ատելութիւնը խտացած վայրագութիւն մը ունէր, որուն նմանը երբեք չէի տեսած ցայն վայր, նոյն իսկ մեր անգլիացի ամենէն բուռն գերմանատեհացներուն մօտ:

Քլէմանսոյի հետ այս առաջին հանդիպումս յաջողութիւն մը չեղաւ: Զծածկեց թէ բողոքովին հակառակ էր իմ տեսութեանցս: Եթէ զինք նորէն տեսած չըլլայի երբեք, իրմէ պիտի պահէի յիշատակը տարւոք մարդու մը որ հօր էր, բայց անախորժ ու անհամբոյր:

Այդ տեսակցութենէն տարիներ ետքն է, —տարիներ՝ մեծ դէպքերով ծանրաբեռն— որ իր իրական հրապոյրին յայտնութիւնն ունեցայ, իր սրամտութեան, իր աշխոյժին, հիւնոսացուցիչ շահեկանութեանը՝ եթէ կարելի է այսպէս ըսել՝ իր ազգեցիկ ու տիրապետող անձնաւորութեան:

Օր մը պիտի գար ուր դէպքերն ինծի ըմ-

բընեւ պիտի տային անոր երկիւղը գերման տիրամոլութեան սպառնալիքէն:

Կառքով վերսայլէն կը դառնայինք միասին, աւարտումէն յետոյ այն պատմական հաւաքոյթին ուր Պ. Քլէմանսօն Պ. Պրոքտորֆ-Րանցաուին եւ գերման պատուիրակներուն յանձնած էր հաշտութեան դաշնագրի ծրագիրը: Երբ կ'անցնէինք աւերակներուն առջեւէն Սէն-Քլուի գղեակին, զոր Գերմաններն այրած էին 1871ին, ըսաւ ինծի թէ այդ հրդեհը շատ լաւ կը յիշէր դեռ, կատարէն Մոնմարթրի, որուն թաղապետն էր այդ միջոցին, հռչակաւոր պալատին աւերմանը ականատես եղած էր: Այդ դէպքը կարծես իր յիշողութեան մէջ աւելի խոր դրոշմուած էր քան սովի ու զբրկանքներու բոլոր տեսարանները որոնց մէջ ապրած էր:

Այն ատեն խօսեցաւ ինծի, հանդարտութեամբ, 1870ի դէպքերուն մասին, իրր մարդ մը որուն վրէժխնդրական ներքին կրակը յաղթանակի զովացուցիչ ցօղէն մարած էր:

1871ի մէկ միջադէպին վրայ միայն խօսեցաւ ինծի յուզմունքով, Ազգային Ժողովի այն աղեխարշ նիստը, ուր Ժիւլ Ֆալը, Պիզմարքի հետ իր տեսակցութենէն շիտակ հոն դարձած, երեսփոխաններուն հաղորդեց պայմանները որ կը պարտադրուէին Ֆրանսային եւ ըսաւ թէ ի'նչպիսի անգթութեամբ գերման յաղթական վարչապետը վերաբերուած էր Ֆրանսացի պատուիրակներուն հանդէպ որ անոր կը պաղատէին իր պահանջները վերածել: Միակ անգամը որ արցունք տեսած եմ Պ. Քլէմանսոյի աչքերուն մէջ, ճիշտ այն պահուն էր երբ ինծի համար կ'ուրուագծէր պատկերը Ֆրանսացի ձերուսի բանակցողին, որ, ուժասպառ, լացը չէր կրցած բռնել՝ Խորհրդարանի բեմին վրայ՝ անողոք աշխարհակալի մը հետ իր խօսակցութիւնը պատմել փորձերու միջոցին: Այն ատեն սկսայ հասկնալ Պ. Քլէմանսոյի Գերմանացուց դէմ ունեցած ատելութեան պատճառները: Անոնք ոչ միայն Ֆրանսայի վրայ արշաւած, անոր բանակները խուճապային փախուստի մատնած, մայրաքաղաքը գրաւած, հպարտութիւնը վիրաւորած էին, այլ եւ՝ յաղթանակի ժամուն՝ այդ ազգին հետ վարուած էին այնպիսի լրբութեամբ մը որուն յիշատակը յիսուն տարի է ի վեր ալեւոր հայրենասէրին անհաշտ սիրտը կը կրծէր:

Զարմանալի չէ որ յաջողած ըլլայ իբր պատերազմական նախարար: Անխոնջ կորով մը ունէր, անգուսպ քաջասրտութիւն մը, եւ իր պայքարասիրութիւնն ու հաւատքը ուրիշներուն ներարկելու ձիրքը:

Ոչինչ գիտեմ իր վարչազէտի եւ կազմակերպիչի յատկութիւններէն: Կազմակերպութեան մեծ աշխատութիւններն աւարտած էին իր իշխանութեան գլուխ անցնելէն առաջ, 1917ի վերջերքը: Այդ բոպէին, պէտք էր կորովի, քաջասրտութեան եւ ողջամտութեան զուգակառնում մը, Քլէմանսո այդ երեք յատկութիւններն ունէր բացառիկ աստիճանով մը:

Ոչինչ աւելի լաւ կը պատկերացնէ իր քաջասրտութիւնը քան սա մանրադէպը զոր կը պատմեն իր մասին: Պատերազմին սկիզբներն էր: Առաջարկած էին Պօրտո փոխադրել Երեսփոխանական ժողովը: Գերմանացիք Փարիզէն քանի մը քիլոմէթր միայն հեռու էին. Պ. Քլէմանսո մերժեց մեկնիլ: Երբ իրեն հարցուցին թէ չէ՞ր կարծեր որ խորհրդարանականները պէտք էր Փարիզէն մեկնէին, «Այո՛, պատասխանեց, շա՛տ հեռու ենք ճակատէն»:

Իբր շատութեան Խորհրդաժողովի նախագահ, Պ. Քլէմանսո իր լաւագոյն կերպարանքովը ներկայացաւ. Բանակցութեանց ընթացքին, Ֆրանսայի ամենէն ցուրտ, ամենէն չափաւոր մարդն եղաւ: Յանդգնութիւնն ունեցաւ մերժելու մեծ մասն այն վրէժխնդրութեան ծրագիրներուն որ յաղթանակէ մը յետոյ միշտ կը ծաղկին: Մերժեց ընդունիլ մարաշխատ Ծօշի, յաղթական մեծ զօրականին, յղացումները՝ Հոնոսն իբր սահմանազուլու ունենալու Ֆրանսայի աւանդական քաղաքականութեան մասին: Սյդ երկու մարդիկն արդէն իրար չէին հասկնար, եւ Քլէմանսո մաս չունեցաւ տյն շարժման մէջ որ Ծօշը առաջնորդեց Դաշնակից բանակներու գերագոյն հրամանատարութեան: Իր մարդը Փէթէնն էր (1):

Համոզումով ու խոռոնուածքով, անողոր իրապաշտ մըն էր, բնաւ չէր հաւատար իրաւունքի վերջնական յաղթանակին: Կը հաւա-

(1) Իրագել անձնաւորութիւններ Ֆրանսական մամուլին մէջ՝ Լօյտ ձօրձի այս անձիշտ կարծիքին փաստացի հերքումը տուին:

տար թէ պատմութիւնը յստակօրէն ցոյց կուտար որ վերջ ի վերջոյ ուժը կը յաղթէր վերացական արդարութեան: Օր մը, բացէ ի բաց ըսաւ, խօսակցութեան մը մէջ՝ «Ուժն է որ իրաւունքը կը կազմէ» (2):

Կը հաւատար լաւ կազմակերպուած եւ լաւ դեկավարուած ուժի մը եւ մարդկութեան շահերուն համաձայն կը նկատէր որ ուժը տկարութեան վրայ գերակշիռ հանդիսանար: Իր ամենէն հետաքրքրաշարժ բանավէճերէն մին նախագահ Ուիլսոնի հետ տեղի ունեցաւ երբ յիշեցուց օր մը ամերիկացի զաղափարապաշտին թէ Միացեալ Նահանգները երբեք գոյութիւն չէին ունենար առանց ուժի, եւ թէ առանց անոր՝ վաթսուն տարի առաջ անոնք կտոր կտոր եղած կ'ըլլային:

Ազգերու Ընկերութեան վրայ կը նայէր հեզնական ներողամտութեամբ մը, այն եզրակացութեան հասած ըլլալով թէ անոր մասին նախագահ Ուիլսոնի մտահոգութիւնները զայն անվիսա դարձնելու առաւելութիւնն ունէին: Այդ միջպոյնի կազմակերպութիւնը գէշութիւն մը չէր կրնար լինել ու սակարկութեանց համար շատ օգտակար էր: Ուստի եւ կը խրախուսէր նախագահ Ուիլսոնը Ազգաժողովի Դաշինքը խմբագրելու համար անոր թափած սպառիչ ջանքերուն մէջ: Զարածի հաճոյք մը կը զգար տեսնելով որ ան իր ուժերը կը մաշեցնէր այնպիսի բանի մը որ՝ իր կարծիքով՝ ո եէ կարեւորութիւն չունէր: Ատով սա արդիւնքը ձեռք կը ձգէր որ յախուռն նախագահը իր բարձրաթռիչ բայց քիչ զործնական իտէալները խոչընդոտ չհանդիսացնէր հատուցումներու, Հոնոսի զրաւման, գերմանական զագութներու եւ դեռ ասոնց պէս Ֆրանսան շահագրգոռոց հարցերու առջև:

(2) Լօյտ ձօրձ սխալ հասկցած է քլէմանսոն, որ այդպիսի բիրտ մտածում մը չի կրնար յայտնած ըլլալ, ինչպէս ցոյց կուտան իր կեանքի ընթացքին հրատարակած բոլոր գրութիւնները, եւ իր «խօսակցութիւնները» զոր իր բարտուղարը հրատարակեց սնոր մահէն յետոյ, այդ նիւթին վրայ անգամ մը եւս կը բանածեւեն իր բուն մտածումը, որ աւելի երանգաւոր է, աւելի խոր եւ աւելի ազնիւ:

Այն ատեն տեսայ, ոչ պայքարասէր ու ամենի քաղաքական գործիչը, այլ նուրբ դիւանազէտը: Նոր Քլէմանսօ մըն էր, որ առաջ երբեք չէր երեւցած՝ ի բաց առեալ իր մենամարտներուն մէջ: Նախագահ Ուիլսընը այս խաղին գիմանալու ուժը չունէր: Փորձառու մենամարտողը կը կոռէր՝ ոչ թէ սպաննելու, այլ զինաթափ ընելու համար: Նախագահ Ուիլսըն իր երկիրը դարձաւ, առանց երեւցող վէրքի, բայց սուրը կոտորած:

Քօլօնէլ Հաուզ կը պատմէ թէ ինչպէս, ատեն մը ուր ստիպուած էի յանկարծ Անգլիա դառնալ, Պ. Քլէմանսօ իմ քացակայութենէս օգտուեցաւ նախագահ Ուիլսընին միտքը բոլորովին փոխելու եւ զայն իր տեսութեանց բերելու համար: Երբ Փարիզ դարձայ, ապշութեամբ տեսայ որ նախագահ Ուիլսընը Քլէմանսոյի հետ եկած էր համաձայնութեան մը որ Ամերիկայի վարչապետին կողմէ իր դիրքերուն լքումին համարժէք էր: Նախագահ Ուիլսընի փոփոխութիւնը այնքան կատարեալ էր, որ վերջ ի վերջոյ սկսաւ անգլիական պատուիրակութեան դէմ մաքառիլ դաշնագրի ծրագրին մէջ պահելու համար պայմաններ որոնց հանդէպ սոսկում յայտնած էր երբ իր դեռ անբիծ իտէալներով Փարիզ նոր հասաւ:

Վերջին անգամ որ Քլէմանսօն տեսայ իբր վարչապետ, Հանրապետութեան նախագահի ընտրութեան մէջ ձախողելէն ետքն էր:

Ինք ո եւ է փափաք չէր յայտնած որ զինքն ընտրեն: Ընդհակառակն մինչեւ վերջին բոպէն դիմադրած էր իր մօտիկ մարդոց պնդումին որ թոյլ տայ իր անունը դնել: Միմիայն տեղի տուաւ որովհետեւ շատ մը բարի առաքեալներ, որ յետոյ դաւաճանեցին իրեն, հաւաստեցին անոր թէ Յրանսայի շահուն համար պէտք էր ինքը գործերուն գլուխը մնար. մինչեւ որ խաղաղութիւնը ամբօրէն հաստատուէր ու Յրանսան իր վէրքերէն բուժուէր:

Երբ՝ ընտրութեան հետեւեալ օրը՝ Փարիզէն մեկնեցայ, կայարանը եկաւ ինծի երթաք բարով ըսելու: Չփարձեց ծածկել ցաւը զոր կը զգար տեսնելով որ Յրանսացիք այնքան շուտով կը մոռնային իր մատուցած ծառայու-

թեանց յիշատակը: «Ժողովուրդները շուտ կը մոռնան» ըսի,—Այո՛, սակայն, չեմ կարծեր որ, պատասխանեց, բոլորովին այս ձեւով վարուէին Անգլիոյ մէջ:

Քլէմանսօ իր ժամանակին մեծագոյն Ֆրանսացի պետական մարդը եղաւ, ու թերեւս մեծագոյն Յրանսացին: Յր նսացի էր իր էութեան բոլոր նեարդերուն մէջ: Մարդկութիւնը՝ իր ընդհանրութեան մէջ առնուած՝ զինքը չէր հետաքրքրեր: Իր միակ հօգը՝ Յրանսան էր: Թէ ժողովուրդներ ազատագրուէին, փոյթը չէր, եթէ միեւնոյն միջոցին Յրանսան կ'անիրաւուէր: Բայց եթէ Յրանսան յաղթական հանդիսանար, հօգը չէր որ ուրիշ ժողովուրդներ տառապէին: Երբ հանրային կեանքի մէջ իր մուտքը գործեց, իր սիրելի Հայրենիքը՝ մինչեւ գետին խոնարհած՝ նուաստացած էր. իր ասպարէզին վախճանին, կը թողուր Յրանսան — եւ ատիկա մեծ մասամբ իր ջանքերուն շնորհիւ — երուպական ցամաքամասին ամենէն հօգը երկիրը դարձած:

ՏԱՎՐՏ 1038 ՃՕՐՃ

Ֆ Ր Ա Ն Ս Ա Ց Ի

ՄԵՑ ՄՏԱԽՈՐԱԿՎՆՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

Առէք Պ. Քլէմանսօն: Անիկա գիտական միտք մըն է՝ ամենաիրական արժէքով: Դարուն հետ կը քալէ: Ես զայն՝ նոր մարդոց մէջ առաջին կարգը կը դնեմ: Խորհրդարանին մէջ, մին է անոնցմէ որ արդիական ատենաբանին ճշմարիտ լեզուն կը խօսին, յստակութեան, ճշգրտութեան ու տրամաբանութեան լեզու մը: Ըստ իս՝ իր ճառերը բարձր են կամպլէթթայի ճառերէն, ճիշտ որովհետեւ պարզ կը մնան եւ ո եւ է հետորակաութեան մէջ չեն ընկղմիր:

(1882)

ԼՄԻԼ 201Ա

Մտքով ճապուղի է եւ այլազան, նկարագրով բուռն է ու հատու։ Պիտի շարժողի, գիտեմ, եթէ ըսեմ որ կան բաներ զոր իշխանութեան նախամեծար կը համարի։ Գործողութեան զգացումն ունի, եւ կարելի է ըսել թէ իրեն համար՝ ապրիլ, զործել կը նշանակէ։ Բայց նոյն ատեն փիլիսոփայ է եւ անշուշտ աւելի ձգտուած դէպի մտաւոր գործունէութիւնը քան ինչ որ պատշաճ է կառավարութեան պետի մը կամ նոյն իսկ կուսակցութեան պետի մը։

Այդ փիլիսոփայական ձգտումները ցոյց տուաւ, երբ ներքին գործոց նախարար ըլլալով, արդէն ինքն էր ամբողջ նախարարութիւնը՝ ղեռ անոր պետը չզարձած։ Այն ատեն, ընկերվարականներուն դէմ հանեց վարդապետութիւններն ընկերական ազնոստիկութեան մը, որ մեծաշուք էր ու մեկամարտիկ, բայց որ ապահովապէս օտար մնացած էր բոլոր վարչապետներուն որ Ֆրանսայի մէջ իրարու յաջորդած են Խորհրդարանական ըէժիմի հաստատումէն ի վեր։ Ու ղեռ վերջերս, Քօկօլէնի իր ճառը անշուշտ շատ աւելի պիւռոնականութիւն ի յայտ բերաւ քան ինչ որ պիտի ուզէին անոնք որ այժմեան ընկերական վիճակէն կը տառապին։ Ասիկա չէ որ տեւական կը դարձնէ վարչապետները։ Թէեւ երբեք իր դաւանած վարդապետութիւնները չէ փոփոխած եւ այսօր իսկ ինչպէս 1870ին ազատական հանրապետական է եւ հայրենասէր, իր զաղափարներուն անակնկալ արտայայտութիւններով կը զարմացնէ, իր սկզբունքներուն մէջ անյեղի՝ անոնց կիրարկման մէջ շուարեցուցիչ դիւրաշարժութիւն մը ցոյց կուտայ։ Իր մտքին խորին միութիւնը առերեւոյթ հակադրութիւններով լեցուն է, ի ծնէ ազատական, ծնելէ առաջ իսկ ազատական (վասն զի կապոյտներու հերոսական զերդաստանէ մը կը սերի), նկարագրով ու մտքով՝ հեղինակութեան մարդ է։ Յեղափոխական է եւ ամբողջավարութիւնը՝ կատէ մարդասէր, վեհանձն, զգայուն, միեւնոյն ատեն անագորոյն է և զժնեայ։ Իմաստասէր է և ընդհանրացնող, եւ իրերու մանրամասնութեանց վրայ նրբակրկիտ ուշադրութիւն մը կը դարձնէ։ Ահաւոր է ու հմայիչ։ Չզոգական է եւ զարհուրելի։ Իր ժամանակին ամենէն շղուտ ատենաբանն է, եւ տէր է զբելու արուեստին։

(1906)

ԱՆԱԹՈՂ ՅԻԱՆՍ

ՔԼԷՄԱՆՍՕ ԳՐԱԳԵՏ

Արուեստասէր, իմաստասէր, գիտական ուժեղ մշակոյթով մը սնած, կեանքի համար հրայրքով լի, քննադատական շատ վստահ զգացողութեամբ մը եւ վեհանձն խանդավառութեամբ մը օժտուած, իր կեանքն անցուցած՝ հոգեկան ընկերութեանը մէջ մեր ժամանակի մեծագոյն մտածողներուն, ինչպէս Սթուարթ Միլ՝ որուն զործը թարգմանեց, կամ Սփենսըր, որուն կարծեմ՝ բարեկամը եւ զաւ, զարգացած՝ երկար ճամբորդութիւններով ուր գիտողութիւնը ընթերցումներով կուտակուած ծանօթութիւնները կ'անձնականացնէ՝ զանոնք ընդլայնելով, Քլէմանսօ աւելի քան ո եւ մէկը պատրաստուած էր La Méléé Socialeի, Les Plus Fortsի, Les Embuscades de la Vieի եւ Le Grand Panի զրագէտը դառնալու։ Գրագէտ է ան՝ ամբողջ ընդարձակութեամբը զոր կուտանք այս բառին։ Իր ոճը հակիրճ է, այլ եւ յստակ ու թրթռուն։ Խօսքը ուժգնօրէն ու խորապէս կը փորէ ֆրագին պղինձը եւ մտածումը գայն կը լուսաւորէ։ Գիտէ, յանդուգն խաացումներով, արագօրէն զրոշմուած գծերով, արտայայտել պատմութեան ուշադրաւ ամփոփոյթներ, նկարագիրներ նշանակել, արուեստի զգայութիւններ, տարուինեան բնանկարներ, երագի տեսարաններու յառնումներ, ղեռացող ու սպանիչ կեանքի զարմանալիքներ ոգել։ Գիտէ իրերուն իմաստը եւ անոնց ճակատագրականութիւնը ահաւոր ու զեղեցիկ բնութեան մէջ, տիեզերական կտորածին զոհ դարձող էակներուն եղերական բազբը։ Գիտէ թէ ինչքան կուտակուած մահերէ շինուած է խոտը որուն վրայ կը կոխէ, ծաղիկը զոր կը հոտտէ, թէ ինչքան անարդարութիւններէ, բռնութիւններէ և արիւնաթաթալ յափշտակութիւններէ կազմուած է մարդկային ցաւը, որուն կը պատմէ մարտիրոսագրութիւնը որ, աւա՛ղ, տիեզերքի հետ միայն վերջ պիտի գտնէ։

(1906)

ՕՔԹԱՂ ՄԻՌՊՕ

Ամիէնի մեջ Ռրնէ Կոպլի յուսարձանին բացման Քլէմանսոյի արձատանած նախն աւրիւ (7 հոկտ. 1907).—

Այն շատ լաւ ընդլայնուած եւ ուսումնասիրուած ճառը զոր Պ. Քլէմանսօ արտասանեց է, այնքան նշանաւոր է զաղափարներու զօրութեամբ ու ճշգրութեամբ որքան ձեւին շեշտովը, ճշգրտութեամբը, զեղեցկութեամբը։

Պ. Քլէմանսօ արդարեւ առաջնակարգ ատե- նաբան մըն է, որուն իր հակառակորդներն անգամ չեն կրնար իրենց սքանչացումը զլա- նալ: Միայն յանպատրաստից խօսող մը, սարսափազդեցիկ տրիբուն մը, քաղաքական բանավէճերու բոլոր դիպուածներուն քաջա- վարժ ահաւոր գինամարդիկ վարպետ մը չէ. Ռընէ Կոպլէի յուշարձանին առջեւ, ցոյց տուած է թէ կարող է հասնիլ ամենէն գի- տուն, ամենէն բարձր պերճախօսութեան, ու գրահմուտներն այնքան հմայել որքան խոր- հըրդարանական ժողովները նուաճել: Ոչինչ՝ ուռուցիկ, ո՛չ մէկ հետտրականութիւն. իր խօ- սելու սեղմ ու ժուժկալ ձեւը կը յիշեցնէ ատ- տիկեան մեծ ատենաբանները, եւ արդէն իր ճառին մէկ հատուածը աւելի եւս որոշապէս մեզի ցոյց կուտայ թէ զանոնք ինչքան լաւ կը ճանչնայ ու կը հասկնայ:

(1907)

ԺԱՆ ԺՈՒԷՍ

Իսկապէս, Քլէմանսօ զրականութեան մարդ մըն է, եւ միշտ զրականութեան մարդ մը եղած է իր խորհրդարանական վիճակա- փոխութեանց մէջէն: Յատկութիւններն ու թերութիւններն ունի այդ պաշտօնին, մղում- նականութիւնը, յանկարծաբար խեղու- թիւնը, բնաւորութեան փոփոխականութիւ- նը, այլ նաեւ դիտողութեան ձիրքը, մարդ- կային գործերու ճաշակն ու հետաքրքրութիւ- նը որոնցմով կը բնորոշուին անոնք որ գրիչ մը կը բռնեն ու կը գործածեն: Այդ է որ կը բացատրէ եօթանասունեւութ տարեկան մար- դուն հրաշապատում բաղդը: Պոլիտիկոսը, որ միմիայն պոլիտիկոս է, խիցի մը պէս կ'ան- հետանայ հանրային կեանքի ալեծփումներուն մէջ: Բժիշկը, զգուած իր արհեստէն որ շատ մօտիկ է տառապանքին, յիսունին մօտ՝ կը բացայտէ Գրակա- նութեան մարդը, որ երիտասարդ ու առողջ կը մնայ շնորհիւ այդ դժնդակ այլ եւ զմայ- լելի դատանքին — որուն պարզեւած վսյելք- ները զբսի մարդոց անձանօթ են. — միշտ պատրաստ է վերանորոգուելու: Գրուած ու տպուած մտածման տարածումէն ու ամենու- րեք թափանցումէն զատ, ատիկա է մին այն պատճառներէն որով զրականութեան մարդի- կը աշխարհը կը վարեն: Պատերազմի ու խա- ղաղութեան աշխատութիւնները անոնք սի- ջամտութեամբ կը կենսաւորուին: Երիտա- սարդութեան Ազգերը, թանաքամանն է: Գրա- կանութեան մարդ մ'ըլլալուն համար է որ

Քլէմանսօ, որոշ բոպէի մը փնտեց պատե- րազմին կայունացման, Գերմանիոյ ամբողջ աշխարհի դիմադրելուն խորին պատճառը, եւ երեւան հանեց դաւաճանութիւնը: Գրակա- նութեան մարդ մ'ըլլալուն համար է որ գին- տրին սրտին ճամբան գտաւ, եւ ընտրեց ու դատեց պետերու պետը կոիւնքու. կրակին մէջ: Ատոր միացուցէք շինական՝ եթէ ոչ գեղջուկ՝ խորք մը, որ մտաւորականը ծնն- դավայրի հողին հոյզովը կը զօրացնէ եւ բա- նակոռուղը՝ յեղափոխական շուանով: Քլէ- մանսօ՝ ճիշտ է՝ հանրապետական ասանդու- թեան կը պատկանի, բայց վերջապէս աւան- դասէր մըն է:

(1917)

ԼԷՈՆ ՏՈՏԷ

ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ ԱՆՁՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երկու անգամ՝ իր կեանքին մէջ, Քլէ- մանսօ իր էլլպս կղզիէ վերադարձն ունեցաւ, Հարիւր Օրերէն աւելի տեւական յաջողու- թեամբ մը: Իւրաքանչիւր անգամուն՝ պէտք եղաւ որ յաղթէր ատելութիւններու, բարկու- թիւններու, նախանձներու, իւրաքանչիւր ան- գամուն՝ թուեցաւ թէ պիտի ծովամայն կոր- սըւէր ճակատագրին վիհերուն մէջ: Ինչ որ շատ է եզական, այն է որ, այդ գործողու- թեան մարդը իր գրիչովը յառաջ բերաւ բաղդի արտասովոր վերականգնումները: Ինչ- քան միայնակ կ'երեւար Փանամայէն յետոյ, ու նոյնքան միայնակ՝ 1914էն ու 1915էն յետոյ: Կը յիշեմ այդ սեւ օրերը ուր ամէն կողմէ գինքը կը հալածէին: Այդ միջոցին, Ֆրան- սացիներ գտնուեցան որ լ'Օմ Անյէնէ թերթին ջնջումը կը պահանջէին, ուրիշներ որ զրա- գէտին բանտարկումը կ'ուզէին: Ոչինչ կքե- ցուց Քլէմանսօն: Ան կը կատարէր իր գործը որ հրաշալի պիտի ըլլար երիտասարդի մը մօտ, որ ձերունիի մը մօտ առասպելակերպ էր: Զորս տարիի չափ անցաւ: Մեծ նախարարութիւն- ները ետեւէ ետեւ փլած էին: Քլէմանսօն կը շարունակէր քալել մինակ, անդրդուելի, ան- ընկճելի: Յանկարծ, բաղդը իր վճիռը տուաւ: Չես գիտեր ինչ շունչ մը երկրին վրայէն ան- ցաւ, միահամուռ վստահութիւն մը, բարկու- թիւնը ժողովուրդի մը՝ որ իր պետը կ'ընարէ եւ այլ ևս ուրիշ պետ պիտի չուզէ: Մարդը որ նախորդ օրը իր կաղամարն ու գրիչն ունէր միայն, յանկարծ տեսաւ որ իր ձեռքերուն մէջ ունէր, ամենէն ահաւոր բոպէին, ամբողջ աղգի մը ուժը:

(1918)

Ժ. Հ. ՌՈՆԻ ԷՆԷ:

Ո Ի Ի Լ Ե Է Մ Պ Լ Է Ք

Ուիլիեմ Դիէք, համաշխարհային ամենահուժկու եւ հոյակապ մտքերէն մին է, որուն մահուան հարիւրամեակը տօնեց Անգլիա երկու տարի առաջ: Աննշմար իր ժամանակակիցներու համար, այսօր ան կը դասուի մարդկութեան գերագոյն բանաստեղծներու կարգը: Անդրհայեցողական հրաշալի տեսիլներու եւ մարգարէական անօրինակ ներշնչումներու ազդեցութեան տակ, ան արտազրած է այնպիսի սքանչելի էջեր ուր իրական աշխարհը պատրանք մը կը թուի ըլլալ և որ զգայութիւններու սահմանէն անդին կը պատկերեն հոգեկանութեան խորհրդասքօղ եւ անպարագիծ տիեզերք մը իրական: Ինք, Ուիլիեմ, հոն է, աննիւթական եւ անարգել, որ կը սլանայ արծուօրէն բարձրագոյն այերջը իր մտաշխարհին, տեսնելու համար Աստուած որուն

հետ կը խօսի, դիտելու համար հրեշտակները որ կը զբօսնուն: Իր մեծագոյն ուժը եղած է ներհայեցողութիւնը, հանճարի իրական բոցը, որով ան արտակարգօրէն քնարերգակ բանաստեղծ է եւ խոռվիչ ինքնատուլութեամբ արուեստագետ: Մարդկութիւնը, առաւել քան դար մը յառաջդիմութենէ վերջ միայն կրցաւ հասկնալ այս լուսաւոր իմացականութեան արժէքը, ապագայ բազմաթիւ սերունդներ դեռ երկիւղածօրէն պիտի յառին այս տեսլապաշտ եւ սեմպոլիսթ բանաստեղծին: Մենք ոչինչ ունինք իրմէ թարգմանուած. ներկայ կտորը որ գրուած է 1777էն առաջ եւ առանց վերնազրի, իր սեմպոլիսթ գրականութեան սկզբնաւորութիւնն է, ուր յայտնի չէ թէ ո՞վ ակնարկել կ'ուզէ հեղինակը իր «Նէ»ով:

ՏՈՒԹ. ՄԻՀՐԱՆ ՔԵՇԻՇԵԱՆ

ԱՅՆ ԱՏԵՆ ՆԷ ԾՆԱԻ ՏԺԳՈՅՆ ՓԱՓԱՔԸ

Այն ատեն Նէ ծնաւ տժգոյն փափաքը, հայր Հետաքրքրութեան, միշտ կոյս և երիտասարդ: Յետոյ՝ պողպատեայ Ծուլութիւնը, որմէ յառաջ եկաւ Տգիտութիւնը որ իր կարգին ծնաւ Զարմացումը: Այս բոլորը երկիւղէն յառաջացած աստուածներ են, որովհետեւ այս վերջինները իրենց նման սեռ չունին բնաւ, ինքնածին են եւ եթէ ուզեն, իրարու կը խառնուին արտագրելու համար զօրաւոր ուժեր:

Նէ զանոնք չէր ճանչնար բնաւ: Սակայն եւ այնպէս անոնք ամենքն ալ Ամօ-

թին հետ կը ճակատին եւ կը զօրացնեն անոր տկար թեւը: Հիմակ լոյսը ծագեցաւ եւ ոսկեզօծ արեւը իր ահեղ շարժումն սկըսաւ զարթուցանելու համար պաղ հողը իր Ուրախութեան ճաճանչներով: Բայց Հպարտութիւնը արթնցաւ եւ բնաւ չգիտցաւ թէ Ուրախութիւնը ծնած էր եւ հանելով իր յատուկ ընդերքէն թունաւոր սերմերը, ներարկեց զանոնք Ամօթ հրէշին, որմէ ծնաւ Փառասիրութիւնը՝ սողալով արջագորտի նման: Հպարտութիւնը զայն կը կրէ իր կուրծքին մէջ եւ բոլոր Աստուածները

ծուռնկի կուգան իր առջեւ: Իր ուժգնութիւնը այնքան մեծ է որ Հպարտութիւնը, անկէ ներշնչուած, տեսաւ մարգարէօրէն աշխարհի թագաւորութիւնները եւ իրենց բովանդակ փառքը, նախաջրհեղեղեան հզօրաբազուկ հսկաներ եւ սփռի վրայ կառուցուած կայէնի քաղաք: Այն ատեն զօրաւորն Բաբել, հազարլեզուեայ Բաբել, զինքը մինչեւ երկինք բարձրացուց: Ան կոչուեցաւ Խառնակութիւն եւ յանձնուեցաւ Ամօթին: Հպարտութիւնը զայն տեսնելով տրամեցաւ, բայց չէր գիտեր որ ան, ինչպէս նաև մնացեալը, յանձնուած էր Ամօթին:

Այն ատեն երեւան եկան, նինուէ Բաբելոն եւ շքեղակերտ Տիւր (Սուր), և նոյն իսկ Ս. Քաղաքը՝ երուսաղէմ: Այն ատեն ծնաւ Աթէնքի գիտութիւնն եւ Յունաստանի հպարտութիւնը եւ արեւելքէն աւելի հեռու գոյութիւն առաւ Հռովմը, հարաւի եօթը բլուրներու վրայ, թագուհի աշխարհին եւ խորհրդանիշ Հպարտութեան: Նէ տեսաւ որ Արուեստները իրենց զանձերը կը բերէին եւ ճոխութիւնը տարածուեցաւ իր առատաձեռն սեղանին վրայ: Բայց հիմակ, ամպ մը ծածկեց երկինքը, եւ արշաւելով դէպի Արեւելք, դէպի մեծ քաղաքը կոտորեցին, կայսրութիւնը խոյս տուաւ անկէ, սահմանուած ընդհուպ թափելու իր արիւնը և կորսուելու, որպէս զօհաբերութիւն՝ քահանայի ձեռքով մը կատարուած: Նաեւ, անգամ մը եւս, արեւը իր թաւալումն ըրաւ երկարելու համար բարի թագաւորի մը կեանքը: Յրուեցաւ ամպը եւ Հռովմ կրկին փայլեցաւ, երեք պսակներով ճաճանչազարդ եւ թագակիր: Այն ատեն Հպարտութիւնը աւելի գոհ մնաց եւ տեսաւ թէ աշխարհ ինչպէս ծուռնկի կուգար եւ կը պաշտէր: Բայց հիմակ, արեւուն տակ, ծովէն Արեւ մ'ելաւ, բարձրացաւ եւ երկրի վրայ թափեց քաղցր ազդեցութիւն մը: Հպարտութիւնը վախցաւ իր քաղաքին համար, բայց ոչ երկար ատեն, որովհետեւ, ուշադրութեամբ դիտելով նշմարեց որ Հպարտութիւնը հոն կ'իշ-

խէր: Հիմակ, նոր բեղմնաւորութեան մը մէջ սարսափելի ցաւեր կը յարձակին իր վրայ և այնպէս աշխարհ կուգայ երկուորեակ մը, Նախանձը եւ Ատելութիւնը: Նախանձը անհուն ծաւալով օձի մը գլուխն ունի որ հարիւրաւոր լեզու կը սուլէ, իր թունաւոր շունչէն կը ծնի երգիծանքը, անարգ վարակում, որմէ ոչ ոք զերծ է: Անմարելի ծարաւէ մ'ընկճուած, ան կուլ կուտայ իր ինքնայատուկ թոյնը որ կը հիւժէ իր ստորին մասերը, որոնցմէ գետ մը կը ժայթքի: Խիստ սեւ եւ գարշահոտ, ան կ'անցնի երկրիս մէջէն, շառաչակոհակ թաւալելով, եւ կը կորսուի վերջի վերջոյ լճի մը մէջ որ կը կոչուի Մոռացութիւն: Այս գետի ակունքէն լեցուած է իւրաքանչիւր մահկանացուի բաժակը: Իմ բաժակս լեցուն է Նախանձին ամենադաւան հեղուկովը, սակայն եւ այնպէս հրաշք մը կ'ընայ զիս առջի վիճակիս փոխել: Փափաքը կը պաղատի միշտ որ իրեն կաթիլ մը զովացուցիչ տան, ինչ որ կը մերժուի: Մինչդեռ երբ ուրիշներ կը նիրհեն Գոհունակութեան կահուղ անկողնոյն մէջ, անիծեալ սա փուշն է որ կը խրի կուրծքս եւ ինձ երգել կուտայ: Որքա՛ն որ ալ քաղցր ըլլայ իմ երգըս, Նախանձն է որ զայն կը ներշնչէ: Ուրիշներու համբաւէն խթանուած՝ ոտքի կ'ելլեմ եւ իմ գանգատներս աւելի ներգաշնակ են քան իրենց սւրախութիւնները, իսկ երբ կարենայի մնաք բարով ըսել Նախանձին, իմ երգիս խաղերը աւելի բարձրաձայն պիտի գոռային երթալ ողջունելու համար նորածագ օրը: Ատելութիւնը, նիհար կախարդ, կը գրգռէ Նախանձը, անկարող գործելու ինքն իր ուժով ինչ որ ալ ըլլայ: Հիւժուած, անարիւն սատանայ, աստուածները բոլորն ալ իրեն կը ծառայեն իր կամքին համաձայն: Այնքան մեծ է իր կարողութիւնը որ առատաբերակա՛ն Եկատէի (դժոխքի դիցուհի) նման, զանոնք իր օրէնքներուն կը հարստակեցնէ: Ան կը մնայ անտեսանելի, հեռուն, սարսափելի քարայրի մը մէջ, սքողուած օրուան լոյսէն, ճակատագրին կողմէ ապառաժի մը կապուած:

հոն կը կատարէ իր կախարդութիւնները, և իր հոնդիւնները այս զօրաւոր աշխարհը կը գրգռեն: Ան կը հակակշռէ Նախանձը իր թմրեցնող թովչութեամբ եւ այսպէս Մեղամաղձոտութիւնը կը ծնի իր սեւ ընդերքէն: Կայ Մեղամաղձոտութիւն մը, ո՛հ, ո՛րքան հրապուրիչ, որուն երկինքը զետեղուած է Հոգիի երկնքին մէջ, որովհետեւ ոն երկնքէն կուգայ եւ ուր որ ալ մեկնի, երկինք կը հետեւի իրեն: Ան ետ կը բերէ փախտական ճշմարիտ Ուրարախութիւնը, եւ Տեսլականութիւնը իր գուռորն է: Քաղցրիկ Տեսլականութիւն: Ան, մարդուն կը բերէ Մարդկութիւնը. «Աս զայն, կ'ըսէ, և պահէ կուրծքիդ մէջ. երբ ինքնատէր ըլլաս, պիտի ըլլաս ատէրն ամէն բանի»: Տեսլականութիւնն է որ Ծանօթութեան կը սորվեցնէ գիտնալու իրական ձեւը եւ զայն վերստին կը զետեղէ իր գահուն վրայ, կորսուած ատենօք. ի՛նչպէս կորսուած, պիտի ըսեմ: Բայց դադրեցնենք մեր ալլապան երգը:

Յոյց պիտի տամ թէ ինչպէս Գիտակցութիւնը երկնքէն եկած է, բայց ո՛վ կը լսէ անոր ձայնը: Գիտակցութիւնն էր որ մինչեւ մեզ իջեցուց Մեղամաղձոտութիւնը: Գիտակցութիւնը զրկուեցաւ որպէս պահպան հրեշտակ Բանականութեան, եւ Բանականութիւնը ատենօք աւելի գեղեցիկ էր քան լոյսը, մինչեւ որ ազատուեցաւ Ծանօթութեան սեւ զնտանին մէջ: Որովհետեւ Ծանօթութիւնը վճռուեց քաղցրիկ Անմեղութիւնը, և Բանականութիւնը անոր հետեւած պիտի ըլլար, բայց ճակատագիրը շարունակեց: Այն ատեն Գիտակցութիւնը, իր զգլխիչ հետեւորդներով, վար իջաւ: Հրաբորբք երգը կը շարունակուի, ըսելով թէ ինչպէս Հպարտութիւնը կուռեցաւ եւ յաղթեց իր հօրը: Իր ճերմակ մօրուքի երկայնքէն կ'առուակաման արծաթէ արցունքները եւ իր կուրծքէն խոր հառաչանքներ գուրս կ'ելլեն. իր բոլոր գաւակները, զինուած, կը թռնին գահապուրկ ընել զինքը: Սե՛ւ, խիստ սեւ եղաւ այս ոճիրը: Ամօթը, մատանուլի մը մէջ, անոր

խռովայոյց գլխուն մօտ կեցած, խառնակութեամբ լեցուց զայն: Վախը, շղթայագերծ հեղեղի մը նման, կը թաւալի իր գահին շուրջ, ամուր սիւնները խախտած են: Հիմակ բոլոր աստուածները մոռալ կարգով կ'երեւին, փոթորիկի եւ գոռումի սեւ ամպի նման: Հպարտութիւնը զիրենք կը քշէ: Հիմայ անոնք կը շրջապատեն Աստուածը եւ կը շղթայեն զինքն ուժգնօրէն:

Հպարտութիւնը շղթայեց զինքը եւ յետոյ յափշտակեց ուրիշ աստուածներու վրայ ունեցած գերակշռութիւնը: Զիպարեց բուռն հովերուն վրայ եւ ցրուեց ընդգիմամարա բոլոր յոխորտացողները, բայց Ամօթը, հակառակելով իրեն կատաղօրէն և մոռալ փոթորիկին մէջ սաւառնելով, իր շուրջը ծնաւ կատաղութիւնը: Եւ Ամօթը աշխարհ բերաւ Պատիւը եւ դաշինք կնքեց Հպարտութեան հետ: Այս միջոցին, ծնաւ Պայքարը, զօրաւոր իշխանուհի, որ երկնեց Նախանձը սարսափելի ցաւերով: Յետոյ Նախանձը ծնաւ Հոգը: Հոգը կը բնակի կնճռոտած ճակատներու վրայ:

Անկերպարան Պայքարը կը բնակի թագաւորներու գահերուն տակ, մոխրածածկ կրակի մը նման, եւ կամ կը թռի օդին մէջ, քաղաքներու ժխորին վերեւ: Հոգը ծնունդ տուաւ անակն Յանկութեան, միշտ գետին ծռած, եւ Պայքարը՝ Վրէժխնդրութեան: Ատելութիւնը, իր սխրատեսիլ քարայրին մէջ խորհրդածելով յղացաւ եւ ծնաւ Արհամարհանքը և Զրպարտութիւնը: Արհամարհանքը Հպարտութեան ծառան է, իսկ Զրպարտութիւնը կը թռի ամէն մարդու շուրջ Ատելութեան դերը կատարելու համար, որուն թէ՛ գերին է եւ միևնոյն ատեն չար ոգին: Բայց Քաղաքականութիւնը Ատելութեան գործը կը տեսնէ նոյնքան լաւ որքան Զրպարտութիւնը եւ այս վերջինը յաճախ գործիքն է Քաղաքականութեան որ գուտարն է Ամօթին: Իրողութեան մէջ՝ Ատելութիւնը իր կամքին կ'ենթարկէ բոլոր աստուածները: Քաղաքականութիւնը ծնաւ Խորամանկութիւնը եւ Նենգամտութիւնը եւ այս երկու աստուա-

ճուշդները կը բնակին քաղաքներու մուկին մէջ՝ տարածելով իրենց մտայլ թեւերուն վրայ թշնամանքը եւ խորատկումը: Եղով, քաղաքներու մէջ, ո՞վ է այն մարդը որուն գէմքը իր սրտին գիմակը եղած չըլլայ:

Հպարտութիւնը գեղեցկութեամբ լի աստուած մը ճնաւ, աւելի ճիշդը՝ պատկեր մը, մինչեւ որ Ծանօթութիւնը եկաւ զայն կենդանացնել. զայն կոչեցին Ինքնասիրութիւնը: Աստուածները Հիացան անոր վրայ և ինչպէս Պանդորա (կին Արամազդի) զայն յատկութիւններով օժտեցին: Ան զօրաւոր աստուած մեղաւ, որմէ ճնան Ունայնութիւնն ու Նախանձախնդրութիւնը: Ունայնութիւնը եւ Ամօթը ճնան Պատիւը

և Նիզակակցեցան Հպարտութեան Հետ: Քաղաքականութիւնը կը մնայ իրեն հետ և որպէս զաւակ տուաւ իրեն Անվտանգութիւնն ու կասկածանքը, յետոյ Նախանձախնդրութիւնը որ գուտարն է Ինքնասիրութեան, ամուսնացաւ Պատիւին հետ եւ ասոնք կը հետեւին իրեն աշխարհի վրայ: Գացէք տեսնել քաղաքներու մէջ ճեռք ճեռքի տուած Բարեկամները, գացէք տեսնել մարմինի եւ արիւնի բնական կապանքները, գացէք տեսնել աւելի զօրաւոր կապերը ամուսնական սիրոյ, զանոնք գրեթէ պիտի չգտնէք առանց իրենց մէջ լարուած տեսնելու Անճնասիրութիւնը:

ՈՒՒԼԵՒՄ ՊԼԵՔ

Քարգմ. Տոք. Մ. Ք.

Շ Ա Ր Ժ Ա Ն Կ Ա Ր

Տ Ա Ր Ի Ն

« Դեկտեմբերի պայծառափայլ իրիկուն: Վերջինը:

Ոլորապտոյտ, ճերմակ. ուղեկորոյտ Հովին հետ անջրպետին ճէջ՝ պարը խառն ի խուռն, ճեճ, պըզտիկ, քառակուսի թղթիկներու. թուանշաններ սեւ, ճէկէն երեսունըճէկ. երբեմն կարծիր. խելացնոր պարը օրերու. կարծիր, սեւ օրերու. պարզ կամ տօնական: Փրցուած էջեր, փրցուած թերթիկներ: Հովին բեր թեւերուն տրուած տարի ճը, Հովին տըրուած երջանկութիւններ, անձկութիւններ, սպասուածներ, կսկիծներ, լքումներ. թերեւ վայելքներ: Պարը ամենուն, ճերմակ թերթիկներուն, պատէն փրցուած նետուած ոչնչութեան ճոցը: Հեղնա՞նք, ելեւէջները ճերմակ. պատկերը ունայնութեան, վաղագրաւ օրերուն: Ի՞նչ կը մնայ տարիէն. ի՞նչ կը մնայ ապրուած այդ ճիջոյցէն. թրջուած, լըրճուած, գունա-

տած թղթիկներ. ոլորապտոյտ Հովին հետ, քիչ յետոյ տիղմին ճէջ խղճալի. ողորմելի փսփոտուներ...: Պատին վրայ, դատարկութիւն...:

... Գիւղանկարներ ճիւղով ճածկուած, երզիքներ սպիտակութեամբ բեռնաւոր, եղեւիններ թաւ՝ ճերմակ բլուրներու կողքին. սառ, լուրթիւն, Հունգիւններ գազաններու. բոցեր շիկ՝ օճախը լափիլիզոյ. վտիտ ապակիներ զողահար:

Յետոյ խնձորենիին աղուր ճաղիկներուն, ցուրաբաթիլներուն տեղ երզիքներէն պոսթիկացած Հարսնուկներ. անտառներէն արտաբուրումը Հճայիչ, կենսունակ շունչը սիրագրգիւ գարունին, աւիշը բնութեան, փոփոխումը եղանակներու, լեցուն հասնուճով, ճաշումճով. անհասանելի տեսնանքով: Աճառ գիշերներ, գաղջ կամ հեղուցիչ. արեւ կիզող. ճորճքը հեռաւոր առուակին ճշտապալար գեղին,

քաղաքի տեսարոյր ճիշտութիւնն ճէջ. խոստումները յաւերժական սէրերու, ճէկ օրուան: Ապա աշուն, ոսկի ողկոյցներ, արիւն տերեւներ, ճարգարտէ երկինք, աշուն...: Ձճեռ ու աճալերջ:

... Անկեղձ աճայութեանը ճէջ դաշտին, լքուճի թախիճովը լեցուն, երկաթ զիճը դարձարձիկ, ճեճ սողունի ճը նճան. Հեռուէ Հեռու ճառ ճը, ոգին ճիայնութեան, պահապանը լուութեան. կեանքի նշոյլ՝ թելերը Հեռագրական, ճաղթանքներու բեռին տակ դողահար. դաշտէ դաշտ, լեռնէ լեռ, ոստանէ ոստան, ճաղթանքներ, Հաճբոյրներ թելերուն վրայ դողահար. սրընթաց կեղծիքը, ունայնաճտութիւնը, անապարճութիւնը, ստութիւնը: Աճայութեան ճէջ, անկեղձ՝ արցունքը թելերէն վար կաթկթող. կէս սառաճ արցունքը նողկանքի:

... ճա՛րի. ինչո՞ւ կշռել. ինչո՞ւ չափել ժաճանակը, ճեճ քանդիչը, ճեճ աւերիչը, անողբը: Ձափել օրեր որ կ'անցնին. Հաճբել ժաճեր կապարի պէս ճանր կաճ թեթեւ թիթեռնիկի թելերու նճան: Գիտնալ, զգալ անցնիլը տասերկու ճճիսներու կս ճեճ ուղիէն. յառա՛ջ դէպ ի ցաւագին Հանգրուանը, փոսը. ասոր Հաճար խայտանք, ճաղթանք:

... ճենչ ճը անդիճարեղի տենչ ճը սուգ. ուելու դէպ ի ետեւ սուգուելու, անցեալի ճոցը: Անցեա՛լը... Ովկիանոս Հճայիչ. խորը՝ անառնէր բուստէ, ճփանքներ ճափիւղեայ, ճանուշակ, վարդ բոսոր: Պալատներ բիւրեղ, սվկէանիտներ լոյսէ. կնիւններ ոսկի՝ Հաճբուրող սեճերը թափանցիկ. կենդանիներ զճուխտ, սուտակ. ճճիներ աղաճանդ, տատանող ճողջողուն Հեղուկին ճէջ. կեանք դիւթական. խուլ ներդաշնակութիւնով ճը կենդանի. վէտվէտուն: Հճայք աճէն ինչ. պարճանիներէն ճուճանագեղ՝ ճինչեւ աչքերը ճուրով լճացաճ:

Ա՛՛՛, այդ վայրէջքը խուսափող թելերուն վրայ անցեալին. վայրէջքը դէպ ի անցեալի երազները, բիւրեղ պալատները, բուստէ անտառները. ճփանքները... նաւարե՛կութիւն:

... ճասերկու Հարուաճ. կէս զիշեր. սարսուռ ակաճայ. ճեկնուճ անկերադարճ: Պահիկ ճը ճութ, սուգ, լուպէ ճը ճիայն. անճիջական ճոռացուճը դացողին: Կրկին լոյս, ուղիներ լոյսի. Հաճբոյր, ողջագուրանք, ճաղիկ, ժպիտ, սրտագեղ ցոյցեր. երաճտութիւն, ճոխ սեղան, ճաճփանեայ, ցանկութիւն որ երբեք ճի թույցներ իր զիւրկընդխառնուճը:

... Սեւ սեւ աճալերը փարատաճ, ճէկղի քըշուաճ ուղեկորոյս Հովէն, սեղի տալով լուսնի ցուքերուն, ճքեղութեան. Հրաշալիքը երկընքին՝ աշխարհի յիճարութիւններուն վերեւ: Երկաթ դոճերը գոց ճեճ պարտէզին. խոխոջը աւաղանին աղբիւրին, Հեռաւոր, տարտաճ. ճշնկոցը ճառերուն դարաւոր, փսփսուքը Հին անցքերու, աւանդակէպերը սերունդներու. խորհրդաւոր անիրական էութիւններու թափառուճը աճուններուն ճուրջը. Լիւքսէնպուրկը ճոտաճփոփ. արգահատող՝ տառապագին երկտասարութեան, ճիշտ Հիւրընկալ Հովանաւոր ճոցին ճէջ անլճար:

... Սքանչացո՛ւճ, գեղեցկութիւն անճոռանալի, լոյս քաղաքին դարթօնքի զինարբուքներուն, խելացնո՛ր խայտանքներուն, դիւային տօներուն, կախարդային պարերուն, ժխորներուն, խընճիղներուն տիրապետող. պղճութեան վրայ տարաճուաճ սրբութիւն ճը, ոսկիով եղբուաճ աճալերուն խաղերուն ճէջ, սլացիկ, վայելչագեղ, զճրթը Փանթէոնին. լուսարճակ ճաճանչներուն իրանուաճ, ճաճանչը ճարդկային Հանճարին. ու խաչը, պարզ խաչը, ճեղաւոր, յիճար. ճղաղար ճարդկութեան զինարբուքին վրայէն. Խաչը, պաղատանք անաղարտ:

Վարը, խոնաւ ցուրտին ճէջ փտութեան, փոս աչքերը արցունքոտ, ժան ժաք Ռուոճն, զրկուաճ փայփայող ճողբուն Հաճբոյրներէն, ճեճ սիրահարը բնութեան, սրտճոտաճ «երախտագէտ Հայրենիք»ին դէճ:

ԱՆԱՅԻՍ

LA MINIATURE PERSANE

Լոնսոնի Times-ը իր գրական յաւելումին մեջ հրատարակած է հետեւեալ յօդուածը Արմենակ Սագրզեանի La Miniature Persane գրքին վրայ:

«Այսօր պարսկական մանրանկարչութիւնը այժմէական արուեստ մը չէ այլեւս: Փարիզուհիներն այլեւս թաթար իշխանուհիներուն ձեւովը չեն հագուիր եւ մեր գոհարավաճառները դադարած են քաղցր Հիւմայունին զարդարանքները նմանցնելէ: Շառագոյն կակաչները եւ վարդ ծաղիկներով կեռասները անհետացած են նուշկատիկներէն եւ բրնձափոշիի տուփերէն»:

Պարսկական նկարչութեան պատմութիւնը զոր Պ. Սագրզեան վերջերս ի լոյս ընծայած է, կը յիշեցնէ թեթեւ աւազանքով մը խառն այս խօսքերը Պ. Կօլուպէֆի, զոր քանի մը ամիս առաջ կը գրէր իր հրուշակաւոր հաւաքածուին (այժմ Ամերիկա գացած) ցուցակին ներածութեան մէջ. ուրովհետեւ մարդ գոհունակութիւնն ունի այդ գրքին երեւման մէջ սպացոյցը գրանելու թէ պարսկական նկարչութեան հասանուս գծերուն եւ պերճ գոյներուն փառքը, նոյն իսկ եթէ այլ եւս չի ներշնչեր կանացի ներքնաստեղծներու գեղեցկագիտութիւնը, կը շարունակէ հասկցողին մեծարանքն ընդունիլ եւ թէ հմտութեան աշխատանքը յառաջ կը տարուի առանց տիւթանթներու քմահաճոյքէն խանդարուելու: Այս գրքին երեւումը պէտք է ողջունել երկու մասնաւոր պատճառներով: Նախ, հեղինակը յաջողած է նկարիչներու մասին կենսագրական եւ ժամանակագրական թանկագին տուեալներ մէջտեղ հանել, խնամքով ուսումնասիրելով ա-

րեւելեան աղբիւրները, մասնաւորապէս ժՁ. դարու թուրք հեղինակաւոր քննադատի մը եւ գրականագէտի մը՝ Ալիի «Մէնաքի - ի - Հիւնէրվէրան»ը. երկրորդ, անիկա ուսումնասիրութեանց դաշտը ընդլայնած է, որովհետեւ իր օրինակները քաղած է ոչ միայն բազմաթիւ մասնաւոր գեղեցիկ հաւաքածուներէ, մէջը հաշուելով նաեւ իրենք, եւ Անգլիոյ, Ֆրանսայի ու Միացեալ Նահանգաց մեծ մուսէոններէն, այլև Պոլսոյ Երլարդի, Հին Սարայի մատենագարանէն և Էվքաֆի թանգարանէն որ օտարականներու մինչեւ ցարդ գործնապէս անծանօթ մնացած էին: Կարողացած է պատմական բացեր լրացնել, իր նախորդներուն ինչ ինչ անձղութիւններն ուղղել, վերջապէս լուսաւոր ու համոզիչ պարզաբանում մ'ընել այդ արուեստին զարգացման վրայ արտաքին շարժումներու և մշակութային ձգողութեանց արդիւնքներուն և արգարացումը գտնել շատ մը ոչ-ուղղափառ նոր տեսութեանց:

Պ. Սագրզեան կը գրէ կորովովն ու ինքնավստահութեամբը խանդավառին որ գաղափարներ ունի. եւ եթէ իր արժէքաւոր նախորդներուն վրայ խօսած ատեն երբեմն ուժգունութեամբ կ'արտայայտուի, հաւանական չէ որ Պ. Պ. Մարթինի և Պլօշի համբաւը չափազանց տուժէ հաշուեյարդարի գործողութենէ մը որուն պէտք է ենթարկուի ռահվիրաներու ո եւ է գործ: Պ. Սագրզեան վերարտադրած է չինական

ախնյայտ ինստիտուցիաներ ունեցող քանի մը նշանաւոր նկարներ, զանոնք քաղելով ալպումէ մը որ տեսնով Շահ-Ապպասին պատկանած է և որ այժմ Պոլիս կը գըտնուի: Ինքը զանոնք ժ. Գարուն յօրինուած կը համարի, մինչդեռ ընդունուած տեսակէտը այն է թէ 1258ին տեղի ունեցած մոնղոլական տիրապետութենէն ետքն է միայն որ չինական ազդեցութեան կարելի է հետեւիլ պարսիկ նկարչութեան մէջ: Բնականաբար դժուար է վճռական կարծիք մը յայտնել այդ նկարներուն վրայ՝ առանց բնատիրարները տեսնելու, բայց նետքի գրութիւնը որ անոնց կ'ընկերանայ, ժ. Գարու աշխատանք մը չի թուիր, և ասիկա թերեւս կը տկարացնէ Պ. Սագըզեանի հրատարակչ փաստարկութիւնը: Այսու հանդերձ այդ նկարները շահեկան խնդիր մըն է որ մէջտեղ կը դնեն անշուշտ:

Պ. Սագըզեանի երկրորդ տեսութիւնը որ յեղափոխիչ է, եթէ ոչ ամբողջապէս ինքնատիպ, այն է որ Պուխարայի յատուկ նկարչութեան գալոց չկայ: Ժ. Գարու «Պուխարա» ըսուած հմուշները՝ թաթար տիրապետութեան տակ թիմուրեան ականգութեանց վերապրում մը կը ներկայացնեն աքսորեալ նկարիչներու փոքրիկ խումբի մը մէջ. (հռչակաւոր Միրէքը, որ երբեմն կը յիշատակուի իբր Պուխարայի գալոցին պետը, ապահովապէս Թաւրիզի մէջ է որ աշխատած է, և անգործատեան երկիրներու հետ իր ենթադրեալ կապերը կը թուին ուրիշ Միրէքի մը հետ շփոթութեան մը վրայ հաստատուած ըլլալ): Այդպիսի գաղթումներ նկարիչներու որոնք, իւրաքանչիւր նոր աշխարհակալութենէ յետոյ, կ'ուղղուին՝ ինքնաբերաբար եւ երբեմն ալ բռնի ուժով՝ դէպի նոր մ'այրաքաղաք, սակաւագէտ չէին միջնադարեան Ասիայի մէջ. և այս պատճառով ինչպէս եւ ուրիշ պատճառներով բանաւոր է չընդունիլ Պուխարայի տեսութիւնը: Պ. Սագըզեան բնականաբար շատ բան ունի ըսելու խորհրդաւոր վարպետ Պեհզաափն վրայ, որուն անունը, արեւելեան ականգութեան մէջ, Մանիի անու-

հետ, նկարչական կատարելութիւնը կը ներկայացնէ. անիկա երջարդի Մատենադարանին մէջ գտած է անոր ենթադրեալ կենդանագիրը եւ հրատարակած է զայն: Եթէ իր եզրակացութիւններն ընդունինք, պէտք է մտածենք թէ Պեհզատ իրապէս նուազ կարեւոր նոր ուժ մըն էր քան ինչ որ սովորաբար կը նկատեն զայն, — թէ անիկա իրօք ուրիշ բան չէ ըրած բայց եթէ իր նախորդներուն գործը յաջողութեամբ իւրացնել: Տեսնելու այս եղանակը հիմնուած է այն ենթադրութեան վրայ թէ Պրիթիշ Միւզէումի համբաւաւոր ճեռագրի մը մէջ գտնուող Պեհզատի երեք ստորագրութիւնները վաւերական են. բայց, ինչպէս գիտէ ամէն ոք որ Պեհզատեան խընդրոյն լաբլուրինթոսին մէջ մտնել փորձուած է, Պեհզատի բոլոր ենթադրեալ ստորագրութիւնները կասկածելի են: Հետեւաբար, ընդունելով հանդերձ որ պարսիկ նկարչութեան այս կեդրոնական հարցի մասին Պ. Սագըզեանի յայտնած կարծիքները այնքան համոզիչ են որքան նախորդ ու է գրագէտի կողմէ յայտնուածները, այն տպաւորութիւնը չունինք թէ ինք վերջնականապէս լուծած ըլլալ այդ հարցը որ թերեւս անլուծելի է:

Աշխատութեան գրեթէ կէսը նուիրուած է ժ. Գարու Հերաթի գալոցին և անգործատեան երկիրներու մէջ անոր վերապրումին, որովհետեւ Պ. Սագըզեան իրաւամբ այդ ժամանակաշրջանը կը նկատէ իբրեւ պարսիկ նկարչութեան գագաթնակէտը: Հերաթի մէջ է, թիմուրեանց տիրապետութեան տակ, որ պարսիկ նկարչութիւնը մոնղոլական նկարագիր ունեցող գծերը կը թօթափէ եւ զինքը բնորոշող իրականացման մանրակրկիտ ինստիտուցիոյ, գծագրութեան անթերի մաքրութեան մը և երանգաւորման նրբաճաշակ պերճութեան մը միացած, իր կատարելութեան սահմաններուն մինչեւ ծայրը կը հասնի: Պ. Սագըզեանի գրքին տպագրութիւնը գեղեցիկ է եւ նկարներու վերարտադրութիւնները պարունակող էջերը, որոնց երկուքը՝ գունաւոր, գոհացուցիչ են, եւ նկարներն ալ լաւ ընտրուած են գրագէտին բնագիրը պատկերազարդելու համար:

ՍՏԱՑԱՆՔ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ.— Խաղբակեանք կամ Պոսեթեանք Հայոց Պատմութեան մէջ: ՊատճաՀնագիտական ուսումնասիրութիւն: Մասն առաջին: 120 յինկատիպ պատկերով.— Վաղարշապատ, 1928: Գինը 5 ռուբլի:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ.— Գրչութեան արուեստը Հին Հայոց մէջ: Մասն Գ. Քարաէզ Հայ Հնագրութեան. (Հայ գրի գիւտի 1500ամեակի առթիւ). 95 տախտակով: Վաղարշապատ 1913: Գին՝ 2 ռ. 50, եւ լաւ թղթի վրայ՝ 4 ռուբլի:

ԳԷՈՐԳ ՉՈՒՅԱՐ.— Իմ գրոյցները. Գիրք Բ. Նոր Նախիջեան, 1906. գին՝ 40 կոպէկ:

ԳԷՈՐԳ ՉՈՒՅԱՐ.— Մահեստի Սարգիս, վէպ գիւղական կեանքից. Նոր Նախիջեան, 1905. գին՝ 40 կոպէկ:

ԿԱՐԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ. — Գոյների կոլիւր. Պատճառաճիւղների ժողովածու. Մասկվա. 1929. գին՝ 1 ռուբլի 40:

ՔՈՐՈՍ ԱԶԱՏԵԱՆ. — Քառասնակ (Ակնայ յիշատակներ). Յառաջաբան Ա. Զօպանեանի: Արդիական արուեստով գեղանկարեց Սելզոն Քէպապաճեան. Պոլիս, 1929: Գին 200 դրոշ, արասասահճան. 1 տողար 50, 35 ֆրանք:

ԱՐՏԱԽԱԶԳՎՐԿ. ՍԻՒՐՄԷՆԱՆ. — Տարեւ, գրական, բանասիրական, կրօնական օտարեցոյց (պատկերազարդ). Զ. Տարի, Հալէպ, 1930: Գին 1 տողար: Դիմել՝ Evêque Ardavazt Surmèyan B. P. 133, Alep, Syrie:

ՄԱՏՏԵՆԱՇՆՍՐ «ՏԵՓԵՒ».— Մի էջ Հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութիւնից. գրեց Գարեգին եպիսկոպոս Յովսէփեան, ուսումնասիրութիւն Հայ Հին ձեռագիրներու բանդակազարդ կողքերու արուեստին, պատկերազարդ. Հալէպ, 1930. գին 5 ֆր.: Դիմել՝ Արտաւազդ եպիսկ. Սիւրմէեան, B. P. 133, Alep, Syrie:

ՄԻԱՔԱՆՔ ԵՒ ԱՅՅԵԼՈՒՔ ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ. աշխատասիրեց Մկրտիչ եպիսկ. Ազանունի. 1929. տպարան Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ. գին՝ 2 շիլլին:

René Dastarac.— L'Anneau d'Anahit. Roman.— Մեծ վէպ Հայ ժամանակակից կեանքէ. 1928, Edition des Roses. 18 20-22, rue de Peugue. Bordeaux: Գին՝ 12 ֆրանք:

ՍԵՒԱՆ.— Հայ նորագոյն կոմպոզիտորներ XX դար. Ա. Հատոր. Գրեց՝ Արամ Երեմեան (Երեւան), պատկերազարդ եւ երաժշտական յաւելումով: Տպուած Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1927: Գին՝ 1 տողար, 25 ֆրանք:

ԱՇՈՏ ՔԷՉԵԱՆ.— Դափնիի տիրէ ճը առաքելաշնորհ յորելեար Տ. Եղիշէ Ս. Պատրիարքին: Հրատ. Դիսակ պարբերաթերթի, Կ. Պոլիս, 1929:

ՇԱՐԼ ՏԻԼ.— Արեւելեան արուեստին ազդեցութիւնները Արեւմուտքի մէջ: Թարգմ. Հ. Պերպէրեան. Հրատ. եւ տպագր. Հայ Դպրոցի, Պրնէէն եւ ժընէվ, 1929:

Revue des Etudes Arméniennes, Tome IX, fascicule 1. Փրոֆ. Մէյէէի եւ Փրոֆ. Մաքլէրի գեղավարութեամբ Հրատարակուող եւ Հայկական բանասիրութեան նուիրուած այս Հանդէսին տասնամեակի բացառիկ թիւն է, 254 էջ, ճիս պարունակութեամբ, բազմաթիւ նկարներով, որոնց ձեռմասը գունաւոր: Librairie Paul Geuthner, 13 Rue Jacob, Paris: Տարին երկու թիւ. խաբանչիւր թիւին գինը 30 ֆրանք: Տարեկան բաժնեգինը՝ 60 ֆրանք:

L. G. Guerdan (Լեւոն Կիւմիլչեբաւան). *Les faux-poids de la Balance*, roman.— Editions Argo, 35—37 Rue Madame, Paris. Գին՝ 12 ֆրանք:

ՏՕՔԹ. ԼԵՒՈՆ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ. — Կեանքն ինչպէս կ'անցնէր, կեանքն ինչպէս անցաւ. քերթուած. Գահիրէ, 1929. գին 10 է. դ.:

ՏՕՔԹ. ԼԵՒՈՆ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ. — Լիլիան ու Արտակ. քերթուած. Պէյրութ, 1928. գին՝ 7 է. դ.: **ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ ԵՐԿԶԱՐԹԱԹԵՐԹ.** Հրատ. Սոց. Դեմ. Հնչ. կուսակցութեան Փրանսայի Երջանի Գործադիր Յանձնախումբին. Ա. տարի, թիւ 1: 31 Rue Basfroi, Paris. թիւը 1 ֆրանք:

ՊՐՈԼԵՏԱՐ լրագրի գրական յաւելում, նուիրուած ամբողջովին ոլբացեալ Յովհ. Յովհաննիսեանի յիշատակին. Թիֆլիս 20 Հոկտ. 1929:

ԿԻԼԻԿԻԱ ԵՐԳԱՐԱՆ (415 էրգ), զատուորեց Յակոբ Սարգիսեան. Կոմիտաս վարդապետի յառաջաբանով. Կ. Պոլիս, 1922. գին 1 ալր. 25, կամ 30 ֆրանք. Cilicia Book Store, 138 E. 28th st. New York. U. S. A., կամ Փարիզ՝ Պալէնց եւ Ս. Պոզոսեան գրատունները:

Poslaniec Sw. Grzegorza, Illustrowany Miesiecznik Lwowskiej archidiecezji obrzadku ormianskiego Rok. III. No. 28-29. Wrzesien-Pazdziernik, 1929 — Լվովի մէջ լեհահայ գրողներու կողմէ հրատարակուող փոլոններէն ամսաթերթ:

«ՀԼՅ ԱՐԻ», օրկան Պրանսայի Հայ Սկաուտներու Միութեան: Կը հրատարակուի ամիսը մէկ անգամ: Իւրաքանչիւր թիւը 2.50 Փր., տարեկան բաժնեգին՝ Պրանսա, Սուրիա եւ Պալքաններ 25 Փր., ուրիշ երկիրներ՝ 2 տոլար: Գիծել՝ Գ. Մեծատուրեան, 3, Gustave Tricard, Bagneux, Seine:

ՓՈՒՆՁ» Հայ եւ օտար գրականութեանց. ծանկական երկշաբաթաթերթ: Տարեկան բաժնեգին՝ Եգիպտոս, 40 Ե. Դ., արտասահման 10 շիլլին: M. Karamanian, Rue Héliopolis No. 18, Camp de César, Alexandrie, Egypte:

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ, Քէլեկեան Սիսուան որբանոցներու կեանքեկն: Ոնիրի մը առիթով: Պէյրութ, ապարան Սուրիա, 1929. գին՝ 10 Ղրուշ սուրիական:

Խ. Պ. ՔԱՐՏԱՆԵԱՆ.— Ուղղագրութեան հարցը, պատասխան մը երեւանին եւ Վենետիկին Հրատ. Խարբերդի Հայրենակցական Միութեան: Տպարան չըրպան. Պէյրութ, 1927: Kharpout Comp. Union, B. P. 564 Beyrouth, Liban. Գին՝ Սուրիա 12 դահեկան. արտասահման 3 Ղրուշ սուլի, կամ 20 սէնթ: Հասցի թին կէսը յատկացուած է Միութեան կարօտեալներուն:

ՎՐԻՊԱԿ

Անահիտ, թիւ 1, Գրոնիկ (Ա. Զ.), էջ 89, Ա. սիւնակ, 4րդ տող, «ամենէն սրտապնդիչ երեւոյթներն են», ուղղել՝ «երեւոյթներէն են»:

Անահիտ, թիւ 2՝ Գ. Լեւոնեանի յօդուած, էջ 24, Բ. սիւնակ, վարէն 6րդ տող, 1852 թուականը պէտք էր դրուէր տող մը վերեւ՝ Rev. des deux mondesի քով, եւ ոչ «Լեւոն Մսերեանի»: էջ 25, Բ. սիւնակ, վարէն 3րդ տող, 20 տարի, ուղղել՝ 80 տարի:

— Ներկայ թիւին մէջ, էջ 50ի նկարը՝ Փօրման մասուլի տակ դրուած պահուն՝ սխալ դիրքով պետեղուած է:

«ԱՆԱՀԻՏ», Ի ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐՈՒՆ

«Անահիտ»ի չորրորդ թիւն է որ լոյս կը տեսնէ, եւ տարեշրջանը լրանալու համար երկու թիւ միայն կը մնայ. եւ սակայն դեռ բազմաթիւ են մեր այն բաժանորդները որ չեն վճարած իրենց բաժնեգինը: Կը խնդրենք որ անոնք հաճին փութացնել այդ վճարումը, ապա թէ ոչ պիտի ստիպուինք մրդ եւ ճրդ թիւերն իրենց չղրկել:

Մեր շնորհակալութիւնները կը յայտնենք «Անահիտ»ի այն բոլոր ճշմարիտ բարեկամներուն որ նուիրատուութիւններով, բաժանորդներ զանելով, կամ գէթ իրենց բաժնեգինն փութկոտ վճարմամբ՝ իրենց բարեկամութիւնը դրապէս ապացուցին: Կը յուսանք որ անոնց թիւը հետզհետէ պիտի ստուարանայ: Եթէ այս հանդէսին ընթերցողներէն շատեր ի վիճակի չեն մէկ կամ քանի մը օրինակ բարեկամներու կամ ազգային հաստատութեանց նուիրելու, անոնց ամէն մէկը կարող է իր բաժնեգինը շուտով վճարել եւ գոնէ մէկ նոր բաժանորդ զանելու համար ջանադիր ըլլալ:

ՆՈՒԻՐԱՏԻՈՒԹԻՒՆՔ

Պ. Պօղոս Էսմէրեան (Փարիզ) նուիրեց մէկ տարեկան «Անահիտ»՝ Սելանիկի Անաթոլիա քօլէճի հայ աշակերտներուն: Պ. Լեւոն Մկրտիչեան (Աղեքսանդրիա) մէկ տարեկան «Անահիտ»՝ Օր. Մատէն Քէչեանին (Աղեքսանդրիա): Պ. Վ. Փ. Եագուպեան (Նիւ Եորք) նուիրեց մէկ տարեկան «Անահիտ»՝ Նիւ Եորքի Ռամկ. Ազատական Ակումբին: Պ. Փօլ Գուլոմճեան (Ֆրէզնօ) նուիրեց մէկ տարեկան «Անահիտ» Պ. Պ. Տ. Պարկահեանին (Էլ-Օրօ, Մեքսիկօ): Պ. Միսաք Մելիքեան (Տիթրօթիթ) կը նուիրէ մէկ տարեկան «Անահիտ» Պ. Ղ. Տէր Ազարեանին (Հալէպ): Պ. Հայկ Գեանջունցեան (Փարիզ) նուիրեց մէկ տարեկան «Անահիտ» Մուսուլի Ազգային վարժարանին: Պ. Հարնրի Պէրպերեան (Ֆրէզնօ) նուիրեց մէկ տարեկան «Անահիտ» Պ. Առաքել Եագրճեանին (Ֆրէզնօ):

LE GÉRANT : ATOG GUÉVREK
IMPRIMERIE TURABIAN
227. BOULEVARD RASPAIL
PARIS

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՒ ՍՈՒՏԱՆԻ

Իբր ընդի. գործակալն է
«Արեւ»ի վարչական ճեօրէն

Օ Ն Ն Ի Կ Մ Ա Ն Տ Ե Ս Ե Ա Ն .

որուն պէտք է դիմել «ԱՆԱՀԻՏ»ի վերաբեր-
եալ ամէն տեսակ գործերու համար և վճարել
բաժնեգրիները:

Իր հասցէն է՝

Onnik Mahdessian, B. P. 1060 Le Caire
Գրասենեակ. — Journal arménien «Arève».

9, Rue Zaki Tewfikié. Le Caire

Կարելի է նաեւ դիմել տեղական գործակալ-
ներու. —

Գահիրէի մէջ՝ Գրավաճառ Վահան Զար-
դարեանի եւ Մասիս Զուրիկեանի:

Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ Մելգոն Գասպարեանի:
«ԱՆԱՀԻՏ»ի տարեկան բաժնեգրինն է 100 ե. դ.
Զեւքէ կը ծախուի հատր 20 ե. դ.

“ԱՆԱՀԻՏ”Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՅԵԱՆ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անահիտ կը հրատարակուի երկու ամիսն
անդամ մը: Տարեկան բաժնեգրինն է Յը-
րանտայի եւ Սուրիոյ համար, 100 ֆրանք,
վեցամսեայ 60 ֆրանք, իւրաքանչիւր թի-
ւը 20 ֆրանք: Օտար երկիրներու համար,
մէկ անգլիական ոսկի կամ 5 տոլար, վե-
ցամսեայ՝ 11 շիլին կամ 3 տոլար, իւրա-
քանչիւր թիւը քսան եգիպտ. դահեկան,
կամ մէկ տոլար կամ 25 ֆրանք: Բաժնե-
գրիները պէտք է զրկուին ուղղակի թեր-
թիս հիմնադիր-անորէն A. Tchobanianի,
9, rue Say, Paris, կամ պէտք է յանձ-
նուին մեր գործակալներուն:

ՄԵՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Մարտէյլ, Յ. Ուլուհոճեան
Լիօն, Մ. Տէր-Ահարոնեան
Վիէն, Յովհաննէս Մկրտիչեան
Հալէպ, Նշան Տէր-Պետրոսեան, Տօքթ. Օ.
Ապաճեան և Պողարեան գրատուն
Պէյրուէթ, Հայկ Ուղուրլեան և Վահան
Ուզունեան գրատուն
Եգիպտոս եւ Սուտան, ընդհ. գործակալ, Օ.
Մահտեսեան

Գահիրէ, Մասիս Զուրիկեան
Աղեքսանդրիա, Մելգոն Գասպարեան
Պոլիս, Ս. Յակոբեան գրատուն
Պրիւսէյ, Յ. Թօփուզեան
Անվերս, Օր. Մելինէ Գօվանճեան
Միլան, Թ. Ճանիկեան
Յունաստան, Յ. Դարբինեան
Ֆիլիպէ, Մկրտիչ Կարապետեան
Պուրկազ, Թորոս Աւետիսեան
Նիւ Եօրք, Մ. Պարոնեան, Ս. Շմաւոնեան,
Հ. Մամասեան
Պոսթըն, Կ. Մուշեղեան, Օրիորդ Ալիս Օտ-
եան

Լօրէնս, Ա. Մ. Ահարոնեան
Լին, Պ. Գասպարեան
Տիթրօիթ, Լեւոն Պէշլեթիւրեան
Սան-Ֆրանչիսքօ, Կ. Հ. Մալխասեան
Թրոյ, Ա. Դշտոյեան
Հեվըրհիլ և Պրատֆօրտ, Գ. Զուլճեան
Րիչմընտ, Ա. Յ. Ժամկոչեան
Ուօշինկիթըն, Ժաք Պալտատեան
Ֆիլատէլֆիա, Դ. Ճէլալեան, Գ. Ա. Թա-
թարեան

Փրովիտէնս, Յարուէթիւն Ուլուհոճեան
Ուտտըր, Կարապետ Յովակիմեան
Լօս Անճէյէս, Խոսրով Էլմասեան
Սոֆիա, Տ. Մարաիրոսեան
Պաղտատ, Գեորգ Մ. Գասպարեան
Պուքրէշ, Յ. Ճզնաւորեան
Քոնսթանճա, Յ. Տիրատուրեան
Շիքաիօ, Օննիկ Նորհատ
Ֆրէզնօ, Փօլ Գույումճեան